

Eötvözet II.

**Az Eötvös József Collegium és
az Eötvös Loránd Kollégium
II. közös bölcsészkonferenciáján
elhagzott előadások**

Nagy Koli Party (2008)

Kreatív Kör (2008)

EÖTVÖZET II.

*Az Eötvös József Collegium és
az Eötvös Loránd Kollégium*
II. közös bölcsészkonferenciáján
elhangzott előadások
(Szeged, Eötvös Loránd Kollégium, 2013. május 10)

A kötetet szerkesztették:
GELLÉRFI GERGŐ és HAJDÚ ATTILA

SZEGED

2013

A pályázat az Emberi Erőforrások Minisztériuma megbízásából az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet és az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő által meghirdetett NTP-SZKOLL-12-P kódszámú pályázati támogatásból valósult meg.

Az *Acta Szegediensia Collegii de Rolando Eötvös Nominati* a Szegedi Tudományegyetem Eötvös Loránd Kollégiumának kiadványa

Postacím:

Szegedi Tudományegyetem
Eötvös Loránd Kollégium
6725, Szeged, Tisza Lajos krt. 103.

<http://www.eotvos.u-szeged.hu>

A kötet szerkesztői:

Gellérfi Gergő és Hajdú Attila

Segédszerkesztő:

Balatoni Balázs

Borítókép:

Pogácsás Réka

Nyomdai kivitelezés:

Generál Print Nyomda Kft.
6728 Szeged, Kollégiumi út. 11/h.
Felelős vezető: Hunya Ágnes

ISBN 978-963-306-223-4

ISSN 2062-8439 (*Acta Szegediensia Collegii de Rolando Eötvös Nominati*)

TARTALOMJEGYZÉK

VARGA ZOLTÁN: „ <i>In memoriam Valeria Koch, die es hätte geben können.</i> ” Egy kétnyelvű költőné életművének feldolgozása halálának 15. évfordulója alkalmából.....	6
RÁLIK ALEXANDRA: Mennyire ludas Matyi? – Interpretációs kérdések Fazekas Mihály <i>Lúdas Matyi</i> című művében	22
VARGA ZITA: Hármasság és emberkép Margaret Atwood <i>Guvat és Gazella</i> c. regényében	38
KALLA VIKTÓRIA: Az <i>el</i> igekötő jelentésváltozásai	46
RÁCZ KATALIN: Sziget-e Izland? Az izlandi nyelvpolitika fő fejezetei.....	60
GULES CHRISTIANA: A <i>Donnergott</i> figurájának összehasonlítása a germán mitológia és egy modern adaptáció alapján	68
BALATONI BALÁZS: „Ez már nem felszabadító háború” – Brit reflexiók az első Balkán-háborúban elkövetett etnikai atrocitásokra	74
GYÖRKI TAMÁS: A metróépítők viselkedése a sztálinizmus idején.....	90
SZÁNTAI MÁRK: Csallóközből a Viharsarokba – A csehszlovák-magyar lakosságcsere dél-alföldi vonatkozásainak vizsgálata az <i>oral history</i> módszerével.....	106
BALÁZS KATALIN: „Hogyan kell cselekednünk” – Igazságos egyén és igazságos állam kapcsolata Platón <i>Államában</i>	118
SZIKORA PATRICIA: <i>Chronicon breve</i> – Magyar történelmi vonatkozású bejegyzések a rövidkrónikákban	126
TAKÓ FERENC: Leibniz Kínája	136
SARÓDI SZILVIA: „Itt még csak vendég sem vagyok” – Terék Anna <i>külFÖLD</i> című versének antropológiai-biografikus olvasata.....	150
ANTAL GABRIELLA KARLIVNA: A szerelem problematikája Zinaida Gippiusz filozófiájában	164

LECTORI SALUTEM!

Lassan három éve, 2010 novemberében a budapesti Eötvös József Collegium igazgatója, Horváth László és a szegedi Eötvös Loránd Kollégium vezetője, Kincses János kinyilvánította szándékát, hogy szorosabbra fonja a két kollégium tudományos együttműködését. E szándék első ízben 2011-ben öltött testet a március 25-én megrendezett Eötvözet Konferenciában, amelyen a két kollégium bölcsészhallgatói számoltak be kutatásaikról, majd áprilisban az Eötvös² Workshopon, melyen a szegedi és budapesti matematikusok és informatikusok adtak egymásnak randevút. A szegedi szakkollégium képviseltette magát a XII. Eötvös Konferencián is. Az idén másodszor megrendezett Eötvözet Konferencia immár szinte szegedi *pendant*-ja a patinás budapesti kollégiumi rendezvénynek.

A kollégiumok együttműködésének egyik lehetséges területe a kollégiumi kurzusok együttműködése: az Eötvös Collegium Mészáros Tamás vezette Bollók János Klasszika-Filológiai, valamint Történelmi Műhelye Farkas Zoltán vezetésével ebben is élen jár: vendéglőadókként segítették a szegedi kollégium Quadrivium Műhelyének munkáját, a szegedi Quadrivium műhely tagjait pedig meghívták kurzusaira. Ezen kívül a két Eötvözet Konferencia alkalmat teremtett arra is, hogy a két kollégium bölcsészműhelyei is bemutatkozzanak egymásnak.

Idei második Eötvözet Konferenciánk programja, résztvevői, elnökei pontosan mutatják, hogy a konferenciák hogyan segítik, ösztönzik a kollégiumokban működő bölcsészműhelyek munkáját, s hogy a szegedi műhely, illetve most már műhelyek körül illetve bennük az ott folyó egész éves szakmai munkán kívül életrevaló, emberi kapcsolatokkal megalapozott tudományos közösség kezd kibontakozni oktatókból és – a nem is oly távoli jövő oktatóiból, jelenlegi – hallgatókból. A kollégiumi bennmaradáshoz szükséges tudományos munka, az OTDK-konferenciákra való önálló és magányos készülődés helyét átveszi a közös szellemi munka, a műhelyként való szerveződés, egymás segítése, támogatása, hogy egymásra figyelünk, s ha kell, kritizáljuk, ha lehet, elismerjük egymást, de mindenképpen megismerjük egymás tehetségét és teljesítményét. Tudunk egymásról, nemcsak a szűkebb, hanem a szélesebb szakmai utánpótlás is megismeri leendő kollégáit tudományterületén, s mindennek alighanem üdvös hatása lesz a későbbiekben a szorosabb szakmai kapcsolatok, együttműködés kialakításában és fenntartásában is. Bizonyítsa a kötet e reményünk megalapozottságát.

Dr. Nagyillés János
Az SZTE Eötvös Loránd Kollégium
Quadrivium Műhelyének műhelyvezetője

„In memoriam / Valeria Koch, / die es hätte geben können.”¹

Egy kétnyelvű költőnő életművének feldolgozása halálának 15. évfordulója alkalmából

Németajkú jelenlétről a Kárpát-medencében egészen a 9. századig visszanyúlóan vannak írásos emlékeink, ám ennek kontinuitása erősen vitatott.² A mai magyarországi német kisebbség jelentős hányada a 17–18. századi földesúri illetve királyi betelepítések (*Ansiedlung, Schwabenzüge*)³ révén érkezett az országba, társadalmilag azonban egy alsóbb (paraszti, kézművesi, esetleg kereskedői) rétegbe tartoztak. Így általuk művelt hazai német nyelvű irodalomról (a népköltészet kivételével)⁴ nem beszélhetünk, a német nemzetiség csak a 20. század második felében érett meg arra, hogy saját irodalomra tegyen szert.

A jelenkori magyarországi német irodalom kialakulásához azonban szemügyre kell vennünk a népcsoport 20. századi történelmét, hogy megértsük azt a folyamatot, amely a *Ragadjakok tollat!*⁵ akcióhoz vezetett.

A második világháború nem csak Magyarország, hanem az itt élő német kisebbség életében is katasztrofális következményekkel járt. A fronton eleső honvédek mellett a „felszabadító” szovjet hadsereg mintegy 35–60 000 németet deportált kényszermunkára a Szovjetunióba (*Verschleppung*), majd a nagyhatalmi konferenciák jóváhagyása és a magyar nemzeti kormány rendelete alapján 1946–48

¹ „Koch Valéria emlékére, aki lehetett volna.” (saját fordítás); V. Koch: Zuversicht – Bizalom. Budapest 1982. 63.

² Szabó D.: Geschichte der Ungarndeutschen. In: Árkossy K. et al.: Ungarndeutsche Minderheitenkunde. Budapest 2006. 14–22.

³ Szabó (2006: 25–41).

⁴ Manherz, K.: Die Ungarndeutschen. Budapest 1998. 6; vö.: Manherz K. (szerk.): Vadalma, vadalma, magva de keserű! A magyarországi németek népköltése. Budapest 1995.

⁵ F. Wild: Sektion der Deutschschreibenden: Greift zur Feder! In: J. Schuth – Szabó J. (ed.): Ungarndeutsche Literatur der siebziger und achtziger Jahre. München 1991. 8–14.

„In memoriam Valeria Koch, die es hätte geben können.” – Egy kétnyelvű költőnő életművének feldolgozása halálának 15. évfordulója alkalmából

között további 200–250 000 németajkút köteleztek az ország elhagyására (*Vertreibung*). Az itthon maradt kb. 50 000 fő német kisebbség pedig *de jure* 1950-ig, *de facto* 1955-ig nem rendelkezett állampolgársággal, kitéve a teljes kisemmizettségnek.⁶

1956-ban alapították meg az első nemzetiségi közoktatási intézményeket Pécsen és Baján, lehetővé téve ezáltal a magyarországi németek értelmiségi rétegének kialakulását, képzését. Az 1957-ben indított hetilap, a *Neue Zeitung* biztosított alkalmat rendszeres publikálásra, a hazai németiség érdekeinek összekötésére, a kultúra újra megélésére. Ennek az újságnak a hasábjain jelent meg 1972-ben a már említett *Greift zur Feder!* felhívás, amely az itthon maradt svábságot ösztökölt írásainak megjelentetésére. Az erre beérkező pályaművekből állították össze 1974-ben a *Tiefe Wurzeln* című antológiát – az első nyomtatott kötetet, amelyben a fiatal Koch Valéria is helyet kapott.⁷

Koch Valéria (németesen Valeria Koch) a Baranya megyei Szederkényben született 1949. április 22-én. A pécsi Leőwey Klára Gimnáziumban letett érettségije után németet és magyart hallgatott Szegeden, tanári oklevelének megszerzése után pedig újságírást és filozófiát tanult Budapesten. A fővárosban a *Neue Zeitung* és a *Hungarian Trade Journal* munkatársa lett. Filozófiai doktori címét az 1988-ban benyújtott *Martin Heidegger és a létmegértés útjai* tanulmányával szerezte. 1992-től haláláig a *Verband Ungarndeutscher Autoren und Künstler (VUdAK)*, azaz a Magyarországi Német Írók és Művészek Egyesületének második elnöke, mellette szabadúszó író, fordító. Az 1990-es években fordítást és irodalmat tanított az ELTE-n. Tizenöt éve, 1998. február 28-én hunyt el Budapesten 48 évesen; szülőfalujában temették el.⁸

Kétnyelvű szerzőként tartjuk számon; verseket, esszéket, elbeszéléseket, gyermekkölteményeket és fordításokat publikált. Életében két kétnyelvű (*Zuversicht – Bizalom*, Budapest, 1982; *Sub Rosa*, Pécs, 1989), egy németnyelvű (*Wandlung*, Budapest, 1993), két magyar nyelvű (*Az időfa*, 1996; *Kiolvashatatlan*, Budapest, 1997) verseskötete, valamint magyar nyelvű meseregénye, *A herceg és a rózsza* (Budapest, 1994) jelentek meg (*A. de Saint-Exupéry: A kis herceg* szubjektív folytatásaként). Posztumusz adták közre valamennyi német versét a *Stiefkind der Sprache* (Budapest, 1999) című kötetben. Befejezetlenül maradt egy német nyelvű autobiográfiai, valamint egy magyar nyelvű satirikus regénye.

⁶ Szabó (2006: 61–66); Manherz (1998: 39–40).

⁷ *Zu diesem Buch*. In: Schuth – Szabó (1991: 15–16).

⁸ V. Koch: *Stiefkind der Sprache*. Ausgewählte Werke. 1999. 220–222.

Írásomban Koch Valéria példáján szerettem volna felvázolni, melyek azok a pontok, amelyek a magyarországi németek irodalmában számottevőek. Megemlítettem, hogy Koch esetében különleges helyet foglal a témakötetlen kétnyelvűség, amelyre versein keresztül mutattam rá. Verspárhuzamokkal emeltem ki azonban, hogy önmagát mégsem fordította egyik nyelvről a másikra,⁹ ez bizonyos esetekben lehetetlen is volt, amelyre szintén példát hoztam. Témái azonban mindkét nyelven ugyanazok: munkámban ezeket veszem szemügyre.

Koch lírai témáinak szemléltetésére Pável Rita tanulmánya¹⁰ alapján az alábbi ábrát állítottam össze, amelynek segítségével összefoglaltam Koch költészeti tevékenysége által érintett főbb pontokat:

1. ábra: Koch költészete

A háromszög három csúcsán található fogalmak (a (női) Én, az emberiség és a transzcendens) két-két végletével él Koch lírai és prózai műveiben – nem elfelejtendő, hogy Koch doktorált filozófus volt! Ennek értelmében a nőiség és az egyén a szeretetre (szerelemre)¹¹ és a magányosságra, az emberiség a humanitásra és a bűnös embertelenségre, a transzcendens pedig (amely egybevezethető az isteni jelenléttel) a kérdésességre és a bizalomra oszlik. Az ezeket összetartó erő, a

⁹ S. Sienerth: „...doch ich bin zuversichtlich – bízalommal”. Ein Gespräch mit Valeria Koch. Südostdeutsche Vierteljahresblätter 43 (1994) 105. „Übersetzen tue ich mich nie, lieber schreibe ich etwas Neues in der anderen Sprache”. („Önmagamat sohasem fordítom, inkább írok valami újat a másik nyelven.” – saját fordítás)

¹⁰ Pável R.: Entwicklungsgeschichtliche Erwägungen zur ungarndeutschen Literatur mit besonderer Rücksicht auf die zweite Hälfte des 20. Jahrhunderts. Kézirat. Doktori disszertáció. ELTE-BTK 2006. 199.

¹¹ A német mindkettőre a *Liebe* szót használja, vö. *Magyar-német szótár II.* Ed.: Halász E. Budapest 1983. 834; 836.

„In memoriam Valeria Koch, die es hätte geben können.” – Egy kétnyelvű költőnő életművének feldolgozása halálának 15. évfordulója alkalmából

„szavak”,¹² kerültek a háromszög középpontja, mintegy megalkotva az emberi lét és gondolkodás végleteinek harmóniáját.

Versköteteit szemügyre véve tehát a következő témák jelennek meg Koch műveiben:

1. A gyermekkor-motívum (*Der Kindheit Sparherdwärme; Glaskugelkindheit*)
2. Generációk kapcsolata
3. Irodalmi példaképek, művészet (elsősorban klasszikus zene)
4. Filozófia (létkérdések)
5. A magyarországi németek sorsa („*Ungarndeutsches Schicksal*”)¹³
6. A nő szerepe („*Frauenlyrik*”)
7. Elvagyodás időben és térben (lásd: Koch alteregói)
8. Transzcendens
9. Kétnyelvűség

Írásomban a fenti felsorolás alapján haladok végig, egy-egy (vagy több) vers példáján keresztül.

„*Der Kindheit Sparherdwärme*”,¹⁴ – „A gyermekkor sparherd-melege” – a sokat sejtető cím Koch gyermekkori ihletettséggű verseinek átfogó megnevezése. Sokat merített gyermekkorából, ezek a versei elsősorban a *Zuversicht – Bizalom* című kötetében jelentek meg. Koch gyermekkoráról a következőket nyilatkozta:

*Das Elternhaus war und ist bis heute für mich ein großes Erlebnis. Ich hatte eine sehr schöne, eine ganz glückliche Kindheit, und ich sehne mich immer danach zurück. Aber ich kann sie nicht wiederholen. Vielleicht lässt das sich bewältigen. Ich versuche es immer wieder. Aber ich habe nur Worte zur Verfügung.*¹⁵

Ez az utolsó mondat motiválta Kochot ahhoz, hogy az elmúlt gyermekkoráról, ezen belül szüleiről és nagyszüleiről, a szülői házról (*Perlen*)¹⁶ írjon.

¹² lásd: 14, 15. jegyzet.

¹³ A fogalom alatt elsősorban a már korábban vázolt, második világháborút követő események (*Verschleppung, Vertreibung*, az identitás elvesztése és feladása) értendők.

¹⁴ Koch (1982: 19). „A gyermekkor sparherd-melege” (saját fordítás).

¹⁵ O. Metzler: Gespräche mit ungarndeutschen Schriftstellern. Budapest 1985. 105. „A szülői ház mindig is egy nagy élmény volt számomra, most is az. Nagyon szép, nagyon boldog gyermekkorom volt, mindig visszavágyom utána. De nem tudom megismételni. Talán ez leküzdhető. Újra és újra megpróbálom. *De csak szavak állnak rendelkezésemre.*” (saját fordítás)

¹⁶ Koch (1982: 19).

Édesapjának köszönhetette a német *Hochsprache*, azaz az irodalmi nyelv biztos ismeretét – emlékezzünk a magyarországi németek világháborút követő elnyomására, így egyértelművé válik, miért olyan egyedi és mégis fontos, hogy Koch Valéria két anyanyelvvel rendelkezett. Koch Leó, aki foglalkozását tekintve agronómus volt,¹⁷ maga is foglalkozott irodalommal: ún. *Dorfgeschichtéket*, azaz a falu embereiről szóló népmesészerű esszéket írt. A már halott apjának ajánlja első önálló kötetét, a *Zuversichtet*, amelyben egy magyar nyelvű vers is megjelenik *Apám*¹⁸ címmel.

Édesanyjának – egyértelműen – az anyai törődés képe jut, még pedig a *Meine Mutter auf Bildern*, illetve a *Meiner Mutter Lobesgesang*¹⁹ című versekben. Nagyanyjaira kétféleképpen emlékszik: míg egyiknek lírikusságát, addig másiknak a földi munka örömet és a vidéki szorgalmat²⁰ köszönheti – így állít emléket nekik *Nagyanyáim* című versében.²¹

Koch számtalan irodalmi példaképpel rendelkezett, merített épp úgy a német, ahogy a hazai irodalomból is. Róluk a következőképpen nyilatkozott egy interjúban:

*Es gibt Dichter, die ich sehr liebe, und ich fühle mich mit ihnen verwandt, wenn ich so sagen darf, seelisch verwandt. Als ersten in der literaturgeschichtlichen Reihe muß ich Hölderlin nennen. Dann kommen die romantisch – impressionistisch – existenzialistischen [...], lassen wir die Ismen sein, - hauptsächlich Rilke, und ich beschäftige mich eingehend mit Trakl.*²²

A kiemelt három német költőn túlmenően Koch számtalan „lelki rokonnal” rendelkezett még, ahogy ez majd későbbi verseiben kiderül,²³ elsőként azonban az érdekelt, mely szálak kötik össze Kochot az említett három szerzővel. Ennek

¹⁷ V. Koch: Sub rosa. Gedichte/Verse. Pécs 1989. 19.

¹⁸ Koch (1982: 84).

¹⁹ Koch (1982: 16–17).

²⁰ Pozitív előítéletként gyakran jelenik meg a magyarországi németekkel kapcsolatban a szorgosságuk, vö. Koch (1999: 78); továbbá K. Brenner: Ungarndeutsch. In: J. Schuth – H. Lambrecht – R. Becker (ed.): Erkenntnisse 2000. Ungarndeutsche Anthologie. Budapest 2005. 60.

²¹ Koch (1982: 116–117).

²² Metzler (1985: 109). „Vannak költők, akiket nagyon szeretek, és rokonnak érzem magam velük, ha szabad úgy fogalmaznom, lelki rokonságban állunk. Elsőként az irodalomtörténeti sorban Hölderlint kell említenem. Ezután jönnek a romantikusok – impresszionisták – egzisztencialisták..., hagyjuk az izmusokat, - főképp Rilke, és behatóan foglalkozom Trakllal.” (saját fordítás)

²³ Koch (1999: 45), Koch (1999: 60).

„In memoriam Valeria Koch, die es hätte geben können.” – Egy kétnyelvű költőnő életművének feldolgozása halálának 15. évfordulója alkalmából

megértésében – Hölderlin, Rilke és Georg Trakl munkásságának ismeretén túl, – Koch *In memoriam* versciklusa segít.²⁴

Hölderlinnel az örök tavasz és az örökké tartó ifjúság motívuma köti össze Koch gondolatvilágát. A barátság és a szeretet mindkettőjükénél jelentős szerepet játszik. Mindketten az antik görög világot eszményítik – ez azonban disszonanciához vezet, amely nyelvi képekben jelenik meg.²⁵

Rilke a nagyvárosi elmagányosodásával rejti rabul Kochot. Ugyanezt érzi ő a budapesti milióban, amelyről Rilke tárgyverseiben is ír.²⁶ A tárgyversek (*Dinggedichte*) más téren is inspirálják Koch Valériát: a költőnő rajzolni kezd, mintegy eltávolodva képeitől kívülről szemléli őket, miközben egy folyamatos belső átérzés is jelen van. Önmaga illusztrálta például *A herceg és a rózsza* című meseregényét is.²⁷ Ábráit finom humor hatja át.²⁸

Traklnál az egyidejű halál- és gyermekmotívum számottevő, amely Koch *Wandlung* és *Kiolvashatatlan* kötetében jelenik meg. Trakl költészete egy elveszett világ víziója, amelyben az ember szenved, kozmikus harmónia lép föl, és a bukás megváltó.²⁹

Rilke és Trakl más körben is áthatja Koch munkásságát: a szegedi József Attila Tudományegyetemen Rilke és Trakl irodalmának gyermekmotívumaiból adta be szakdolgozatát, amelyet Halász Előd professzor doktori disszertációnak is javasolt.³⁰ Doktori disszertációra irodalomtudományból azonban nem kerül sor, mivel Koch tanári oklevelének megszerzése után Pécsre megy tanítani, majd újságíró lesz Budapesten, mellette pedig filozófiai tanulmányokat folytat.³¹

²⁴ Koch (1982: 46–47).

²⁵ A fentiekén túl: Koch (1982: 43).

²⁶ R. M. Rilke: Der Herbsttag; Der Karussell; Der Panther; Archaischer Torso Apollos. In: Büki A. et al. (ed.): Anthologie für den deutschen Literaturunterricht Band 2. Budapest 2003. 20–22.

²⁷ Koch V.: A herceg és a rózsza. Meseregény. Budapest 1994.

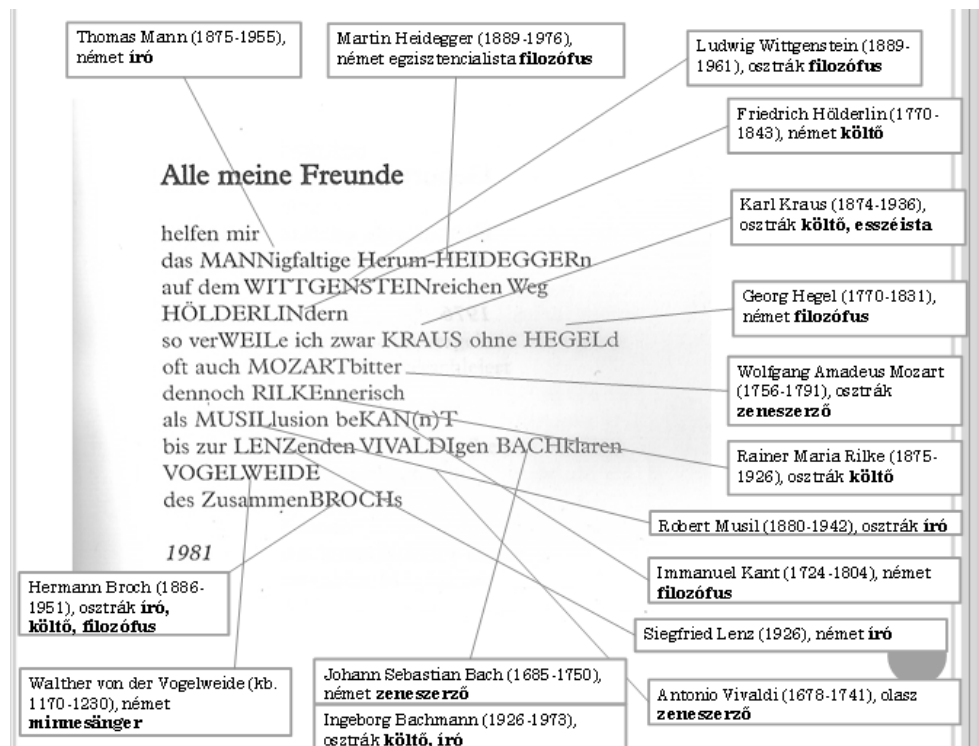
²⁸ Például: Koch (1994: 16; 34; 36; 78; 81; stb).

²⁹ H. D. Schlosse: dtv-Atlas zur deutschen Literatur. Tafeln und Texte. München 1996. 236–238.

³⁰ A szakdolgozat egy példánya bemutatásra került az ELTE BTK Germanisztikai Intézetének *Die Wörter sind gut dem Menschen angemessen* című megemlékezésén 2013. március 4-én (szervezők: Erb Maria, Wolfart Jánosné, Johann Schuth).

³¹ Metzler (1985: 108–109).

Ahogy már előrevetítettem, Koch számos további irodalmi példaképpel rendelkezik, továbbá zeneszerzők művein keresztül nyer ihletet költészetéhez. Az *Alle meine Freunde* című versében³² állít nekik emléket, amely egyfajta preparálást követően (ahhoz, hogy az általa kedvelt alkotókra fény derüljék), így néz ki:

2. ábra: *Alle meine Freunde*

Mint látható, példaképeinek vezetékneveit köznevesítve használja fel, mintegy beleépítve egy német folyószövegbe. Ez a vers tökéletes példa arra, milyen nehéz Koch verseit fordítani: egyáltalán nem ad rá lehetőséget, hogy művét átültessük magyarba, hiszen míg Brochból a németben könnyedén lesz *Bruch* ('törés'), vagy Wittgensteinből *steinreicher Weg* ('köves út'), addig ez a szójáték a magyarban nehezen kivitelezhető.

Továbbá látszik a versen a költőnő rendkívül változatos irodalmi és zenei ízlése, hiszen a *Minnesang* képviselőjétől a modernig sok mindenkit számít „barátai” közé (a vers címének jelentése: *Mind az én barátom*).

³² Koch (1982: 57).

„In memoriam Valeria Koch, die es hätte geben können.” – Egy kétnyelvű költőnő életművének feldolgozása halálának 15. évfordulója alkalmából

Különleges szerepet játszik Koch két versében a költőóriás, Johann Wolfgang Goethe. Mindkettő egy-egy párhuzamra épít: a *Lieber Onkel Goethe*-ben³³ egy csipkelődő, kissé szemtelen unokahúg szerepet vesz fel és ír levelet (közelít az episztola műfajához),³⁴ amelyben szerepet kap a 18. században érkező német telepesek története egészen a máig, kissé illuzionistaként ábrázolva Goethét. A másik verse pedig egy abszolút párhuzam közte és Goethe között: kétszáz év korkülönbség; származásuk megegyezik (mindkettejük frank); Goethe a *Faust*-ot írta, míg Koch öniróniával „macht Schreiberei und ballt zeitweise die Faust”.³⁵

A szerelem/szeretet motívuma: míg az általános emberi képzet a szerelemtől az egyedüllét és magány teljes ellenképén alapszik, Koch verseiben azt vallja, hogy mind a szerető, a barátok és a közösség is kívülállók ahhoz, hogy az Én kínzó fájdalmát feloldják.³⁶ Ebben a hitben írja többek között *Permanenz*³⁷ című versét:

*Die Mauer in uns
befestigt unsere bestehende
gemeinsame Einsamkeit.*³⁸

A *gemeinsam* jelző ('közös') és az *Einsamkeit* főnév ('magányosság') összecsengése adja Koch (szerelmi) költészetének (újabb) szójátékát, a *Gemeinsamkeit*-ot, létrehozva ezáltal egy *Anadiplosét*.³⁹ A *gemeinsame Einsamkeit* azonban feloldódik a *Leidenschaft unwiderstehlich*⁴⁰ című versben, amelyben a szerelem által kiváltott pozitív és negatív képek oppozícióján keresztül nyer értelmet a bibliai idézet: „A szeretet soha el nem múlik.”⁴¹

Értéktétel az emberiség felett: az éretté vált költőnő az 1980-as évektől kezdve egyre keményebb szózatot intéz a pusztító emberiség felé verseiben. Ennek kiváltó okai lehetnek az érzékeny és törékeny női lét, a boldogtalanság, a már említett elvágódás, a művészjelenlét otthontalansága – Koch nem írásából élt,

³³ Büki et al. (2003: 180–181).

³⁴ *Sachwörterbuch der Literatur*. Ed.: Wilpert, Gero von. Stuttgart 2001. 224–225.

³⁵ Koch (1999:103). Az idézet jelentése: „Írásosságot csinál, és időnként ökölbe szorítja kezét.” (saját fordítás) A *Faust* szó jelentése: 'ököl', vö. *Német-magyar szótár I.* Ed.: Halász E. Budapest 1988. 658.

³⁶ Pável (2006: 199–200).

³⁷ Koch (1999: 119).

³⁸ „A fal bennünk / megerősíti a fennálló / közös magányunkat.” (saját fordítás)

³⁹ *Sachwörterbuch der Literatur* (2001: 23–24).

⁴⁰ Koch (1999: 146). „Szenvedély ellenállhatatlanul” (saját fordítás).

⁴¹ Pál apostol korinthusiakhoz írt első levele 13, 8.

hanem elsősorban újságírói és oktatói tevékenységből. Emellett számos visszautasítást kapott kiadóktól többek között német csengésű neve miatt is.⁴² Kirajzolódott, hogy a világháborút megélt generáció világjavító szándéka a hidegháborúban mit sem ért: ez az 1986-os csernobili katasztrófában csúcsosodott, amely Koch több írásában is felszínre kerül. Aktuálpolitika is szerepet kap:

*Meinen eigenen Irrweg
wähle ich mir selber –
dazu brauche ich keine
leitende Partei.*⁴³

Az irónián túlmutatva valóban erőteljes szavakat használ a jelen és a már-már elképzelhetetlen jövő leírására. *Gott* című versében párhuzamot állít isten és ember között: amit az előbbi hat nap alatt teremtett, utóbbi egy kézmozdulattal elpusztítja.⁴⁴ *Zukunft* című versében a jövő minden egyes atomerőművel veszít jelentéstartalmából.⁴⁵ *Fazit* címmel önmagáért beszélő költeményt alkotott, anaforák oppozíciójával világít rá arra, hogy mindaz, mit „isten, az észszerűség, a szeretet, az emberiség” nevében teszünk, az „erőszak, igazságtalanság, bűncselekmény” a már említett ideálok ellen.⁴⁶ Az *Üzenet* című versében ennél is tovább megy: felszólítja az emberiséget önmaga kipusztítására, hogy „hadd lélegezzon föl a Föld!”⁴⁷

Koch belátása szerint csak a jelen a megfelelő időpont változások véghezviteléhez, ahogy ezt a kötetcím-adó versében, a *Wandlung*ban is megfogalmazza. A verset megelőzően egy Eckhardt mester-idézet olvasható: „*Die wichtigste Stunde ist immer die Gegenwart*”, tehát „a legfontosabb óra mindig a jelen.”⁴⁸

Ilyen és hasonló versek olvasata alapján joggal tesszük fel olvasóként a kérdést, hogy Koch vajon pesszimista, vagy optimista jellem lenne?

A következő versein keresztül egyértelműen kiderül, hogy Koch költészetében, noha csendesesen, alapvető optimista világnézet uralkodik. Meglehet,

⁴² Pável (2006: 191).

⁴³ „A saját tévutamat / én magam választom – / ehhez nincs szükségem semmilyen / vezető pártra.” (saját fordítás) Koch (1999: 111).

⁴⁴ Koch (1989: 35).

⁴⁵ Koch (1989: 36).

⁴⁶ Koch (1989: 20).

⁴⁷ Koch V: Kiolvashatatlan. Budapest.1997. 110–111.

⁴⁸ Koch (1999: 125).

„In memoriam Valeria Koch, die es hätte geben können.” – Egy kétnyelvű költőnő életművének feldolgozása halálának 15. évfordulója alkalmából

egy konzekvens emberi „lélekrokkantság” van jelen műveiben,⁴⁹ nemzetiségi középiskolások által legismertebb és legkedveltebb versében mégis egy toleráns, harmonikus jövőkép karakterizálódik – ez a *Das Land Nirgendwo*,⁵⁰ amelyet Anna Réka nevű keresztlányának ír, amelynek konklúziója, hogy „Und das Land Nirgendwo / liegt irgendwo”.⁵¹

Koch költészetének háromszögű ábrázolásának harmadik sarka a transzcendens világot érinti, ezen belül is a megfoghatatlan isteni jelenlétet. Ahogy a háromszögben láthattuk, ismét két végletet ragad meg belső világának feltárására: egy feljebbvaló erő létének megkérdőjelezhetőségét, illetve a bizalmat, amely egyúttal szorosan kötődik első önálló kötetéhez (*Zuversicht – Bizalom*), mintegy összekötve az Én jelenlétével a világban. A transzcendentálissal való küzdelmét hűen ábrázolja az általam kiemelt költői kérdéssel kezdődő verse, a *Wer bist du?*⁵² – azaz „Ki vagy te?”. Egyrészt a túlvilági mindenható teljes tiszteletét fejezi ki az egyes szám második személyű (ismét a bizalom-fogalomkör!) névmások nagy kezdőbetűvel írása, másrészt rávilágít arra, hogy a megannyi névvel elkeresztelt feljebbvaló lényegében egy és ugyanaz, záróakkordként pedig – felhagyva a költői kérdések halmozásával – arra következtet, hogy „*nichts weiß ich von Dir / nur dass Du mir fehlst.*”⁵³ Ez a kijelentés azonban nemcsak a lírai én konklúziója, hanem az egész emberiségé, amelynek tudatlansága hiányérzetet okoz.

Alteregők: Koch lírai témáinak felsorolásában olvashattuk a költőnő tér- és időbeli elvágyódását. Ennek hangot adva teremtette meg saját alteregőit a legkülönbébb történelmi időszakokból és földrajzi helyekről, mintegy megalkotva saját maga örökkévalóságát és függetlenségét.⁵⁴

Számos alakváltozata közül három emelendő ki: a párhuzam Jeanne d’Arc-kal, Nofretétével, az egyiptomi királynővel,⁵⁵ végül az önmaga alkotta Chiva Lakorével, az indiánlánnyal.

⁴⁹ vö. Koch (1999: 207–209).

⁵⁰ Büki et al. (2003: 175–176).

⁵¹ „És a Sehol-ország / létezik valahol.” (saját fordítás)

⁵² Koch (1999: 150).

⁵³ „Semmit sem tudok rólad / Csak hogy hiányzol nekem.” (saját fordítás)

⁵⁴ Koch (1997: 109).

⁵⁵ *Nofretete*. In: Meyers Enzyklopädisches Lexikon Band 17. Ed.: Baacke – Daume – Küng. Mannheim – Wien – Zürich 1980. 309.

Első Johanna-versei *Sub rosa* című kötetében jelennek meg *Tűzön által visz az útja* cikluscímmel.⁵⁶ Koch elvagyódásának ad hangot és táptalajt Johanna története; úgy érzi, mindketten „heim- und ich-vertrieben”, azaz „haza- és önlödzöttek”.⁵⁷ Más kapcsolódási pont is feltűnik kettejük sorsában, még pedig a nevük, ugyanis a költőnő teljes neve Koch Valéria Janka volt.⁵⁸

Az egyiptomi királynő berlini sétájáról számol be a *Nofretete in der Berliner Nacht*⁵⁹ című vers. Az egyiptomi királynőnek igencsak össze kell szednie magát, hogy ne keltsen feltűnést az európai nagyváros forgatagában, ámde kalandos útján ezáltal lesz lehetősége felfedeznie a modern kultúra remekműveit. Az elgermánosodott hontalan ókori nő⁶⁰ (akinek mellszobrát üvegvitrin őrzi Charlottenburgban) egészen önnön műalakjáig jut el, ott ugyanis az „AUSLÄNDER RAUS!”, azaz „IDEGENEK KIFELÉ!” feliratba ütközik. A vers tükrözi a modern emberiség intoleranciáját és idegengyűlöletét, amely visszavezetve a második világháború következményeire a magyarországi németeket érő előítéletekben is megjelenik.⁶¹ Kochot is hasonló élmények övezik életében: míg idehaza németnek, odakint magyarnak tartották, aki németül ír; jóllehet, a német olvasóközönség nagyobb érdeklődést mutatott művei iránt.⁶²

KOCH VALÉRIA

CHIVA LAKORÉ

3. ábra: Anagramma

⁵⁶ Koch (1989: 135–145).

⁵⁷ Koch (1989: 17).

⁵⁸ A Janka a Johanna név magyarosított formája (1949-ben még nem engedélyezték nem-magyar nevek anyakönyvezését). Ezzel a formával szeretett volna apja, Koch Leó a világháborúban elhunyt fivérének, Johannak emléket állítani. Forrás: vö. 34. jegyzet.

⁵⁹ Koch (1999: 120).

⁶⁰ Koch (1997: 109).

⁶¹ A kitelepítettek beszámolóikban megemlítik, hogy míg itthon németeknek, addig új otthonukban magyaroknak tartották, egyúttal mindkét országban erőteljesen diszkriminálva. Varga Zoltán: *Die Aussiedlung der Ungarndeutschen nach dem Zweiten Weltkrieg 1946–1948*. Kézirat. Projekt munka. Leőwey Klára Gimnázium, Pécs 2011. 6.

⁶² Koch (1999: 222).

„In memoriam Valeria Koch, die es hätte geben können.” – Egy kétnyelvű költőnő életművének feldolgozása halálának 15. évfordulója alkalmából

Chiva Lakoré egy különleges, saját kreatúra, nevének anagrammája (3. ábra). Egy törékeny indiánlány a nőiség megtestesítőjeként lép fel nem csak *Nachruf* című versében,⁶³ hanem meseregényének, *A herceg és a rózsának* egyik főszereplőjeként is.⁶⁴ Chiva a külső szemlélő számára az érthetlenség, mégis a csodálat jelentése. Különös, empátikus gondolkodásmódja kiemeli őt a tömegből; motivációja a kölcsönös szeretet. A Chiva-történetek azonban sosem érnek kielégítő módon véget, hiszen Chiva – ugyanúgy a lírában, ahogy a prózában is – meghal. Ám halála is felettébb egyedi, mintegy megnyugtató, hiszen a *Nachruf*-ban arca tündököl, ő énekel, léte elegáns, önmaga szabad. *A herceg és a rózsában* pedig élettársa, Hermész életvitele fölé emelkedik döntésével (várandósan útra kel, hogy világra hozza közös gyermeküket és fölnevelje), a Földre látogató Kishercegnek pedig már megmutatta az egész világot, megtanította a szeretetre, és hogy hogyan bánjon rózsájával.

Koch és a magyarországi németek, „*Stiefkind der Sprache*”:⁶⁵ Jelentős hangsúly fektetendő a magyarországi német nemzetiség és Koch viszonyára, hiszen írásom célzottan a hazai németek jelenkori irodalmának megismerésére és feltárására szolgált Koch példáján keresztül.

Koch már a hetvenes években tervezi egy a magyarországi németek és a magyarok kapcsolatát feldolgozó autobiográfiai regény megírását.⁶⁶ Több évtizedes kutatómunkájának és terveinek azonban nem lett foganatja, halálával a mű megírásának lehetősége mintegy meghiúsult.⁶⁷ Ennek ellenére lírájában jelen van az *Ungarndeutschtum*, azaz a magyarországi németiség – hasonló címmel írt kétsoros mementójában egy Brenner által keserűen gonosz véleményként aposztrofált⁶⁸ tömeges mértékű „szorgalmatos kihalást” jósolt előre:

*Ungarndeutsch
ist das Maß
des tüchtigen Aussterbens*⁶⁹

⁶³ Koch (1999: 154).

⁶⁴ Koch (1994: 9–85).

⁶⁵ Koch (1989: 72).

⁶⁶ Metzler (1985: 120–121).

⁶⁷ Koch (1999: 221).

⁶⁸ Brenner (2005: 60). „*Die Fränkin meinte bitterbö*” („A frank irtó dühösen azt vélte” – saját fordítás).

⁶⁹ Büki et al. (2003: 180).

„Magyarországi német a szorgalmas kihálás tömege” – fordítanánk magyarra. Lehetséges kiváltó okokként megnevezhetők a „svábok” fokozatos asszimilálódása, a nyelvvesztés, a tradíciók elhagyása, az identitás feladása, ahogy ez más magyarországi német íróknál, így Klaus Clotznál,⁷⁰ valamint Josef Michaelisnél⁷¹ is megjelenik. Ez a tendencia jellemzi mindmáig a hazai német kisebbséget.

Egy másik ismertebb Koch-költemény a *Stiefkind der Sprache*, azaz a „nyelv mostohagyermeké”. Ebben a művében is ötvöződik a történelmi viharok által bolygatott svábság, persze más aspektusból elmondható, hogy a két anyanyelv ösztökélte identitás-hasadás terméke a vers. Nyelvi képek halmozásával helyezi középpontba a hazai németiség elveszését, kizártságát, elfogadatlanságát. Megadhatja-e azonban a nyelv az intimitást rejtő békés otthont? Válasz helyett költői kérdéssel végződik a vers („mondd, ki ismer / kinek vagy fontos”), a konklúzió pedig a „téves bosszú”, amelynek következtében „a nyelv mostohagyermeké vagy”.

Írásom célja az volt, hogy betekintést adjak a magyarországi németek világháború utáni irodalmába Koch Valéria költészetén keresztül. Különös alkalmat adott erre a költőnő halálának idei tizenötödik évfordulója, és hogy Koch mindkét anyanyelvén publikált. Személyes meggyőződésem szerint életműve rendkívül széles érdeklődési körének köszönhetően abszolút kiemelkedő, ezt alátámasztja a jobbra külföldön elnyert számos elismerése, díja is.⁷² A hazai olvasóközönség számára valamiért (talán a nyelvi akadályok miatt) mégsem ismertek a magyarországi német írók, holott lakhelyük és származásuk végett joggal számíthatók a kortárs magyar szerzők sorába. A megnevezett feltételezett ok egyik lehetséges megoldása az a tudatos kétnyelvűség, amely Koch költészetében folytonossággal jelen van.

A kiválasztott kétsoros Koch-vers, amelynek jelentése „*Koch Valéria emlékére, aki lehetett volna*”, remélem, írásom által tartalommal töltődött meg, sikerült feltételes múlt időből kijelentő mód jelen időbe áthelyeznem.

Koch személyes példája pedig ösztönzőleg hathat a legfiatalabb magyarországi német származású írónemzedékre is.

⁷⁰ Büki et al. (2003: 188–189).

⁷¹ J. Michaelis: Agonie. In: Márkus É. (ed.): „Meine zwei Sprachen”. Ein Text- und Arbeitsbuch zur ungarndeutschen Literatur für die Studenten der Nationalitäten-grundschullehrer- und -kindergärtnerInnenbildung. Budapest, 2009. 25–26.

⁷² Koch (1999: 222).

„In memoriam Valeria Koch, die es hätte geben können.” – Egy kétnyelvű költőnő életművének feldolgozása halálának 15. évfordulója alkalmából

Megjegyzés: Tanulmányomban tudatosan kerültem a „sváb” népcsoport-megnevezést, holott a köznyelvben ez uralkodik a magyarországi németekre vonatkozóan. Valójában az itt élő németek legfeljebb 2%-a sváb származású, valószínűleg a 18. században elsőként betelepülők kölcsönözték a kisebbség nevét.⁷³

IRODALOMJEGYZÉK

Bartyik B. – R. Thomas: Deutsche Literaturgeschichte III-IV. Budapest 2003.

Büki A. et al. (ed.): Anthologie für den deutschen Literaturunterricht Band 2. Budapest 2003.

Koch V.: A herceg és a rózsza. Meseregény. Budapest 1994.

Koch V.: Kiolvashatatlan. Budapest 1997.

Koch, V.: Stiefkind der Sprache. Ausgewählte Werke. Budapest 1999.

Koch, V.: Sub rosa. Gedichte/Verse. Pécs 1989.

Koch, V.: Zuversicht – Bizalom. Budapest 1982.

Manherz, K.: Die Ungarndeutschen. Budapest 1998. 55–57.

Márkus É.: „Meine zwei Sprachen” Ein Text- und Arbeitsbuch zur ungarndeutschen Literatur für die Studenten der Nationalitäten-grundschullehrer- und -kindergärtnerInnenbildung. Budapest 2009.

Metzler, O.: Gespräche mit ungarndeutschen Schriftstellern. Budapest 1985.

Pável R.: Entwicklungsgeschichtliche Erwägungen zur ungarndeutschen Literatur mit besonderer Rücksicht auf die zweite Hälfte des 20. Jahrhunderts. Kézirat. Doktori disszertáció. ELTE-BTK Germanisztikai Intézet, Budapest 2006.

Szabó D.: Geschichte der Ungarndeutschen. In: Árkossy K. et al.: Ungarndeutsche Minderheitenkunde. Budapest 2006. 13–68.

Szabó J. – J. Schuth (ed.): Ungarndeutsche Literatur der siebziger und achtziger Jahre. Eine Dokumentation. München – Budapest 1991.

⁷³ *Manherz* (1998: 3).

ZUSAMMENFASSUNG

Valeria Koch (dr.phil.) (1949-1998) wuchs in einer zweisprachigen Umgebung deutscher Abstammung in Ungarn auf. Sie wandte sich an beide Sprachen in ihrem literarischen Schaffen. Dies und die 15. Jahreswende ihres Todes gab mir die Gelegenheit, einen allgemeinen Überblick über die gegenwärtige ungarndeutsche Literatur zu verschaffen.

Wichtiger Ausgangspunkt ist das Verstehen der Lage der deutschen Minderheit in Ungarn nach dem Zweiten Weltkrieg. Den kulturellen Ausbruch brachte das literarische Preisausschreiben der *Neuen Zeitung* 1972 mit sich: Nach einem drei Jahrzehnte langen Stilllegen der Sprachbenutzung schuf man erneut die ungarndeutsche Literatur, wobei Koch bereits eine Rolle spielte. Bald kam sie an die Spitze nach dem Anzahl ihrer Veröffentlichungen – diese nahm ich in meinem Vortrag unter die Lupe um zu verstehen, welche Charakteristika die moderne ungarndeutsche Literatur in sich hat. Aufgrund ihrer Lyrik besah ich ihre Themen, brachte Beispiele aus ihrem Lebenswerk und zeigte, dass die Themen in beiden Sprachen gleichbehandelt sind, trotzdem ist es unmöglich, Koch zu übersetzen – dies tat sie selber nicht. Ihre philosophische Tätigkeit breitete ihre lyrische Gedankenswelt noch weiter aus und ihre Betrachtungsweise erhob sie aus der Reihe ihrer Zeitgenossen, der zufolge sie mit verschiedensten ausländischen Preisen ausgezeichnet worden war.

Das Ziel meines Vortrags habe ich mit der Betitelung grundgelegt: Ihr zweizeiliges Gedicht wollte ich aus Konjunktiv Vergangenheit in Indikativ Präsens umwandeln, mit der Hoffnung, dass das Lebenswerk der Autorin auch auf die nachkommende Generation anspornend wirkt.

Mennyire ludas Matyi? – Interpretációs kérdések Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című művében

A magyar felvilágosodás irodalmának az egyik ma is legelevenebben élő és hatást gyakorló alkotása Fazekas Mihály sok feldolgozást megért műve, a *Lúdas Matyi*. Már a XIX. században, nem sokkal megjelenése után nagy számban jelent meg a történet a ponyvairodalomban és színpadi művekben, majd mintegy kétszáz évvel később a rajzfilm- és filmadaptációk által vált közhírré.

Azonban a kortárs irodalomkritika a közelmúltban rámutatott a populárisnak tekinthető kánon bizonyos műveinek, így például a *Lúdas Matyi* értelmezésének alapvető problematikájára, miszerint ezen szövegek értelmezési horizontját épp a szerteágazó hagyományozódás szűkítette, sőt akár az eredeti befogadást is visszajára fordította. A nagy számban terjedő populáris átiratok több helyen módosítottak a szöveg fontos csomópontjain, ezen felül az előző század ideológiai korlátoltsága sem engedte meg a *Lúdas Matyi* többsíkú, komplexebb interpretációját.

Az így megkövesedett jelentéstartamot írja felül tanulmányában először Szilágyi Márton,¹ majd az ő nyomán Mészáros György² és Borbély Szilárd³ is különböző medrekbe tereli a szöveg Fazekas korabeli és mai befogadásának lehetséges módozatait. Az újraolvasási kísérletek érdekessége, hogy ugyan merőben eltérő érvek mentén, de szinte ugyanazokra a kulcspontokra tapintanak rá, valamint hasonló végkövetkeztetésre jutnak: a címszereplőt leemelik a népi hős

¹ Szilágyi M.: Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*-ja. *Alföld* (2002/7) 41–57. A továbbiakban a következő cím szerint fogok hivatkozni:
[<http://epa.oszk.hu/00000/00002/00075/szilagyi.html> – 2013. máj. 25.]

² Mészáros Gy.: Beavatás, liminalitás és struktúra: Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*-jának újraolvasása. *Irodalomtörténeti Közlemények* (2007) 202–209.

³ Borbély Sz.: Debre és Döbrö: Jegyzések és említések a *Lúdas Matyi* olvasásához. In: Csörsz Rumen I. et al. (szerk.): *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*. Budapest 2009. 180–187; illetve Borbély két további írása, amelyekre az aktuálisan tárgyalt helyeken hivatkozom.

hamis piedesztáljáról, egyúttal a tipikusan ellenhősként megjelenített Döbrögi karakterében fedezik fel a szöveg központi kérdéseinek megtestesítőjét.

Ennek megfelelően dolgozatom célja, hogy a különböző interpretációkat mintegy egymáshoz közelítve a korábbi észrevételeket finomítsam, valamint további bizonyítékokat hozzak annak tükrében, hogy vajon a XIX. századi olvasó miképp fogadhatta be a *Lúdas Matyit*, illetve valóban ellentmondásosnak érezhette-e, ahogy éppen a címszereplő szorul háttérbe a mű végére. A hermeneutikai szemléletmód mellett a mű hatását jegyző dokumentumok és nyelvtörténeti adatok segítettek munkámban.

Az elmúlt években több tanulmány is kiemelkedő eredményeket ért el abban, hogy valamilyen módon lehántsa a *Lúdas Matyiról* az évszázadok alatt rárakódott egysíkú értelmezéseket. Az újraolvasók sorát nyitó Szilágyi elemzése során hívja fel a figyelmet arra, hogy „a Fazekas Mihály-i mű nem a populáris regiszterbe tartozik; ahhoz, hogy oda legyen beilleszthető, valamiféleképpen változtatni kellett rajta.”⁴ Ezt bizonyítja többek között az is, hogy egy átirat sem tartja meg tisztán a befejezést. Ebből következően a kijelentés magába foglalja a ’népiesség jegyében írt’ jelző cáfolatát is, hiszen ahogy Borbély is kiemeli, még nyelvezete sem tipikusan „népi”, hanem „egy alternatív művelt köznyelv, lehetséges irodalmi nyelvhasználat alkalmazása.”⁵

Az új elemzésekben hasonlóan központi kérdés a *Lúdas Matyi* műfajisága. A hagyomány szerint elbeszélő költeményként aposztrofálják, ám a modern tanulmányokban nem találkozni ilyen meghatározással. A fogódzó a Phaedrustól vett mottó, amely felütésként az állatmesék tradícióját idézi meg – azonban ez valamilyen tanulság levonását feltételezné a mű végén, ami hiányzik⁶ (bár egy 1830-as szövegű változat végére mégis odakerül egy összegzés, kitöltve a mottóból következő, érezhető hiányt).⁷ Borbély mindezt továbbgondolva „funkciója szerint felnőtt közönség számára készült példázatnak (...), retorikai megformáltsága alapján pedig tanító parabolának”⁸ tekinti a művet. Némileg módosít az állásponton Mészáros, amikor értelmezésében a szöveget meseként kezeli, ezzel bevonva a beavatás-elméleti nézőpontot is.⁹ Azt viszont könnyű belátni, hogy a század egyik divatos műfaja, a pitavalként ismert, német

⁴ Szilágyi (2002).

⁵ Borbély (2009: 184).

⁶ Szilágyi (2002).

⁷ Kozocsa S.: A *Lúdas Matyi*-kiadások története. Magyar könyvszemle (1938) 123–130.

⁸ Borbély (2009: 180).

⁹ Mészáros (2007: 203).

nyelvterületen is rendkívül népszerű bűnügyi történettípus erőteljesen hathatott Fazekasra a mű megírásakor.¹⁰ Mivel a műfaj jellegzetessége, hogy „egy-egy nevezetes gonosztevő életének krónikás részletezésére épült”, valamint „a főhőst familiáris módon, becenevén vagy ragadványnevén emlegették”,¹¹ könnyen párhuzamba állítható a *Lúdas Matyi*val. Világosan látszik, hogy a leegyszerűsített hagyományos definícióval szemben milyen műfaji sokszínűség mutatkozik meg a szövegben.

Abban mindhárom fentebb említett szerző közös álláspontot képvisel, miszerint Matyi pozitív népi hősként vagy a zsarnoki rendszert legyőző parasztfiúként való interpretálása komoly félreértés eredménye. Eltérőbbek viszont a vélemények a szöveg mozgatórugójának kérdésében, tehát hogy mitől cserélődhet fel a címszereplő és Döbrögi szerepköre, megítélése. Leginkább a *Lúdas Matyi* zárata lehet meghökkentő, hiszen nem ad nyugvópontot: amint megtörténik a harmadik verés, ezzel beteljesítve a bosszút, Matyi eltűnik, további sorsáról nem tudunk meg többet - viszont az utolsó levonást zárva előtérbe kerül Döbrögi jellemének és attitűdjének átalakulása.

A korban még élénken élő morális olvasat szemszögéből „a mű éppen Döbrögi megigazulásának jelzésével zárul.”¹² Döbrögi a bosszú hatására, a szövegben érzékletesen megjelenített¹³ bűnhődése során nem a pszichológiai, hanem az erkölcsi megjobbulás kényszerének alávetve érhetett el arra a pontra, melyben már „törvénytelenül nem bánt, hanem úgy ahogy illik, / Embertársaival”.¹⁴ Mészáros a jellemfejlődés központúságát azzal indokolja, hogy „Döbrögi pedig »szabályosan« végigfutja az (...) új struktúrába beépülés beavatási útját”,¹⁵ tehát beavatás-története teljes: a kiinduló állapotot felváltja az átmeneti szakasz (a háromszori verés mint rituális beavatás), míg végül a bosszú beteljesülésével beépülhet a megfelelő társadalmi-morális közegbe. Ezzel szemben Matyi, a kezdetben marginális karakter nem esik keresztül a folyamaton, épp ezért tűnik is el a harmadik verés után.

¹⁰ Borbély (2009: 185) is elfogadja Szilágyi megállapítását.

¹¹ Szilágyi (2002).

¹² Szilágyi (2002).

¹³ Tudniillik „míg Matyi bosszújának műve fokozatosan egyre kegyetlenebbnek (...) ábrázoltatik, addig Matyi megverésekor a leírás egyáltalán nem részletezi a bántalmazás fizikai hatását” Szilágyi (2002).

¹⁴ Fazekas M.: *Lúdas Matyi*. In: Julow V. (szerk.): *Fazekas Mihály összes művei*. Budapest 1982. 139–162.

¹⁵ Mészáros (2007: 208).

Mennyire ludas Matyi?

Interpretációs kérdések Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című művében

Egy másik megközelítés szerint viszont „a *Lúdas Matyi* tanítása a nyereszkeskedő, a piacot és a vásárt, vagyis a békés és nyugodt rendet felforgató erőnek a megjelenése ellen szól.”¹⁶ Borbély kiemeli tehát a piaci törvények hangsúlyos szerepét, Döbrögi karakterének átalakulását azonban szinte teljesen figyelmen kívül hagyja, ami az elmélet egy alapvető hiátusára hívhatja fel a figyelmünket: számításba sem veszi ugyanis azokat a szöveghelyeket, amelyek a földesúr törvénytelen, épp ezért társadalmilag helytelennek ítélt viselkedésére és annak megváltozására utalnak. Gondolhatunk itt például az első színrelépésére („Döbrögben vala hát ekkor vásár, a hatalmas / Döbrögi úr örökös jószágában, ki magáról / Azt tartotta, hogy ott neki a Felség se parancsol; / Amit akart a’ volt törvény, s tetszése igazság.”¹⁷) vagy a korábban már idézett zárlatra, miszerint a bűnhődés után „törvénytelenül nem bánt”¹⁸ az emberekkel. Tehát semmiképp sem kezelhetjük Döbrögit pusztán „a nyers erőszak áldozataként”,¹⁹ mintha egy semleges értékítéllel felruházott karakterként indítaná útjára a szöveg (hiszen Borbély gondolatmenetéből erre következtethetnénk). Így ugyanis indokolatlan lenne a mű utolsó két sora is, ami feltételezi, hogy Döbrögi egy negatív magatartásformából jutott a három verés útján a megigazulás pozitív állapotába.

Alapvetően tehát megállapíthatjuk, hogy mindhárom modern szemlélet kitágítja a *Lúdas Matyi* értelmezési horizontját. Egyrészt rámutat annak műfaji sokszínűségére, valamint arra, hogy a szöveg egy pontja sem utal Matyi hősi mivoltára, nem enged meg semmiféle azonosulást vele, tehát a szoros olvasásból következő az eddig egyértelműen antihősnek vélt Döbrögi központúságát emelik ki.

Mészáros konklúzióját követve ha „a *Lúdas Matyi* – a címének mintegy ellentmondva – tehát olvasható úgy, mint Döbrögi útjának bemutatása, az ő beavatás-története”,²⁰ több kérdés is felmerülhet bennünk. Ha elfogadjuk a modern interpretációt, miszerint Döbrögi a mű főszereplője a jellemének változása révén, akkor miért kaphatta a fenti idézet szerint „mintegy ellentmondva” önmagának a *Lúdas Matyi* címet? A *Döbrögi* cím nem segítette volna talán jobban a korabeli olvasókat a megértésben, a parabolyszerűségből adódó tanító funkció nem érvényesülhetett volna még inkább? És ha odaillőbbnek találnánk ezt a

¹⁶ Borbély (2009: 187).

¹⁷ Fazekas (1982: 148), kiemelés R.A.

¹⁸ Fazekas (1982: 162), kiemelés R.A.

¹⁹ Borbély (2009: 183).

²⁰ Mészáros (2007: 207).

címlehetőséget, nem válna-e leegyszerűsítetté, sőt didaktikussá a feltűnően sokréti értelmezési skála?

A válasz épp ezért a Fazekas korabeli recepcióban, az akkori lehetséges értelmezésekben keresendő. Van-e arra utaló jel, hogy a látszólag paradox cím megzavarta a XIX. századi olvasókat? Ha nincs, következtethetünk-e arra, hogy a *Lúdas Matyi*nek – mint címnek és címszereplőnek – több funkciója is lehetett? Találhatunk-e olyan nyelvtörténeti és recepciós nyomokat, amelyek utat mutatnának a cím beszélőnévként való értelmezéséhez, az interpretáció mikéntjéhez? Ennek alapján vajon milyen pozícióban képeződhet le Matyi figurája az olvasóban?

A továbbiakban tehát ezekre a kérdésekre keresem a választ a szöveg bizonyos helyei, a mű korabeli befogadásának módjáról tanúskodó dokumentumok, valamint nyelvtörténeti-etimológiai adatok alapján, illetve ezekből következően további interpretációs lehetőségeket mutatok be.

Köztudottan az első nyomtatott kiadás nem Fazekas nevéhez köthető: 1815-ben, tudta nélkül adta ki az 1804-ben született eredeti kézirat alapján Kerekes Ferenc.²¹ Két évvel később, miután Fazekas felfedte kilétét Kerekes előtt egy magánlevélben, újból kiadták, ezúttal az F. M. monogrammal ellátott szerzői előszóval együtt – viszont a kötetekben a mai napig benne maradt a „jámbor olvasóhoz” szóló előljáró beszéd, amelyet Kerekes írt az első kiadáshoz. Valójában ez az első olyan szövegemlék, amely a kor olvasójának reflexióiról tanúskodik, hiszen a kiadó ezzel megteremt egy olvasási nézőpontot, amely nagyban meghatározhatta a későbbi olvasók viszonyulását. Kijelöli a *Lúdas Matyi* elsődleges funkcióját, ami nem a tanításban, hanem a *szórakoztatásban* rejlik. Az előszó fikciója szerint úgy jutott hozzá, hogy „jó lesz rajta nevetni / Majd borozás közben”, ráadásul minden pozitív jelzője a gyönyörködtetés fogalomköréből származik, hiszen leginkább a formai különlegességek keltik fel figyelmét: „Be’ furcsán perdül”, írja a hétköznapi témához képest szokatlan időmértékes verselés kapcsán, majd kiemeli, mennyire tetszetős „Körmönfont magyaros szóllás formája” is. Ezen kívül felhívja a figyelmet a mű másik nagy erényére, a *közérthetőségre*: „még Marci kanász is, / Aki nagy Á-t se tanult soha, sokszor majd megütötte / A guta, úgy röhögött.” Kiemel azonban egyfajta másodlagos funkciót, az erkölcsi tanítást is „Döbrögi úrnak / Példátlan példás megjobbulásán”²² keresztül.

²¹ Kozocsa (1938: 123).

²² Fazekas (1982: 143).

Mennyire ludas Matyi?

Interpretációs kérdések Fazekas Mihály Lúdas Matyi című művében

Ezután Fazekas jócskán átdolgozhatta az eredeti szöveget az 1817-es, ma is etalonnak tekintett kiadáshoz képest. A szerző ekkori saját előszava már valamiféle tanulságra utal, amikor felteszi a „kinél az igazság?”²³ kérdést, amely szerint nem a szórakoztatás volt a szerzői intenció szerinti elsődleges cél. Viszont az előljáró beszéd még egy fontos kérdésre is választ adhat: azzal, hogy Kerekes nemcsak a *Lúdas Matyi* olvasatának szórakoztató, hanem tanító célzatát is kiemeli, arra is rámutat, hogy a befogadó valóban nem a címszereplővel, hanem Döbrögivel tudott a korban azonosulni - ez pedig nem jelenthetett zavart, hiszen könnyed olvasmányoknak titulálja a szöveget.

A korabeli recepció kevés fennmaradt emléke mégis azt mutatja, hogy leginkább egy – ugyan tanulságot hordozó, de főleg – a „*delectare*” jegyében írt alkotásként olvashatták. Ennek egyszerű magyarázata, hogy az első kiadással szinte egy időben kezdtek megjelenni a jobb-rosszabb másolatok mellett a ponyvafeldolgozások is. Valódi virágkorát tehát már szinte hamarabb élni kezdte, minthogy megismerhették volna az olvasók a mai értelemben vett *ultima manus* szerinti szöveget.²⁴ A ponyvairodalom egy olyan kifogyhatatlan forrást talált a *Lúdas Matyi*ban, amellyel hosszú évtizedeken keresztül tömegesen gyárthatta a betyárrá váló, vagy majd később akár tündérmesébe csöppenő Matyi kalandjait. Természetesen a nagy változtatások bizonyítják, hogy a kanonizált Fazekas-szöveg az 1817 óta ismert formában nem kerülhetett volna be a populáris regiszterbe.²⁵ Nem is maradt fenn olyan írásos emlék, amely az átdolgozott kiadás fogadtatását dokumentálná – minden ilyen emlék az első nyomtatott verzióra utal, míg a jóval későbbiek már inkább az átdolgozások révén utalnak rá.

Érdekes még a Fazekasról megemlékező írásokat is tanulmányoznunk. A két 1828-ban készült, nagyon hasonló nekrológban egyértelműen közös pont, hogy a *Magyar Füvészkönyvre* reflektálnak, mint Fazekas főművére²⁶ – a *Lúdas Matyit* csak futólag említik. Mintegy huszonnégy évvel később jelent meg egy hosszabb megemlékezés, amiben már kiemelik, hogy „Ő készítette a *Lúdas Matyi* cím alatt ösmeretes versezetet, melynél könnyebben, s tisztább magyarsággal folyót,

²³ Fazekas (1982: 145).

²⁴ „Még 1815-ben az első kiadás évében ponyvára került s ettől kezdve párhuzamosan ott is élte második, mondhatnánk igazi virágkorát.” Kozocsa (1938: 129).

²⁵ lásd: 4. jegyzet.

²⁶ Nekrológ a Tudományos Gyűjteményben (1828) In: Julow V. – Kéry L. (szerk.): Fazekas Mihály összes művei II. Budapest 1955. 272.

irodalmunk nem ösmer.”²⁷ Mint látszik, ugyan népszerű írás lehetett, de ezt nem erkölcsi tanításával érte el, hanem „elmésségével” és könnyed bravúrával.

Szintén még az 1815-ben kiadott változatra vonatkozik Kazinczy Ferenc olvasata is.²⁸ Kazinczy ismerte az 1804-es eredeti kéziratot is, azonban nem maradt annak nyoma, hogy erre bármilyen módon reagált volna. Ugyan allegorikus interpretációja független volt a szöveg eredeti kontextusától – mivel azt a nyelvújítás egy újabb ellene szóló pamfletjeként kezelte –, arra ismételtén rámutat, kivel azonosulhatott a korabeli befogadó: „Döbrögit saját magával, az őt megverő Lúdas Matyit pedig Pethe Ferencel, az állítólagos szerzővel azonosította.”²⁹ Így világos, hogy igen könnyű a veréseket elszenvető Döbrögi oldaláról értelmezni a művet, míg Matyi valamiféle fenyegető, bosszúálló karakterré válik – egyértelműen pejoratív értelemben.

A fentiek alapján világosan látszik, hogy semmilyen megértésbeli zavart nem okozott a korban az, hogy a címben Lúdas Matyi neve szerepel. Következtethetünk-e mindebből arra, hogy Matyi ragadványneve nem csupán a történet által nyert jelentést a befogadás során, hanem már önállóan, címként is beszélőnévként funkcionálhatott?

A *ludas* szó eredeti 'lúddal bíró'³⁰ jelentése igen gyorsan háttérbe szorulhatott, hiszen első írásos emlékeinkben, melyekben feltűnik a szó, már csakis átvitt értelemben használták. Így az 1517-ből fennmaradt előfordulásakor már 'esküszegő, hamisan esküvő' jelentéssel bírt,³¹ majd később, 1791-ben bővült mai 'csínytevésben részes' jelentésével,³² ezzel lassan elhalványítva a XVI. század óta élő értelmét.

A szó etimológiája ezeken túl viszonylag homályos, hiszen igen szorosan összefügg a kor népszokásaival és a büntetőjoggal. Annyi bizonyos, hogy „abban a középkori népszokásban gyökerezhetik, hogy az esküszegőket (...) többek között azzal is sújtották, hogy döglött ludat (vagy ludat ábrázoló szégyentáblát) akasztottak a nyakukba.”³³ Az állatok nyakba akasztása, mint a megszégyenítés

²⁷ Megemlékezés néhai Fazekas Mihályról (1850) In: *Julow-Kéry* (1955: 272).

²⁸ *Szilágyi* (2002).

²⁹ *Szilágyi* (2002), kiemelés R.A.

³⁰ *Réthei Prikkel M.*: *Ludas. Magyar nyelv* (1912) 159.

³¹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II.* Ed. Benkő L. Budapest 1970. 798. (a továbbiakban TESz.)

³² *Etimológiai szótár.* Ed. Zaicz G. Budapest 2006. 479.

³³ TESz. (1970: 798).

Mennyire ludas Matyi?

Interpretációs kérdések Fazekas Mihály Lúdas Matyi című művében

eszköze, nagyon is gyakori volt a kor Európájában, például a régi német városokban is,³⁴ és a magyarországi népszokás is jól dokumentált.³⁵

Természetesen a megszégyenítés velejárója a verbális megalázás is – épp ezért tekinthetjük kulcsfontosságú nyomnak a *ludas* szó megbélyegző funkcióját. A 'ludasnak lenni valamiben' kifejezés nagy valószínűséggel a lúdlopásban bűnösök kapcsán került be a nyelvhasználatba, majd idővel már akkor is használták, ha az illető bármilyen lopásban, bűnben részes volt. Erre a nyelvi becsmérlésre példa az 1788-1790 környékéről származó nyelvemlékünk is: „minket Lud lopo Tolvajok(na)k mondani után út felen (...) *Ludas Baloghok(na)k* kiáltazni, amellet adtával teremttével káromolni nem iszonyodtanak sok izben.”³⁶ Itt nemcsak a szó lúdlopással való kapcsolata látszik, hanem a megszégyenítés folyamata (káromlás) és a *ludas* ragadványnévként való alkalmazása is.

Kertész hasonló szófejtés során arra a következtetésre jut, miszerint a *ludas* ilyen szóhasználata és néphagyományban való megjelenése „eredeti magyar szokásnak látszik, a mint hogy magyar földön született és csak itt élt a ludasnak latin neve, az aucarius is.”³⁷ Ezzel utal arra, hogy a népi használat mellett jogi műszóként is élt a nyelvben a *ludas* szó. Erre utal maga Fazekas Mihály is a negyedik levonás elején:

Hogy pedig ez nem más földön, hanem a mi hazánkban
Történt, a' bizonyos: megtetszik az akkori törvény-
Tévők gondjából, kik az ő csúfjára, örökre
Feljegyzék a nagy Törvénykönyvben, hogy az olyan
Rossz úton járó kutya fog, mint a mi Matyink vólt,
Lúdasnak neveződjön: ez hát nem pusztá találmány.³⁸

A ludasnak való nevezés, mint megbélyegzés, valóban nem „pusztá találmány” – még ha nem is Matyi tettei után kapta nevét a mítoszteremtő szándék ellenére –, ahogy Fazekas idetűzött jegyzete is árulkodik róla: „Lásd Werbőczy Tripart. II. Titt. 30.”. Werbőczy Hármaskönyvének adott címe alatt ugyanis „A hamis esküvők és hitszegők vagy úgynevezett «ludasok» büntetéséről” szóló törvény található, mely szerint „bármely hitszegőt és hamis esküvőt (kit

³⁴ Réthei (1912: 162).

³⁵ Például Réthei (1912: 160-161) is beszámol egy 1522-es oklevélről, melyben „az alperesek hamis vádaskodónak, következőkép ludasnak mondták a fölperest és azzal fenyegették, hogy ennek jeléül ludat kötnek a nyakára.”

³⁶ Erdélyi magyar szótörténeti tár VII. Ed. Szabó T. A. Budapest – Bukarest 1995. 1237.

³⁷ Kertész M.: Ludas. Magyar nyelv (1912) 108.

³⁸ Fazekas (1982: 159).

közönséges szóval *aucarius*nak vagy *lúdas*nak neveziünk) az Isten és emberek igaz törvénye szerint, keményen meg kell büntetnünk.”³⁹ A büntetés pedig valóban igen súlyos volt: amellett, hogy birtokjogától és ingóságaitól, valamint vádemelési jogától is megfosztják a lúdasnak ítélt személyt, számkivetetté is válik. Ugyanis a külső megszégyenítés is helyet kapott a törvényben: tarka ruhát, kenderövet kellett hordania, illetve csak mezítláb és hajadonfőtt járhatott.

A cikkely nyelvi oldalát megnézve láthatjuk, hogy a latin *aucarius* szóval etimológiailag is megegyező *ludas* jogi műszóként nyerte el ’esküszegő’ jelentését, és így is terjedt el a XVI. század során. Azt nem tudhatjuk pontosan meghatározni, milyen lehetett a tükörfordítás iránya⁴⁰ - főleg hogy a jogi műszó terjedésével egy időben élhetett a középkori népszokás, amelyet a lúdtolvajok megszégyenítésére kezdtek alkalmazni. Érdekes összefüggés lehet, hogy egy Arisztophanész-darabban szerepel egy szójáték, „mely szerint a hamisan esküvő nem Zeusra (τὸν Ζήνα), hanem a lúdra (τὸν χήνα) esküszik”, viszont nincsenek adataink arra nézve, hogy ehhez kapcsolódhatott-e a későbbi latin, majd magyar szó.⁴¹

Mindezek alapján nagy valószínűséggel „jogi műszóként sajátíthattuk el szomszédainktól”⁴², ami azt is megmagyarázza, a *ludas* miért nem a grammatikai szempontból elsődlegesnek tűnő ’lúddal bíró’ jelentésben terjedt el.

Megbizonyosodhattunk tehát arról, hogy a *ludas* egyértelműen negatív értelmű szóként volt használatos a törvénszegéssel való szoros kapcsolata miatt. Arról ugyan nincs pontos adatunk, milyen gyakorisággal fordulhatott elő ez a kifejezés, azonban feltételezhetjük, hogy Fazekas tisztában volt a szó aspektusaival, hiszen 1804-re még a ’csínytevésben részes’ jelentés is beépülhetett a *ludas* szemantikai mezőjébe.

Lúdas Matyi nevét tehát nagymértékben át kell értelmeznünk. Nem lehet véletlen ugyanis, hogy Fazekas épp egy olyan karaktert teremtett, akinek ragadványneve ilyen szintű negatív konnotációt rejt, ráadásul a történettel még vissza is vezeti azt a szó alapjelentéséhez – hiszen Matyi valóban *ludakat birtokol*, amikor elköveti azt a bűnt, ami miatt Döbrögi *lúdasnak* bélyegzi. Így nemcsak bizonyos, hogy a cím egy beszélőnevet rejt, hanem az interpretációk további széles tárháza is megnyílik.

³⁹ Werbőczy I.: Hármaskönyv. Budapest 293.

⁴⁰ TESz. (1970: 798).

⁴¹ TESz. (1970: 798).

⁴² Réthei (1912: 163).

Mennyire ludas Matyi?

Interpretációs kérdések Fazekas Mihály Lúdas Matyi című művében

Egyrészt a beszélőnévi jellege miatt már a cím is egy parodisztikus, humoros elemnek tekinthető, hiszen a *ludas* etimológiáját felhasználva a cselekmény lefolyása során az olvasó megérti a kettősséget, ami pont az átvitt jelentés gyakorlati életbe való visszafordításából fakad (ezt bizonyítja a Kerekes-féle olvasat is). Másrészt további adalékot is ad ahhoz, hogy megértsük Matyi karakterének funkcióját abban a kontextusban, amelyben Döbrögi „megjobbúlása” az elsődleges.

A korábban említett tanulmány szerzők Matyit *eszközként* értelmezik – „Döbrögi büntetésének eszköze”,⁴³ valamint „az »eszköz-beavató«, akinek mint a *communitas* értékeit képviselő személynek kell vezetnie a beavatandó urat.”⁴⁴ Utóbbi interpretációs vonal indokolja meg, miért homályosul el Matyi sorsa a zárlatban. Emellett Mészáros beavatás-történeti értelmezése szerint csak félig válik Matyi beavatottá, ráadásul ez is paradox: hiszen pont „kívülállósága a normák nem-elfogadásával a benső struktúrát bontja meg” – de ahhoz, hogy megbontsa azt, félig beavatottá kell válnia. Épp ezért ugyan elmegy a városba, nyelveket tanul és világot is lát, de a társadalomba való beépülésének ilyen módja csupán azt szolgálja, hogy „következtesen végigvigye »megbontási feladatát«”.⁴⁵

Bosszúja beteljesítésével tehát ki is lép a megteremtett struktúrából, megmarad marginális karakternek, ezzel elősegítve Döbrögi beavatottá válását, amivel megerősödik az úr „patriarchális jellegű, jóságos, *atyai* képe.”⁴⁶ A bosszú tehát az „apa nélkül felnőtt kamasz lázadásaként is olvasható”: minta híján csupán a döbrögi vásárban találkozik Matyi azzal az alakkal, aki az apajogi rend városi szintű megtestesítője is egyben,⁴⁷ így az apákkal való leszámolás gesztusa Döbrögi karakterében csúcsosodhat ki. A morális rendszeren alapuló feudális norma megbillen ugyan ezzel a lázadással, de nem dől össze – Matyi „apjává fogadja Döbrögit az által, hogy legyőzi ugyan, de életben hagyja”, az pedig viszonzásul saját atyai kötelességeit hitelesíti újra azzal, hogy a rend szerint bánik embertársaival.⁴⁸

⁴³ Szilágyi (2002).

⁴⁴ Mészáros (2007: 208).

⁴⁵ Mészáros (2007: 205).

⁴⁶ Mészáros (2007: 208), kiemelés R.A.

⁴⁷ Borbély Sz.: A patriarchális ironiáról: A Lúdas Matyi újraolvasása (2013). Elérhető: [http://www.avorospostakocsi.hu/2013/01/07/a-patriarchalis-ironiarol-a-ludas-matyi-ujraolvasasa – 2013. máj. 25.]

⁴⁸ Borbély (2013).

Érezhető, hogy a fent említett eszközszerűségnek beszélőnévi értelemben másodlagos szerepe is van: ez pedig a *mitizálás* funkciója. Fazekas keretet teremt Matyi létezésének azzal, hogy a ludasokról szóló törvényt róla „neveztetí el”, igazolva a saját legendáját,⁴⁹ illetve a címszereplő kívülállósága tipikus jegye azoknak a népmesei, mitikus hősöknek, akik látszólagos negativitásukkal segítik a történetek főszereplőit, hogy kibontakozzanak. Mindez értelmezhető a pitaval és a magyar népmese hagyományait összeillesztő gesztusként, hiszen a ragadványnévvel jelzett gonosztevő történetét tökéletesen egyeztetí a hazai meséléssel: így helyezi a bünteteket elszenvedő Döbrögire a hangsúlyt, illetve beleépítí a tipikus mesei hármasságot és a bosszú megjelenését is. Mindeközben a címszereplő értékelése is más státuszba kerül, hiszen mitikus alakként neve mutat kulcsot az olvasónak, így a szöveg az alcímnek megfelelően *rege*, tehát *allegorikus olvasatot* kíván, ha nem éppen ironikusát is helyenként.⁵⁰

Ez az allegória pedig könnyen kirajzolódhat egyfajta *társadalomkritikai attitűd* segítségével, megadva a phaedrusi mottó által generált mesei hangnem tanulságát is. A címszereplő véglegesen eltűnik a színről, egykori jelenlétére csupán a régi, még inkább megerősödő rend helyreállása, valamint a morális társadalmi hagyományokat képviselő Döbrögi atyai szerepének újbóli legitimációja emlékeztet. Az elbeszélő távolságtartó hozzáállása⁵¹ a rövid zárásban oldódik fel. Míg Matyit és Döbrögit is negatív vonásokban bővelkedő alakoknak festi le a nyitányban és a mű során, egyben az általuk jelöl társadalmi felfogásokat is ütköztetí (Matyi a felvilágosodás társadalmon kívüli szubjektumát, sőt a kapitalista világnézet előfutárát⁵² testesítheti meg, míg Döbrögi, még ha eleinte nem túl tökéletesen, de a hagyományok által szabályozott feudális közeget jelzi). Az ütközés azonban nem feltétlenül látványos oppozícióban bontakozik ki, hanem inkább az ironia eszközével⁵³, hiszen mindkét oldal gyengéire rámutat – ráadásul ha a kurta lezárás indítékait vizsgáljuk, könnyen ráérezhetünk, hogy az még ha békés idillel is kecsegtet, valójában könnyen adhat kritikus végkicsengést is a műnek. Hiszen ahogy Matyi „lóra kapott, s elment dolgára örökre”, Döbrögi pedig „jól is végezte világát”,⁵⁴ sokkal hangsúlyosabbá válik az addig lezajlott események epizodikussága, és mivel a mottó miatt várt tanulság is elmarad, az olvasó

⁴⁹ lásd: 39. jegyzet.

⁵⁰ *Borbély* (2013).

⁵¹ *Borbély* (2013).

⁵² *Borbély Sz.*: A Lúdas Matyi és az olvasás paranoiája. *Élet és Irodalom* (2010. február 26.) 13.

⁵³ *Borbély* (2013).

⁵⁴ *Fazekas* (1982: 162).

Mennyire ludas Matyi?

Interpretációs kérdések Fazekas Mihály Lúdas Matyi című művében

könnyen értelmezheti „cinkos összekacsintásként”⁵⁵ is a zárást. Fazekas, mint konzervatív debreceni cívis, távolságtartó, finom iróniával játszatja el hőseivel a levonásokat, hogy az utolsó sorokban (kis változással) visszajusson a kezdőponthoz. Matyi, habár már legendává nőve, de eltűnik a színről, ahogy a város szempontjából amúgy is láthatatlannak számított a mű kezdetén, Döbrögi pedig idilliben, de ugyanúgy uralja Döbrögöt, ahogy a mű elején tette. A társadalomkritikai olvasat felől tehát a mindent megkérdőjelező Matyi, így a felvilágosodás maga is csak – érdekes és talán szórakoztató – közzjáték, azonban az uralkodó rend végül a feudalizmus marad.

Más szempontból ez az allegorikus jelleg a szereplők funkcióit átható többletjelentésként is megjelenik. Maráczai ugyan még nem reflektál Szilágyi olvasatára, azonban rávilágít arra, hogy „a nemes statikus figurájával szemben Matyi alakja dinamikus, az ő lendülete, változásai viszik tovább a cselekményt.”⁵⁶ Ha ezt az adalékot összekapcsoljuk az eszközszerűséggel és a karakter mitikusságával, Matyi alakját könnyen párhuzamba állíthatjuk a fausti Mefisztóval.⁵⁷ Hozzá hasonlóan ugyanis ő is vélhető a tagadás szellemének: ellenszegül az otthoni szokásoknak (eleinte lustaságával, majd a libák vásárba vitelével, a protestáns etikával nem összeegyeztethetően),⁵⁸ és utána a vásári törvényeknek, így az uralkodó patriarchális világrendnek is (hiszen nemcsak hogy túl sokat kér a ludakért, de még tiszteletlen is – kupeckedése szembemegy a közmorállal), ahogy a bizonyos értelemben jogos büntetését sem képes elfogadni. A karakterek dinamikussága kétségtelen, hiszen ahogy Mefisztó útmutatása nélkül sem lépne Faust a jellemfejlődés útjára, Matyi háromszoros bosszúja nélkül sem változna meg Döbrögi személyisége. Tetteikkel mozgatják az eseményeket, mégis mitikusságuknak köszönhetően valamennyire kívül is állnak azokon, így a cél beteljesítésével megszűnnek eszköznek lenni, kilépnek a színről.

Ebből a szempontból nézve is még inkább bizonyosodik, hogy Matyi személyisége jóval árnyaltabban értendő, nem szorítható a jó-rossz terminusok végpontjaiba. Ez a dinamizmus és a megszokott rendet kibillentő magatartás mindenképp alappillére Lúdas Matyi karakterének, akár az apai rend ellen lázadó

⁵⁵ Borbély (2013).

⁵⁶ Maráczai O.: Olvasta-e Gérard Genette a Lúdas Matyit? Irodalomtörténeti Közlemények (2006) 70.

⁵⁷ A példa elsősorban szemléltető célzatú. Célja Matyi funkciójára párhuzamot mutatni, nem feltételezhető ennél szorosabb kapcsolat a két mű között.

⁵⁸ Borbély (2013).

kamaszként, akár egy új rend előfutáraként, akár a morális megigazulást elősegítőjeként interpretáljuk.

A kortárs recepcióra, így leginkább Szilágyi, Mészáros és Borbély tanulmányaira támaszkodva megkérdőjelezhetetlen, milyen félreértelmezéseket tartalmaz a még ma is köztudatban élő, a marxista kritika által formált értelmezés, miszerint Lúdas Matyi a mű protagonistájaként legyőzi a zsarnokságot, Döbrögi pedig a negatív ellenpólus szerepkörébe szorul. A szöveg szoros olvasásával, illetve a XIX. századi recepció áttekintésével világossá válik, hogy semmiképp sem ez lehetett az eredeti kontextus.

A recepció bizonyítékai szerint ugyanis leginkább egy olyan szórakoztató olvasmányt találtak a *Lúdas Matyi*-ben az egykori olvasók, amiben kizárólag Döbrögi karakterére irányulhatott a befogadók értelmezői figyelme. Az így felmerülő látszólagos ellentmondást, miszerint Döbrögi főhősi mivoltát a cím nem jelzi, hanem helyette épp Matyit emeli ki, könnyen eloszlathatjuk. Egyrészt a korabeli befogadásról tanúskodó dokumentumok egyike szerint sem okozott problémát Döbrögi karakterének szemszögéből visszafejteni a mű üzenetét. Másfelől a nyelvtörténeti adatokat megvizsgálva a cím valóban felruházzható többletjelentéssel: a jogi szakkifejezésként terjedő, de a népi szokásokhoz is szorosan kapcsolódó *ludas* szó ugyanis a XIX. századi befogadó számára már annak átvitt jelentésében volt használatos, mint 'esküszegő', illetve 'csínytevésben részes'. Ennek megfelelően Matyi ragadványneve magától értetődően értelmezhető beszélőnévként, ráadásul azzal, hogy Fazekas a történetben valóban ludakat kapcsol a karakterhez, miközben a renddel való szembeszegülése miatt *ludassá* is válik, ez a beszélőnév nemcsak parodisztikus színezetű, de segíti a karakter funkciójának könnyebb megértését is. Ugyanis ezzel válik egyértelművé, hogyan képes Döbrögi „megjobbulásának” eszközeként, tehát elősegítőjeként működni, majd ennek befejeztével kilépni a cselekményből. Ezzel pedig egy mitikus, már-már mefisztói alak rajzolódik ki előttünk Lúdas Matyi személyében, aki dinamizmusával, marginalitásával és ellenszegülésével képes mozgásban tartani, sőt jobb útra téríteni a Döbrögi-féle uraságokat.

Dokumentumok hiányában nem tudhatjuk pontosan, az olvasók milyen szerepekkel ruházták fel a beszélőnevet, illetve milyen kontextusban értelmezték azt. Az előljáró beszéd tanúbizonysága szerint egy szórakoztató, ám tanulságot – még az explicit konklúzió híján is – tartalmazó szöveggént kezelték, melynek kulcspontja a hagyományokra támaszkodó morális rend újbóli legitimációja. Az ezt áthágó, szabályait megszegő „ludas” értelmezési horizontja a mai olvasó szemszögéből pedig még szélesebbé válik. Nem véletlen, hogy talán épp a

Mennyire ludas Matyi?

Interpretációs kérdések Fazekas Mihály Lúdas Matyi című művében

többsíkú interpretációs lehetőségeknek köszönhetően járhatott be a mű akkora utat, amely alatt minden szerző és minden kor megtalálhatta a maga jelentését és kulcskérdéseit.

Egy bizonyos: a *Lúdas Matyi* interpretációinak és további jelentések felfejtésének még koránt sincs vége.

IRODALOMJEGYZÉK

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Ed. Benkő L. Budapest 1970.

Borbély Sz.: A Lúdas Matyi és az olvasás paranoiája. *Élet és Irodalom* (2010. február 26.) 13.

Borbély Sz.: A patriarchális iróniáról: A Lúdas Matyi újraolvasása. (2013. január 7.) Elérhető:

[<http://www.avorospostakocsi.hu/2013/01/07/a-patriarchalis-ironiarol-a-ludas-matyi-ujraolvasasa> – 2013. máj. 25.]

Borbély Sz.: Debre és Döbrö: Jegyzések és említések a Lúdas Matyi olvasásához. In: Csörsz Rumen I. et al. (szerk.): *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*. Budapest 2009. 180–187.

Erdélyi magyar szótörténeti tár VII. Ed. Szabó T. A. Budapest – Bukarest 1995.

Etimológiai szótár. Ed. Zaicz G. Budapest 2006.

Fazekas M.: Lúdas Matyi. In: Julow V. (szerk.): *Fazekas Mihály összes művei*. Budapest 1982. 139–162.

Julow V. – Kéry L. (szerk.): *Fazekas Mihály összes művei II.* Budapest 1955.

Kertész M.: Lúdas. *Magyar nyelv* (1912) 106–109.

Kozocsa S.: A Lúdas Matyi-kiadások története. *Magyar könyvszemle* (1938) 123–130.

Maráczai O.: Olvasta-e Gérard Genette a Lúdas Matyit? *Irodalomtörténeti Közlemények* (2006) 67–71.

Mészáros Gy.: Beavatás, liminalitás és struktúra: Fazekas Mihály Lúdas Matyijának újraolvasása. *Irodalomtörténeti Közlemények* (2007) 202–209.

Réthei Prikkel M.: Lúdas. *Magyar nyelv* (1912) 157–163.

Szilágyi M.: Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály Lúdas Matyija. *Alföld* (2002/7) 41–57. Elérhető:

[<http://epa.oszk.hu/00000/00002/00075/szilagyi.html> – 2013. máj. 25.]

Werbőczy I.: Hármaskönyv. Budapest.

ABSTRACT

Mihály Fazekas' well-known writing titled "Lúdas Matyi" (Mattie the Goose-boy) is one of the most determining and popular works of the Hungarian Enlightenment up to this day. The epic poem has a great tradition: it spread quickly not only in its own era from theatrical adaptations to trash literature, but also became organic part of the Hungarian pop culture with the help of movies and cartoons.

In the meantime the interpretational spectrum of "Lúdas Matyi" has transformed and changed. Nowadays we tend to find the message of the work in the wise and tricky peasant boy's victory over the tyrannous and evil lord of Döbrög, although in the age of Fazekas readers might have interpreted it differently. For that very reason, nowadays recent literateurs have read "Lúdas Matyi" again and highlighted the leaks and defects of traditional interpretation. Szilágyi (2002) states that Matyi is unequivocally not a folk-hero, meanwhile Döbrögi seems to be the real centre and hero of the story. Besides this, Mészáros (2007) suggests that the work, contradicting to the title, can be read as the story of Döbrögi.

The paradox of the title leads us to the conclusion that the hero's name in the title could be read as a telling name. The aim of my study is to present a modern way of interpretation in this new context, as well as to find the possible functions of the telling name in the 19th century. To corroborate my hypothesis I am using the contemporary documents witnessing the reception of Fazekas's age, furthermore I am searching for lingual proofs in the history of word 'ludas', too. At the end of the study, according to the proofs above, I am pointing out further possibilities of interpretation, therefore expanding again the spectrum of "Lúdas Matyi".

Hármasság és emberkép Margaret Atwood

Guvat és Gazella c. regényében

A *Guvat és Gazella* egy olyan jövőben játszódik, melyben az emberi faj szinte teljesen kipusztult. A regény történetét Hóember szemszögéből ismerhetjük meg, aki egy globális járvány egyetlen túlélője. Hóember génmódosított lényekkel körülvéve egy fa tetején tölti napjait és hosszú visszaemlékezésekben mereng a múltján.

A regényben az olvasó két faj találkozását és összehasonlítását kísérheti végig. Az egyik faj a „rég” emberi faj, a mostani emberiség jövőbeli képe. A másik egy génmódosított, laboratóriumban kifejlesztett faj – a Guvatkák. A regényben mindez Hóember szemszögén keresztül jelenik meg, aki a jelenben szemléli a Guvatkákat és azok viselkedését, illetve a múltbeli eseményeket próbálja feldolgozni visszaemlékezéseken keresztül. Az emlékekből az olvasó megismerheti a címben szereplő Guvatot és Gazellát és a körükön fonódó szerelmi háromszöget. Ez a háromszög fogja többek között meghatározni a jövőbeli lények és fajok főbb jellemvonásait.

A regény múltja, amit Hóember visszaemlékezéseiből ismerünk meg, egy kiborgizált jövő – az emberek teljesen összeolvadtak a gépekkel, szinte alig tudnak nélkülük működni. Bizonyos értelemben megjelenik a Donna Harraway-féle kiborg – a határvonalak gép és ember között bizonyos szempontból összemosódnak. Ennek ellenére ezek az embergépek nem a Harraway által megálmodott nemtelen lények, amelyek eltörölnék a különbségeket férfi és nő között.¹ A szexualitás és a nemiség fontos szerepet játszik ebben a társadalomban, különben Guvat csodagyógyszere, a *BlysPluss* pirula (potencianövelő, egyben fogamzásgátló és nemi betegségektől védő szer) nem terjedt volna el megdöbbentő

¹ D. Haraway: A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the late twentieth century. In: Simians, cyborgs and women: the reinvention of nature. New York 1991. Elérhető:
[<http://www.egs.edu/faculty/donna-haraway/articles/donna-haraway-a-cyborg-manifesto>
– 2013. máj. 15.]

sebességgel az egész világon, ezáltal globális katasztrófát okozva a pirulába rejtett vírussal.

Bari Máriusz szerint ma már nehezen határozható meg, hogy ki és mi számít igazán kiborgnak, mivel a technika rohamos fejlődése folytán a határok egyre inkább összeemosódnak. Szerinte a magát szinte élő kiborggá alakító Kevin Warwick sem mondható valós kiborgnak, mivel az ő találmányai és a magába ültetett implantátumok azon kívül, hogy érdekesek és meglepőek, nem nyújtanak semmi újat vagy forradalmi:

Az emberi képességeket (tovább)fejlesztő kiegészítők vagy implantátumok szemüveg, bot és pacemaker óta már standard nullás típusú kiborggá teszik a csukamájolajért bullettájmozó kisnyugdijasokat a Lehel téri űrkomp sarkán, meg a fogszabályzós iskoláslányokat a nyugati mekinél, nincs meglepő abban, hogy magamba tömködök pár dekányi áramkörszendvicset, hogy jobban lássak.²

A regény kiborgjai inkább Andy Clark kiborgjainak felelnek meg. Clark szerint mindenki kiborg, aki bármilyen nem organikus, nem a saját testéhez tartozó eszközt használ valamilyen célra. A kiborgizáció az ember képességeinek kiegészítése tárgyak által. Ebben az értelemben a ma élő emberek is kiborgok, mivel mindenki használ valamilyen technikai eszközt vagy tárgyat saját élete megkönnyítésére vagy továbbfejlesztésére. A valódi kiborgizáció azonban nem csak a tárgyak használatában rejlik, hanem abban, hogy ezeket a tárgyakat mennyire tekintjük részünknek, mennyire ivódtak bele a percepciónkba és hogyan hatottak ki a világszemléletünkre.³

Clark egyik példája a finn Nokia és az állandó internetkapcsolat a mobiltelefonokon illetve számítógépeken keresztül.⁴ Az internet és az állandó elérhetőség részünkkel válik, ezért megtanuljuk jobban használni a virtuális valóságot a mindennapokban. Ezt manapság a médiában gyakran negatív kontextusban említik, mivel az emberek a különböző technológiák használata következtében teljesen elszoknak a való világtól, nem tudnak tájékozódni és hétköznapi interakciókat folytatni. A világ, amiben ezek az emberek léteznek szinte már csak virtuális, mert még előadáson vagy baráti társaságban is állandó internetkapcsolatban vannak a többi felhasználóval.

² Bari M.: Budapest 2012. 111.

³ A. Clark: *Natural-Born Cyborgs: Minds, Technologies, and the Future of Human Intelligence*. Oxford 2003. 7–9; 25–58.

⁴ Clark (2003: 9–10).

A regényben azt olvashatjuk, hogy Guvat és Hóember napokat töltenek az internethálón szörfölve, játszanak és kábeltévét néznek. Teljesen összeolvadtak a médiával. De a média világa nem csak a képernyőn létezik, hanem átfolyik a valóságba – maga a virtuális valóság a fizikai valóság részévé válik, befolyásolja azt. Ami a képernyőn történik az vagy jól megrendezett fikció vagy valóság, de soha nem tudhatjuk meg, hogy mi az igazság az állandóan változó képek tömegében. Erre számos példát találhatunk a regényben: amikor Hóember anyjáról mutatnak felvételeket, amikor Guvat saját szülei halálát nézi végig egy vastag üvegen keresztül, vagy amikor a két barát először látja meg Gazellát egy gyerekpornót bemutató oldalon. De talán az egyik legfontosabb összefolyás a virtuális világgal az *Extinctathon*, vagyis a Kihalósdí nevű internetes játék. Bár a fiúk csak játékként fogják fel, maga a program és a közösség egy valós szervezeten alapul és ezeket az embereket Guvat később beszerzezi a génmódosítással foglalkozó titkos csapatába. Így válik maga a játék és a kiterjesztett valóság az emberiség sorsának egyik fontos mozgatórugójává. Ilyen értelemben a kiborgizáció voltaképpen a virtuális térben megy végbe.

A kiborgizáción kívül jelentős szerephez jut a génmódosítás. Az emberek állandóan új határokhöz érkeznek, mindig új kihívások elé állnak és már maga az evolúció sem szabhat határt a tudósok fantáziájának. A technikai fejlettség mellett ezért fontos szerepet játszik a génmódosítás, ami a regényekben a visszaemlékezésekben általában csak az állatokon és növényeken jelenik meg. Később kiderül, hogy maga az új emberi faj (Guvatkák) is génmódosítás eredménye és az emberieken kívül különböző állatfajok génjei is fel lettek használva.

Fukuyama szerint a génekkel való játszadozás a keresztény tradíció teljes mértékű tagadása, isten nemlétezésének elfogadása. Szerinte, ha az ember túllép a gének és a biotechnológia határain már nem ember, hanem poszthumán – egy olyan emberszerű lény, ami alapvetően tagadja az emberi természetet.⁵ A poszthumanista megmozdulások ezzel ellentétben azt hangsúlyozzák, hogy igenis fontos, hogy az ember megőrizze emberi voltát. Különböző elképzelések születtek ennek elérésére, többek között az, hogy az emberek feltölthetik a tudatukat egy számítógépbe, ahol örök életet élhetnek a virtuális világban.⁶ Fukuyama és mások⁷ is ellenzik a poszthumanizmusnak azt az ötletét, hogy eltöröljék a halált és a szenvedést, mivel szerintük, bár első ránézésre jó dolognak tűnik és nyilván

⁵ Fukuyama F.: *Our Posthuman Future*. New York 2002. 6–7.

⁶ lásd még: [<http://humanityplus.org>; <http://hplusmagazine.com> – 2013. máj. 15.]

⁷ C. Eliott: *Humanity 2.0*. *The Wilson Quarterly* 27 (2003) 13–20.

mindenki arra vágyik, hogy halhatatlan legyen, és ne szenvedjen: a halál és a versengés tudata teszi az embert emberré és viszi előbbre az emberiség fejlődését. Ha a generációk nem váltakoznak és mindig csak ugyanazok a kortalan emberek maradnak pozíción, a társadalom vegetálásra van ítélve.

A poszthumanista álom egy további állomása a testi tökéletesség, illetve a testi képességek fejlesztése. Ebben az értelemben, voltaképpen kiborgizációnak számíthat a test és a tudat kiterjesztése.⁸ Ideális esetben mindenkinek lehetősége lenne megválasztani testi és lelki adottságait, összeválogatni saját képességeit saját elvárásai és vágyai szerint. Az elméletet ellenzők viszont azt nehezményezik, hogy így azok, akik esetleg elvetnék a poszthumán életmódot, kirekesztetteké válnak, ezáltal a társadalom peremére sodródnak.⁹ Ez a kritika megjelenik a regényben is. Legfőképpen a mindenféle módon módosított emberek ábrázolásában (plasztikai sebészet), a kutatási célokban (öregedés, ráncok megakadályozása). A társadalmi szeparáció is bekövetkezett, mivel markáns választóvonal húzódik a kampuszokon élő tudósok és a plebszben élő átlagemberek között.

Ebből a jövőbeli háttérből jutunk el a regény jelenébe ahol a technika és az összes addigi találmány voltaképpen eltöröltődött a föld felszínéről. Csupán a kísérletek eredményei bolyonganak céltalanul a megüresedett város romjai között. Ahogy az emberi behatás megszűnt, az addig laboratóriumban kifejlesztett egyedek kiszabadultak a természetbe és kezdetét vette az új evolúció. Például a gömböcök, akiknek emberi agysejteket ültetettek be, hogy egyszer pótszerveket fejlesszenek ki bennük gazdag megbízók számára, egyre értelmesebbé válnak, egyes viselkedésmintáik akár emberi gondolkodásra is vallhatnak. Az állat- és növényvilág voltaképpen visszahódítja a civilizációt és új minták alapján alkotja meg a világot.

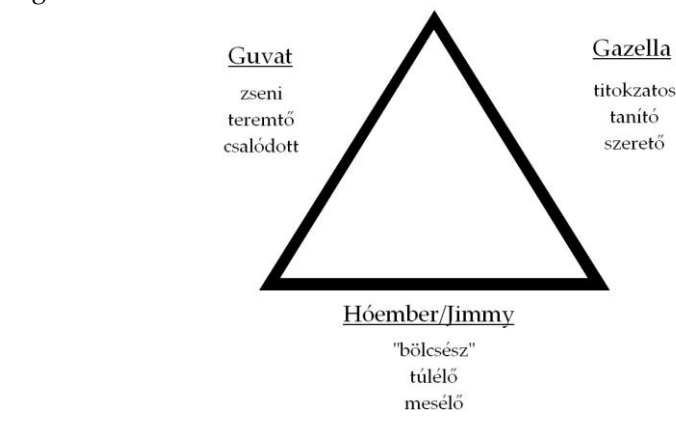
A regény fókuszban lévő szereplője Hóember, ő meséli el a történeteket a jelenből a múltba tekintve. Hóember több funkciót tölt be: egyrészt általa ismerjük meg a történeteket, másrészt ő az egyetlen élő ember, aki visszaemlékezik a múltra és ő az egyetlen, aki őrzi a Guvatkákat és próbál magyarázatot adni az őket körülvevő világra. Hóember tipikusan kiborgizált figura, olyan értelemben, hogy bár elvetette a ruhákat és szinte ősemberi életmódot folytat egy fa ágain, mégse képes elszakadni az általa ismert világ tárgyaitól. Puskája van és napszemüveget és egy leállt órát hord, szüksége van tükörre és gyógyszerekre. Egyszerűen nem tudja saját maga megteremteni azokat a dolgokat, amikre szüksége lenne, még az

⁸ Elliott (2003: 15).

⁹ Fukuyama (2002: 97).

élelmet is leginkább konzervekből nyeri. Szinte mintapéldája annak, hogy az ember mennyire eltávolodott a természettől és mennyire belemerült egy saját maga által kreált világba. Kiborgizációját ellensúlyozza erős mitologizálása és nyelvi kifejezésmódja, gondolkodása. A feje tömve van szavakkal, amiket nem szabad elfelejteni, mert ő az utolsó, akinek jelentenek valamit – ő maga válik az adathordozóvá. A visszaemlékezésekből megismert Guvat ezzel párhuzamosan szintén egy a technológiától és magától a kreált világtól függő személy, mégis mintha már egy fokkal továbblátna Hóembernél. Guvat az, aki voltaképpen ki tud szakadni a függésből, átlát a rendszereken és új világot kreál, a sötét génusz, aki megalkotja az új világot. Ő az, aki a génmódosítás segítségével megalkotja a poszthumanista emberideál „lebutított” tükörképét – a Guvatkákat.

Szintén a visszaemlékezésekből ismerjük meg Gazellát. Nem tudunk meg róla sok mindent, Hóember visszaemlékezéseiből mint egy ismeretlen és feltérképezhetetlen nő tűnik ki. Howells szerint egyik pillanatban sem tudhatjuk pontosan, hogy Gazella egyetlen személy vagy több, hogy ő ugyanaz az ember-e, akinek a képét a regény elején Glenn megörökíti, mert állandóan változó és megfoghatatlan.¹⁰ Egyrészt ő a poszthumanista világ árnyoldala, az az embercsoport, akit kizsákmányolnak a többiek szórakoztatásáért. Másrészt egyfajta reményt is szimbolizálhatna, hogy a rendszer mégis átjárható, hiszen neki is sikerült kitörnie a pornó világából – de ebbe az is beletartozik, hogy ezt voltaképpen nem önerőből érte el, hanem Guvat saját szükségleteire fókuszálva emelte be a magasabb társadalomba. A regényben ő zárja a háromszöget a két barát között. Ezzel a hármassággal, háromszöggel a szereplők egy olyan kombinációt hoznak létre, amely végül a Guvatkában tükröződik vissza. A háromszög több dimenzióból áll.

¹⁰ C. A. Howells: Margaret Atwood. New York 2005. 180–181.

Mint az ábrából is látható, mindegyik szereplőnek különböző attribútumok jutnak. Az egyszerűség kedvéért az ábrán szereplőnként csak a három legjelentősebb látható. A szereplők több alkotóelemből tevődnek össze, ezek befolyásolják tetteiket, illetve a hatásukat a Guvatkákra.

Guvat a gének által teremtő istenség, a Hóember által kreált mitológiában szinte zeuszi kvalitásokkal rendelkezik. A Guvatkák soha nem találkoztak vele, mégis ők talán az egyetlen valós tükörképe annak, hogy mi mehetett végbe Guvatban. Az új faj emberei testileg tökéletesek, különböző módokon tudnak alkalmazkodni környezetükhöz, önfenntartóak és voltaképpen boldogok, mert ki vannak szakítva a múltból, egy olyan világban élnek, amit nem tudnak felfogni. Számukra nem létezik szerelem, a szex is csak reprodukzív célokat szolgál. Guvat csalódott az emberiségben, ezért akarta kiirtani. Eltörölte a fájdalmat és a halált azáltal, hogy immunissá tette teremtményeit mindenféle betegség és ragadozó ellen, de egyben nagyon is halandóvá – harminc éves korukban a Guvatkák egyszerűen holtan esnek össze mindennemű előzetes szenvedés vagy betegség nélkül. Guvat ezáltal remélte eltörölni a haláltól való félelmet és így magát a halál gondolatát is. Az új embereket viszont nem saját depresszív, sötét, zseni mintájára formázta, hanem olyanokká amilyeneknek szerinte az egyszerű, ámde boldog és elégedett embereknek lenniük kell. Az új lények harmóniában élnek a körülöttük lévő világgal mégis egy saját kis buborékban, naivan és egyszerűen. A vallás kialakulását Guvat a gének szintjén próbálta megakadályozni, de a Guvatkák ennek ellenére mégis kialakítottak egy saját mitológiát, amiben maga Guvat lett a teremtő istenség.

Gazella volt az első és sokáig az egyetlen ember, akivel a Guvatkák találkoztak. Ő volt a tanítómesterük – megtanította nekik hogyan éljenek, hogyan használják az adottságaikat. Ő az, akit a Guvatkák majdhogynem anyának, istenségnek tekintenek. Ő az, aki szereti és őrzi a világ teremtményeit, beleértve magukat a Guvatkákat is. Gazella a tudás és a szeretet forrása.

Hóember mint az egyetlen ember akivel a Guvatkáknak még kapcsolatuk van, felveszi a próféta szerepét. Amit elmond, azt a Guvatkák újragondolják és beleillesztik az alakulófélben levő mitológiájukba. Bár eredetileg csak az a szerepe, hogy közvetítő legyen Guvat és Gazella felé illetve ügyeljen a Guvatkákra, a Guvatkák szintén isteni szerepre emelik, amikor egy alkalommal hosszú időre eltűnik, ezáltal megalkotja egy új hitvilág alapköveit.

Összefoglalásképpen a Guvatkák egy komplex folyamat eredményét jelentik. Voltaképpen embertelen emberek, a külső szemlélő számára vademberek, de naiv jószáguk szinte magasabbra emelhetné őket a már kipusztult emberiségnél.

Mégis, mivel úgymond a nulláról, a semmiből kezdték meg a létezésüket, ezért főbb jellemzőik az őket többféleképpen megalkotó emberek tükrözései. Ezek az emberek viszont már eleve saját koruk, státuszuk és adottságaik tükrözései.

Mindezek ellenére, a Guvatkák voltaképpen megtagadják saját génjeiket, amikor kifejlesztik a vallásukat, és szinte mitológiát alkotnak maguk köré. Guvat megpróbálta megszüntetni a vallásért és a szerelemért felelős géneket, de ezek, legalábbis a vallás esetében, mégis megjelennek a Guvatkáknál. Bár az idő számukra nem létezik, egy teljesen más síkon gondolkodva, másképp látják a jelenüket és a múltjukat. A szabad akarat, valamint a tanításból, illetve genetikai predispozíciókból való kitörés is megjelenik, bár ezek bizonyos fokig még mindig beleillenek az eredeti mintába.

Ha Clark feltételezései helyénvalók, akkor az emberiség már most nagyon nehezen tud elválni a technikai eszközöktől. Ez a virtuális és a valóság összemosódásához vezethet, ami szükségessé tenné egy olyan embercsoport létrehozását, ami a virtuális valóságon kívül állva tudná működtetni a dolgokat a háttérben. Guvat ebben az emberiségben csalódott, helyette akart volna újat létrehozni. Elmélete szerint, ha eltöröl egy generációt az adott fajból (ebben az esetben az emberi fajból), akkor azzal eltörölte az egész fajt a föld felszínéről. A regényből azonban kiderül, hogy ez mégsem sikerült neki, így a Guvatkáknak már nem kizárólag az előre meghatározott, mostanra már bizonyára jobban alkalmazkodó ragadozók ellen kell védekezniük, hanem az emberekkel is ki kell alakítaniuk valamilyen kapcsolatot. Továbbá egy új faj létrehozása a semmiből is lehetetlennek bizonyult, mivel minden alkotás magában foglalja az alkotó jellemét és annak múltját.

A regényben fellelhető társadalom és jövőkritika feltérképezése még számtalan interpretációs lehetőséget nyújthat a művel kapcsolatban. A jelen elemzés csupán egy rövid betekintést hivatott szolgálni egy lehetséges elemzési aspektushoz.

IRODALOMJEGYZÉK

Atwood, M.: Oryx and Crake. London 2010.

Bari, M.: Damage Report. Budapest 2012.

Clark A.: Natural-Born Cyborgs: Minds, Technologies, and the Future of Human Intelligence. Oxford 2003.

Elliott, C.: Humanity 2.0. The Wilson Quarterly 27 (2003) 13–20.

Fukuyama F.: Our Posthuman Future. New York 2002.

Haraway D.: A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism ... and Women: The Reinvention of Nature. Elérhető:

[<http://www.egs.edu/faculty/donna-haraway/articles/donna-haraway-a-cyborg-manifesto> – 2013. máj. 15.]

Howells C. A.: Margaret Atwood. New York 2005.

ABSTRACT

The main focus of the essay are the Crakers (a new race created with the help of genetic engineering) and their creators; Oryx, Crake, and Snowman. The trinity of the creators is visible both in their personal relationships (love triangle) and in their roles as mythological beings included in the religion of the Crakers. Both the worldviews of the creators and their personalities are present in the genetic make-up and worldviews of the Crakers.

The first part of the essay deals with the future presented in the world of the novel. Cyborg and posthuman theories are dealt with in detail. According to various scholars defining a cyborg became an almost impossible task because everyone can be considered a cyborg who is using non-organic enhancements. Additionally, the world of the novel can be considered a critique of posthuman ideas because its people try to achieve; among others, immortality and physical perfection.

The second part of the essay describes the trinity of Oryx, Crake, and Snowman. While Oryx is almost a mystical goddess and a protecting mother to the Crakers; Crake and Snowman shape their reality in a different way. Crake is more like a wrathful god whom the Crakers never met – the creator of the world and all beings in it. He is detached from human values and operates on the level of genes and evolution. In contrast to that, Snowman is more like a prophet or a hermit – he is the one who provides the Crakers with various stories and explanations.

The essay concludes that, although the Crakers were supposed to be a new race without any memories or references to the past, they are still a reflection of past values and ideas, their whole existence a product of disappointment in the former human race.

Az *el* igekötő jelentésváltozásai

A preverbumok (igekötők) történetileg tekintve a határozószó szófaji kategóriájához tartoznak, ebből adódóan az eredeti irányjelölő funkció az ősi igekötős (a *meg*, *el*, *ki*, *be*, *fel*, *le* preverbumokkal képzett) igéink¹ esetében még sokszor érezhető, azonban jelentős számú hányaduknál az igekötőnek már csak befejezettségjelölő szerepe van. A két típus sokszor nem határolódik el egymástól élesen, sok az átmeneti alakok száma.

Az általam készített dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, hogy mely esetben tekinthető egy *el* igekötővel képzett ige már egyértelműen perfektívnek. Mindezt a kognitív nyelvészetből ismert térmetaforizációs vizsgálatok bevonásával és az egyes igék szintaktikai tulajdonságának számbavételével valósítom meg. Céloom, hogy a térmetaforák és a grammatikalizáció közti összefüggéseket megtaláljam. Az „*el*” viszony jelentésszerkezetéről már készült szakdolgozat,² ám ez csak kognitív szempontú volt. A szintaktikai jellemzők bevonásával jelentős tanulmányok születtek Szili Katalin tollából (a *meg*, a *ki*, a *be*, a *fel* és a *le* igekötő kapcsán),³ azonban az *el*-ről szóló munka hiányzik a sorból.

A dolgozat megírásához némi támpontot nyújtott J. Soltész Katalin monográfiája, amelyben leírja, hogy az *el* igekötő esetében a perfekció a nem-

¹ J. Soltész K.: Az ősi magyar igekötők (*meg*, *el*, *ki*, *be*, *fel*, *le*). Budapest 1959. 16.

² Andor E.: Az *el* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Kolozsvár 1999. Elérhető:
[<http://mnytud.arts.klte.hu/szilagy/szakdolg.html> – 2013. máj. 18.]

³ Szili K.: A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán. Magyar Nyelv 97 (2001) 262–82; Szili K.: A *ki* igekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelv 99 (2003) 163–188; Szili K.: A *be* igekötő jelentésváltozásai I. Magyar Nyelvőr 129 (2005a) 151–164; Szili K.: A *be* igekötő jelentésváltozásai II. Magyar Nyelvőr 129 (2005b) 282–299; Szili K.: Az igekötőkön keresztül-kasul: a *fel*, *le* és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. Magyar Nyelv 105 (2009) 175–188.

láthatóság körébe való kerülés mozzanatából eredeztethető.⁴ A dolgozatban igazolni fogom ennek helyességét.

A szintaktikai vizsgálat alapfeltevése az, hogy az igekötőknek vonzatmeghatározó szerepük van, valamint megfigyelhető, hogy az igekötő konkrét, irányjelölő funkciójában teljes argumentumszerkezetet vonz maga után, a csak befejezettséget jelölő változatok pedig kötöttebb szerkezettel járnak együtt, tehát a tranzitív igék tárgyragos, az intranszitiv igék nominatívuszi esetben álló vonzattal bírnak.⁵ Ennek alapján állítom föl a harmadik hipotézisemet, miszerint ha a perfektiválódott *el* igekötős igék is kötött argumentumszerkezettel rendelkeznek, akkor a nem-láthatóság körébe tartozó igéknek és a többi perfektív alaknak is kötött a vonzatszerkezete. Az argumentumszerkezetekből levont következtetések pontosíthatják majd a dolgozat eredményeit, illetve csökkenthetik a szemantikai nézőpontból eredő kikerülhetetlen szubjektivitást is. A dolgozat alapjául szolgáló nyelvi korpuszt *A magyar nyelv értelmező szótárának el igekötős igéi* adták⁶ (ez kb. 1100 db szóalakot jelentett és természetesen jóval több jelentést). Ez több szempontból is jó megoldásnak bizonyult: a szócikkek tartalmazzák az egyes nyelvi alakok jelentéstartományát, és fontos érv még a szótár teljességre törekvése is.⁷

A kognitív nyelvészet vizsgálati szempontjainak bevonásával azt a célt kívánom megvalósítani, hogy a reprezentációs rendszer megismerésével könnyebben megérthessük a nyelvben lévő változásokat, folyamatokat. Ugyanis „a nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal, és ezek a folyamatok a nyelvben is tükröződnek.”⁸

A kognitív nyelvészet egyik legfontosabb része a metaforizáció kérdésköre. A hagyományosnak tekinthető metaforafelfogással szemben George Lakoff és Mark Johnson 1980-ban megjelent, immár klasszikusnak számító *Hétköznapi metaforák* című művében (*Metaphors We Live By*) új elméletet dolgozott ki. Elgondolásuk szerint a metafora funkciója, hogy segítse bizonyos fogalmak

⁴ J. Soltész (1959: 65)

⁵ Szili (2003: 166).

⁶ Bárczi G. – Országh L. (szerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára II.* Budapest 1986. 89–361.

⁷ Szili (2001: 263).

⁸ Szilágyi N. S.: *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Kolozsvár 1996. 7.

megértését (és nemcsak az, hogy művészi célokat szolgáljon).⁹ Lakoff és Johnson ezt azzal magyarázza, hogy az életünkben lévő fontos fogalmak nagy része nem világosan körvonalazott tapasztalatunkban (ilyenek pl. az érzelmek, az idő, a különböző állapotok stb.), ezért ha meg akarjuk ragadni őket nyelvi, szükségünk van olyan fogalmakra, amelyek viszont könnyen érthetőek számunkra. A metaforikusság lényege tehát: egyik fogalmat egy másik fogalom mintájára érteni és tapasztalni meg.¹⁰ A kognitív jelentésképzésre vonatkoztatva: úgy beszélünk és gondolkodunk bizonyos dolgokról, hogy a másik dolog szerkezetét és szókincsét vesszük át az előbbire.¹¹

A metaforákat kognitív funkciójuk alapján három csoportra lehet osztani: megkülönböztetünk szerkezeti, ontológiai és orientációs metaforákat. Az orientációs elnevezés abból ered, hogy ezek alapvető térbeli irányokon, tehát a föl-le, középpont-kerület irányokon alapszanak.¹² A *le* igekötő nemcsak irányultságot fejez ki, hanem az ellentét, a rosszallás jelentésáryalatát is magában hordozza, amely a magyar nyelvi világmodellbe¹³ tökéletesen beleillik.¹⁴ Ennek ellentétéként a *fel* pozitív dolgok jelölője lesz, például: A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A KEVESEBB LEFELÉ IRÁNYULTSÁG (Csavard *fel* a hangerőt!; Halkítsd *le* a magnót!); AZ EGÉSZSÉG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A BETEGSÉG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG (*Feltámadt* halottaiból; *Leépült* az elméje).¹⁵ Mindez nem véletlen, hiszen az egészség, a boldogság mindig valamiféle aktivitással jár együtt, míg a betegség többnyire ágyhoz kötöttséggel jár, tehát a szóban forgó személy szükségszerűen lentebbi helyre kerül.

A dolgozat szempontjából az orientációs (másképpen irányultsági) metaforáknak van jelentőségük, ugyanis az *el* igekötővel képzett igék is valamiféle irányultságon, a valamitől való távolodáson alapszanak.

⁹ Kövecses Z.: A metafora: gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Budapest 2005. 14.

¹⁰ Andor (1999: 31).

¹¹ *uo.*

¹² Kövecses (2005: 51).

¹³ A nyelvi világmodell fogalommeghatározása Szilágyi (1996: 105) szerint: „A nyelvi világmodell olyan nyelvi konvenció, amely a nyelvi észlelés összes szabályait tartalmazza, ezek a szabályok határozzák meg, hogy milyenné mondjuk vagy mondhatjuk a világot, és egyben garanciái annak, hogy a másik ember, a hallgató megérti azt, amit mondani akarunk.”

¹⁴ Fazakas E.: A *fel*, *le* és *alá* igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig (Erdélyi Tudományos Füzetek 260). Kolozsvár 2007. 11.

¹⁵ Kövecses (2005: 51).

A dolgozat témájából adódóan nagy fontossággal bír néhány fogalom. Ilyen például az igeaspektus (más néven igeszemlélet) fogalma. Az igének a szótári tételhez köthető, a mondat belső időszerkezetét, azaz a mondatban megjelölt esemény időviszonyait meghatározó, illetve befolyásoló jelentését nevezzük igeaspektusnak.¹⁶

Az ige aspektusjelölő funkcióján belül figyelhető meg a perfektiváló funkció, ami a szóban forgó esemény befejezettségét jelöli (leginkább a folyamatos, ún. imperfektív aspektussal állítható oppozícióba). A perfekció „kiszűrése” nem egyszerű feladat, hiszen ha valami csak eredeti helyétől bizonyos távolságra került is, máris magában foglalja a perfekció mozzanatát.¹⁷ Én teljes mértékben perfektívnek csak azokat az igealakokat fogom tekinteni, amelyek jelentésében már nem lelhető fel az irányjelölés, és amelyek kötött argumentumszerkezettel állnak. Fontos azonban, hogy ugyan az igekötőnek szerepe van a mondat aspektusának kialakításában, de nem tekinthető kifejezetten perfektivizáló operátornak.¹⁸

Mivel az ige egy másik tulajdonsága, az akcióminőség és az aspektus nem függetlenek egymástól, ezért ennek fogalmát is érdemes tisztázni. Az akcióminőség a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága, amely az igével jelölt cselekvés, folyamat vagy történés lefolyásának módját fejezi ki.¹⁹ A magyarban megtalálható 13 akcióminőség többsége hatással van az egyes események belső időszerkezetére, tehát aspektuális értéket is hordoz.²⁰

A perfektívvé válás a grammatikalizáció jelenségének következménye. Ez egy olyan nyelvi folyamat, melynek eredményeképpen szabad szavakból nyelvtanilag kötött, tehát lexikális elemekből grammatikai elemek válnak.²¹ Ennek első megnyilvánulása a preverbumok esetében a határozószók igekötővé válása. Azonban a már „igekötősült” irányjelölők is változáson mennek át, és egy idő után az ige aspektusát fogják csak jelölni. A dolgozat ez utóbbi grammatikalizációs folyamatot fogja megvizsgálni, mindezt az *el* igekötőre vonatkozó történeti kitekintés nélkül.

¹⁶ Lengyel K.: Az ige. In: Keszler B. (szerk.): Magyar grammatika. Budapest 2000. 82.

¹⁷ J. Soltész (1959: 65).

¹⁸ É. Kiss K.: Egy igekötőelmélet vázlata. Magyar Nyelv 100 (2004) 22.

¹⁹ Kiefer F.: Jelentéselmélet. Budapest 2007. 285–286.

²⁰ Kiefer (2007: 292).

²¹ Dér Cs. I.: Grammatikalizáció (Nyelvtudományi Értekezések 158). Budapest 2008. 8.

Az igekötőnek több jelentésmódosító funkciója is van tehát, a *Magyar grammatika* említi még harmadikként a preverbumok ún. jelentésspecializáló szerepét is, melynek lényege, hogy az igekötős ige jelentése nem vezethető le az igekötő és az ige jelentésének összegéből (tehát nem kompozicionális), hanem valamilyen sajátos többletet vagy attól eltérő jelentést hordoz.²² Mivel az ehhez az utóbbi csoporthoz tartozó igék az általam használt rendszerben máshová illeszthetők be, ezért ezt a kategóriát nem vizsgálom meg.

Fontos még azt is megjegyezni, hogy a dolgozat az igéket azok szótári alakjában vizsgálja, tehát úgy, hogy az igekötő közvetlenül az ige előtt helyezkedik el. Ez azért lényeges, mert a hátravetett igekötő még a kialakult perfektív funkció ellenére is folyamatossá teszi a mondatot.²³

Az *el* igekötő a magyarul gondolkodók és beszélők számára a valamitől való távolodást fejezi ki. Ennek az elsősorban térbeli távolodásnak a kifejezése szoros összefüggést mutat az ÚT séma szerkezetével. Az időbeli és az állapotváltozásra utaló kifejezések pedig ebből a konkrét térbeli távolodás kifejezésére kialakult szókincsből és ennek rendszeréből épülnek fel.²⁴

A kategóriák felállításához segítségül hívtam J. Soltész Katalin,²⁵ Andor Enikő²⁶ és Hegedűs Rita²⁷ munkáját.

Térbeli eltávolodásra utaló igék – konkrét mozgás kezdete, indulás, kezdés: Ez a csoport azokat az igekötős igéket foglalja magában, amelyek azt fejezik ki, hogy egy dolog, tárgy vagy személy valamilyen kiindulóponttól távolodó mozgásba kezd. Ezeknél az igéknél nyilvánvalóan még megvan az irányjelölő funkció, ami pedig a vonzataikat illeti, kiterjedt argumentumszerkezettel bírnak. Az ezekkel az igékkel képzett mondatokban többnyire ablativusi értékű helyhatározó jelzi a mozgás kiindulópontját (pl. *elmegy hazulról, elballag az iskolából, stb.*).²⁸ Az ide tartozó igék népes csoportja közül néhány: *eláll vki vhonnan vhoa; elballag vki*

²² Balogh J.: Az igekötők. In: Keszler B. (szerk.): Magyar grammatika. Budapest 2000. 268.

²³ Pátrovics P.: À la recherche... Az idő fogalmáról és annak leképezéséről az emberi nyelvben. Elérhető: [http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=751 – 2013. máj. 18.]

²⁴ Andor (1999: 50).

²⁵ J. Soltész (1959).

²⁶ Andor (1999).

²⁷ Hegedűs R.: Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Budapest 2005. 97.

²⁸ J. Soltész (1959: 58).

vhonnan vhova; elcselleng vki vhonnan vhova; elfut vki vhonnan vhova; elzarándokol vki vhonnan vhova.

Ide tartoznak még az irányjelentést kifejező igék is: ezeknek a kifejezéseknek a legfontosabb tulajdonságuk, hogy az általuk jelölt mozgó dolog eredeti állásának irányából kimozdulva fog távolodó mozgást végezni. Néhány példa: *elágazik vmi vmerre; elfordít vki vmit vmerre; elfordul vmi/vki vmerre/vkitől; elhajlik vmi vmerre; elkanyarodik vmi vmerre / vki vhova* stb.

Térbeli távolodásra utaló igék – elhalad valami mellett, céljához közeledik, belső érintési pont jelenléte: Az ezekkel az igékkel képzett mondatokra az a jellemző, hogy a távolodó mozgást érzékelő személy már nemcsak a kiindulópont vagy a végpont helyéhez viszonyítva lát rá a mozgásra, hanem valamilyen, a közelben lévő stabil dolog is előtérbe kerülhet.²⁹ Ezekben a mondatokban az ige általában valamilyen locativusi (és többnyire névutós) határozóval áll (tehát pl. *vmi fölött/mellett/előtt/mögött* stb.). Néhány példa: *elcsap vmi vhol; elereszt vki vmit a füle mellett; elfolyik vmi vhol/vmi mellett; elfütyül vmi vhol/vmi mellett; elmegy vki vki mellett* stb.

Térbeli távolodásra utaló igék – több útvonal meglétét kifejező igék: Az *el* igekötő ezek esetében azt fejezi ki, hogy az ige cselekvése vagy annak eredménye egy pontból kiindulva és attól távolodva betölti a megnevezett teret,³⁰ ezek rendszerint valamilyen folyadék vagy gáz halmazállapotú dologra utalnak. Ezek az alakok többnyire szintén kiterjedt argumentumszerkezettel állnak, ám van köztük egy-két érdekes jelenség. Azok a szerkezetek, amelyek tranzitív igét tartalmaznak, sokszor csak tárgyi vonzattal rendelkeznek (*előnt vmi vmit; eláraszt vki vmit vmivel; ellep vmi vmit; eltölt vmi vmit* stb.). A dolog érdekessége, hogy maga a helyszín megjelenik a mondatban, de azt nem határozó fejezi ki, hanem a tárgy. Ezek a mondatok gyakran átranzszformálhatóak olyasféle szerkezetté (hasonló jelentésű, szerepű szóalakkal fölcserélve az eredeti igét), amely viszont már tartalmaz határozói argumentumot, pl.: *előnt vmi vmit – előmlik vmi vhol; eláraszt vki vmit vmivel – elárad vmi vhol; ellep vmi vmit – elterül vmi vhol; eltölt vmi vmit – eltelik vmi vhol* stb. Ezért ezt nem tekintem még teljes mértékben perfektiválódott igecsoporthoz, hiszen kis átalakítással könnyen felismerhető benne az irányjelölés mozzanata.

Ide tartoznak azok a szerkezetek is, amelyek valamilyen egyenetlenségről adnak számot, és amelyeknél az alany az egyenetlenségek kiküszöbölésének

²⁹ Andor (1999: 16).

³⁰ J. Soltész (1959: 62).

céljával tesz egyik-másik dolgot homogénné (pl.: *eldolgoz vki vmit vmiben; elegyenget vki vmit vhol; elkever vki vmit vmiben; elsimul vmi vhol; elmunkál vki vmit vmiben* stb.).

Térbeli távolodásra utaló igék – távolabbra kerülés: Ide azok az igék tartoznak, amelyek szintén valamitől való konkrét térbeli távolodást fejeznek ki, de abban különböznek az előző kategóriába tartozó példáktól, hogy a mozgó dolog eltávolodása olyan mértékű vagy olyan irányba történik, hogy az ún. nem-láthatóság körébe kerül, tehát teljesen elveszítjük a dologra való rálátásunkat. Ezek az igék szintén kiterjedt argumentumszerkezettel rendelkeznek, és magukban őrzik az igekötő irányjelölő jelentését. Néhány példa: *elad vki vmit vkinek; elbocsát vki vkit/vmit vhonnan vhova; elcsomagol vki vmit (vhova); elpalástol vki vmit vki előtt; elzár vki vmit vhova* stb.

Talán ehhez a csoporthoz illenek leginkább az ún. *pregnans* igék, amelyek két kifejezés összevonásából keletkeztek.³¹ Ezek az igék szintén valamiféle távolodást fejeznek ki, és gyakran inkább csak tárgyat vonzanak a tranzitív változatok. Azonban könnyen odaérezhető az irány kijelölésére alkalmas *argumentum* is, ezért ezt még egyértelműen az irányjelölők közé kell besorolnunk. Néhány példa a *pregnans* igékhez: *elbont vki vmit; elcsenget vki vmit (vhova); elkívánczik vki vhova; elszeret vki vkit vkitől; elvitat vki vmit vkitől* stb.

Elég népes csoportot alkotnak azok az igék, amelyek azt fejezik ki, hogy valaki megszerez valamit magának egy másik személytől. Ezek az alakok szintén teljes *argumentumszerkezettel* állnak (pl. *elbirtokol vki vmit vkitől; elhalászik vki vmit vhonnan; elkunyerál vki vmit vkitől; elsinkófál vki vmit vkitől; eltulajdonít vki vmit vkitől* stb.).

Valamivel érdekesebbek azonban azok a szóalakok, amelyek azt fejezik ki, hogy egy bizonyos dolog megszűnik valakinek a birtokában lenni (pl. *vki elveszt vmit, vki elhagy vmit* stb.). Ezek ugyanis csak tárgyi vonzattal rendelkeznek. J. Soltész Katalin gondolatmenetét követve ez nem meglepő, hiszen a befejezettség jelölése a távolodás és a nem-láthatóság körébe való kerülés mozzanatából „származik”.³² Ez (a valaminek való elvesztése) tehát véleményem szerint a teljes *perfektivitás* egyik előmozdanatának számít, hiszen ha valami kikerül a birtokunkból, az véglegesen eltűnik a szemünk elől, és az eredeti állapot visszaállítása sem hajtható végre legtöbbször. Az ezt a típust megtestesítő igék esetében talán már nem is csak térbeli mozgásról van szó, hanem sokkal inkább állapotváltozásról, az állapotváltozást kifejező igekötős igék pedig többnyire kötött

³¹ J. Soltész (1959: 59).

³² J. Soltész (1959: 65).

argumentumszerkezettel rendelkeznek és teljes mértékben perfektívnek tekinthetők. Ezek tehát átmenetet képeznek a két nagy csoport között. A magyar nyelvi világmodellben az időbeli és az állapotbeli változások leírása a térbeli mozgás analógiájára történik.

Állapotváltozást kifejező igék – a nem-láthatóság körébe kerülés: Az előbbi, a nem-láthatóság körébe kerülésről tanúskodó igék esetében még térbeli mozgásról volt szó, azonban már az utóbbi példákban is kitűnik, hogy valamely dolog állapotának megváltozása is hozhatja magával azt a jelenséget, amikor az már eltűnik a szemünk elől.

Ezek egy részénél gondolhatunk valamilyen tevékenység eszközének elfogyására (pl. *elcsemegezik vki vmit; elfarag vki vmit; elforgácsol vki vmit; elpazarol vki vmit; elvarr vki vmit (cérnát)* stb.), de ide tartoznak azok az igealakok is, amelyek az idő elhasználására, elpazarlására vonatkoznak (pl. *elbáméskodik vki vmit (időt); elcsavarog vki vmit (időt); elimádkozik vki vmit (időt); ellóg vki vmit (időt); elver vki vmit (az időt)* stb.). Hasonlóképpen valaminek a felhasználására utalnak azok az igealakok, amelyek azt fejezik ki, hogy az alany az igével megnevezett tevékenységre költi el minden pénzét (tárgyi vonzattal). Néhány példa: *elcsemegezik vki vmit; elfüstöl vki vmit; eljátszik vki vmit; elkártyázik vki vmit; elvásárol vki vmit* stb.

Állapotváltozásra utaló igék – régi állapotból új állapot: Az első altípusnál az ige azt fejezi ki, hogy az eseményt véghezvivő az adott közlendőt elejétől végéig kimondja, elmondja. Az elmondott szöveg tehát teljes egészében érintetté válik.³³ Ezt fölfoghatjuk időbeli változásnak is, hiszen egy szöveg elmondásához mindenképpen szükséges elteltie valamennyi időnek, ám magának a közlendőnek bizonyos szempontból megváltozik az állapota is, a „ki nem mondott” állapotból kerül át a „kimondottság” állapotába. Azért is különösek ezek a szóalakok, mert ugyan többnyire tárgyat vonzzanak, ám az igehez a mondatban odailleszthető még az is, hogy kinek „címezzük” a közlendőt. Ez a fél-perfektív típus tehát valahol félúton helyezkedik el a perfekció képzeletbeli skáláján, bár a teljesen perfektív alakokhoz közelebb. Néhány példa erre az esetre is: *elbeszél vki vmit; eldúdol vki vmit; élénkekel vki vmit; elimádkozik vki vmit; elkiált vki vmit* stb.

A következő alkategóriába azok az igék tartoznak, amelyek valamilyen fizikai bántalmazást, verést fejeznek ki (*elagyabugyál vki vkit; eldönget vki vkit; elfenekel vki vkit; elintéz vki vkit; elrak vki vkit* stb.).

³³ É. Kiss (2004: 27).

A következő altípusba tartozó példák lényege az, hogy egy kezdő állapotból kiindulva olyan változáson megy át a *patiens*, hogy a melléknévvvel jelölt tulajdonsággal fog bírni. Ezek az igék nominativusi, illetve accusativusi vonzattal rendelkeznek. Néhány példa: *elaljasodik vki*; *elbátortalanodik vki*; *elerőtlenedik vki*; *elhidegül vmi*; *elkomolyodik vki* stb. Ezen csoportba tartozó igék egy részére igaz, hogy az *el* preverbum valamilyen negatív jelentést hordoz. Aki *elkomolyodik*, annak a tulajdonságaiban inkább negatív változás figyelhető meg. Ennek ellentétéként pozitívabb jelentést hordoz a *meg* igekötővel álló szóalak, a *megkomolyodik* (a *meg* igekötő egyébként irányjelölő „múltját” tekintve is az *el*-lel állítható ellentétbe). Ehhez kapcsolódik a kognitív nyelvészetnek az a megfigyelése, miszerint a valamihez való közeledés képzetéhez pozitív, míg a valamitől való távolodás képzetéhez negatív gondolatok társulnak.³⁴ Mindez a térbeli mozgást kifejező igéknél egyértelmű, hiszen ami egy bizonyos távolságra kerül az esemény megfigyelőjétől vagy a kiindulóponttól (és főleg ha már nem láthatóvá válik), mindenképpen negatív eredmény ránk nézve, mintha az még mindig a használatunkban vagy a közelünkben lenne. Az állapotváltozásra kivetítve mindezt szintén elmondható, hogy minél inkább eltávolodik valami az eredeti állapotától és vesz fel egy újat, az annál inkább lesz kedvezőtlen a kiindulás felől nézve.

Állapotváltozásra utaló igék – túlzó funkció: Az ide tartozó szavak azt fejezik ki, hogy egy bizonyos esemény hatására egy dolog állapotváltozása a cselekvés a kívánnál nagyobb mértékben következett be,³⁵ túlhaladt a még optimálisnak nevezhető állapoton. Ezen *el* igekötős alakoknál is megfigyelhető, hogy a preverbum egy bizonyos mértékű negatív árnyalatot ad az ige jelentésének. Az igék magukban hordozzák annak az eseménynek a megnevezését, amelynek következtében a túlzott állapotváltozás végbement. Ezek szintén kötött argumentumszerkezettel állnak a mondatban.³⁶ Néhány példa: *eladósodik vki*, *elborzaszt vki vkít*; *elfásul vki*; *elhervad vmi/vki*; *elkényeztet vki vkít (vmivel)*; *elzsibbad vmi* stb. Ennek a csoportnak néhány példája alapján az *el* szintén oppozícióba állítható a *meg*-gel vagy legalábbis fokozati különbség³⁷ figyelhető meg a kétféle igekötővel képzett igék között. A *meg*-gel álló igék az esemény kisebb mértékben

³⁴ Kövecses (2005: 52).

³⁵ J. Soltész (1959: 74).

³⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen – és a melléknévből igévé lett – példák esetében sokszor odatehető az ige mellé a „*vmitől*” vonzat is. Ennek jelenlétével (és még néhány egyéb vonzattal, lásd *elkényeztet vki vkít (vmivel)* együtt is teljes mértékben perfektív alakokról beszélhetünk.

³⁷ J. Soltész (1959: 67).

történő megvalósulását jelzik, mint az *el*-lel képzett igék. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a *meg*-es igék esetében a megváltozott dolog visszaállítása még lehetséges, az *el*-es változatok esetében ez a visszaállítás már nem elképzelhető.³⁸ Pl.: *megernyeszt vki vmit* – *elernyeszt vki vmit*; *megfonnyad vmi* – *elfonnyad vmi*; de ugyanez a csoport nem minden tagjára érvényes: **megfejtődik*, **megkényeztet* stb.

A következő kategória a valaminek való elrontását, elhibázását fejezi ki. Néhány példa: *eldarabol vki vmit*; *elkiabál vki vmit*; *elrongyol vki vmit*; *eltol vki vmit*; *eliügyetlenkedik vki vmit* stb. Ezekben a példákban az *el* igekötőt gyakran fel lehetne cserélni a *túl*-lal (*eladósodik* – *túladósodik*; *elkényeztet* – *túlkényeztet*; *elszaporodik* – *túlszaporodik* stb.).

Fontos megjegyezni, hogy a melléknévből lett igék, a valaminek a vártnál nagyobb bekövetkeztét kifejező és ez utóbbi, a valaminek az elhibázását kifejező igék közt nagy a hasonlóság, sokszor egy-egy példa több helyre is beilleszthető.

Állapotváltozásra utaló igék – a cselekvés rossz úton halad, helytelen eredményre jut: Ezek az igealakok arra utalnak, hogy valaki egy tevékenységet végrehajt, de az nem a várt eredményt hozza (az *el* itt is negatív jelentés hordozója). Az ide tartozó igék: *elért vki vmit*; *elfőz vki vmit* (nem 'túlfőz' értelemben!); *elhangol vki vmit*; *elmér vki vmit*; *elszámolja magát vki* stb. Rendkívül termékeny csoport.

Állapotváltozásra utaló igék – a cselekvés beállása, egy előző állapot befejeződése: A perfektív igék közé sorolható a példaanyag azon része is, amely egy cselekvés beállását, megkezdődését fejezi ki. Bár látszólag úgy tűnik, nem befejezettség jelöléséről van szó, hanem inkább a kezdet hangsúlyozásáról, figyelembe kell venni azt, hogy egy új cselekvés megkezdődéséhez egy régebbinek, azt megelőzőnek be kell fejeződnie. Néhány példa: *elandalodik vki*; *elered vmi*; *elmosolyodik vki*; *elszenderedik vki*; *elvigyorodik vki* stb. Aki tehát pl. *elandalodik*, az az „éber” állapot befejeződésével kezd el „andalodni”, aki pedig *elszenderedik*, az az ébrenlétből kerül át a félig alvás állapotába. Ugyanide sorolhatók azok a visszaható névmással álló igék is: *elkáromkodja magát vki*; *elkiáltja magát vki*; *elsikoltja magát vki*; *elszánja magát vki*; *elszégyelli magát vki* stb. A vonzatszerkezetet vizsgálva egyes esetekben megfigyelhető a *vmitől* vonzat megjelenése vagy a *vmiben* mint szintén a cselekvés okát kifejező vonzat.

A folyamatos aspektusú el igekötős igék: A befejezettség jelölésén kívül az *el* igekötő másféle igeaspektust is ki tud fejezni. Viszonylag népes csoportot képeznek azok az igék, amelyekben a preverbum a folyamatos aspektusú alapige

³⁸ Szili (2001: 275).

jelentését erősíti, kiemelve a tartósság, a folyamatosság képzetét.³⁹ Ezeknél tehát nem egy állapotot vagy térbeli helyzettől való távolodást figyelhetünk meg, hanem egy bizonyos cselekvés, tevékenység tartósságára esik a hangsúly. Bár a vonzatok között gyakran megjelenik valamiféle időbeli végpont (*vmeddig*), ez sokszor elhagyható (időnként megjelenik a *vmin*, a *vhol* stb. is mint vonzat). A többi igétől külön való említésük azért is fontos, mert rendkívül sok példa sorolható ide, és igen termékeny az *el*-nek ilyesféle jelentésben való használata. Néhány példa: *elácsorog vki vmeddig (idő)*; *elálldogál vki vhol*; *elálmodozik vki*; *eltársalog vki vmeddig (idő)*; *elüldögél vki vhol vmeddig (idő)* stb.

A szokásosságot, rendszerességet vagy a valaminek lehetőségét kifejező igék: Szintén a befejezettséghez képest másmilyen igeaspektust fejez ki az *el* igekötő a példák egy elég jelentős részében. Ezek jelentésüket tekintve közel állnak a cselekvés folyamatosságát kifejező igékhez, ám van egy kis különbség: az ide tartozó szóalakok esetében ebben a funkciójukban nem a cselekvés összefüggő, szakadatlan folyamatán van a hangsúly, hanem a vissza-visszatérésen, annak megismétlődésén. Bizonyos esetben pedig a cselekvésre való képességen vagy alkalmasságon.⁴⁰ Ezeknél az igéknél a vonzatszerkezet szintén igen változatos, megjelenhet például a helyet, eszközt, módot kifejező argumentum is. Néhány példa ehhez a kategóriához: *elbánik vki vkivel (vhogyan)*; *elbír vki vmit*; *eléldögél vki vmiből/vmin*; *eljár vki vhova*; *elvezet vki vmit* stb.

A dolgozatban bemutatott vizsgálatból egyértelműen látható, hogy az *el* igekötő esetében is van összefüggés a téri viszonyok és a perfektiválódás között. A grammatikalizáció megvalósulása megfigyelhető a térbeli változás – állapotváltozás közti lineáris, egymásba kapcsolódó változások láncolatában. Fontos azonban megjegyezni, hogy a perfekció kialakulásának folyamata a térbeli változást kifejező igék csoportján belül is megfigyelhető. A vizsgálat során kiderült, hogy vannak „kétarcú” kifejezések, amelyek vonzatszerkezetüket tekintve a befejezettséget jelölő igékkel mutatnak hasonlóságot, ám egy kis átalakítással a térbeli helyzet megjelöltsége is felismerhető benne. A dolgozathoz szintén kiderült, hogy azok az igék, amelyek a távolodásnak olyan mértékét jelenítik meg, ami egyben a mozgó dolog eltűnését is jelenti, már közel állnak a tiszta perfektivitás állapotához. A nem-láthatóság kategóriájának sajátos esetét képezték azok a példák, amelyek valamiféle birtokviszony megszűnését fejezték ki, ezek a példák egyben átmenetet képeznek a térbeli és az állapotbeli változást megjelenítő igék között. Az állapotváltozást kifejező igék csoportján belül a

³⁹ Balogh (2000: 267).

⁴⁰ J. Soltész (1959: 79–80).

melléknévből képzettek és a valamilyen történés, cselekvés túlzott voltát kifejező igék mellé járulhat határozói vonzat is, ennek ellenére teljesen perfektívnek tekinthetők. Az a hipotézisem tehát, miszerint a perfektív, *el* preverbummal képzett igék mindig kötött argumentumszerkezettel állnak, módosításra szorul. Mivel az *el* igekötőhöz kapcsolt esetlegesen megjelenő negatív jelentés az állapotváltozást kifejező példák némelyikénél fordult elő, ezért elmondható, hogy az *el* valaminek való eltúlzását, az elhibázást kifejező jelentésárnyalata feltételezi a perfekció meglétét.

A dolgozat számba vette a befejezettséghez képest másfajta igeaspektust kifejező *el*-es alakokat is, ezek azért érdemelnek különös figyelmet, mert rendkívül termékeny analógiás csoportokról van szó, ami az értelmező szótárból kigyűjtött példák mennyiségéből is látszik (a folytonosságot kifejezők kb. 100 darabot tettek ki).

A fentiek alapján tehát elmondható, hogy a dolgozat a kognitív nyelvészetből ismert téri viszonyok bevonásával újabb adalékokkal szolgál az *el* igekötő perfekciójának nyomon követéséhez.

IRODALOMJEGYZÉK

Andor E.: Az *el* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Kolozsvár 1999. Elérhető: [<http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/szakdolg.html> – 2013. máj. 18.]

Balogh J.: Az igekötők. In: Keszler B. (szerk.): Magyar grammatika. Budapest 2000. 266–269.

Bárczi G. – Országh L. (szerk.): A magyar nyelv értelmező szótára II. Budapest 1986.

Dér Cs. I.: Grammatikalizáció (Nyelvtudományi Értekezések 158). Budapest 2008.

É. Kiss K.: Egy igekötőelmélet vázlata. Magyar Nyelv 100 (2004) 15–43.

Fazakas E.: A *fel*, *le* és *alá* igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig (Erdélyi Tudományos Füzetek 260). Kolozsvár 2007.

Hegedűs R.: Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Budapest 2005.

J. Soltész K.: Az ősi magyar igekötők (*meg*, *el*, *ki*, *be*, *fel*, *le*). Budapest 1959.

Kiefer F.: Jelentéselmélet. Budapest 2007.

Kövecses Z.: A metafora: gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Budapest 2005.

Lengyel K.: Az ige. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Budapest 2000. 81–94.

Pátrovics P.: À la recherche... Az idő fogalmáról és annak leképezéséről az emberi nyelvben. Elérhető:
[<http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=751> – 2013. máj. 18.]

Szilágyi N. S.: Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár 1996.

Szili K.: A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán. Magyar Nyelv 97 (2001) 262–282.

Szili K.: A *ki* igekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelv 99 (2003) 163–188.

Szili K.: A *be* igekötő jelentésváltozásai I. Magyar Nyelvőr 129 (2005a) 151–164.

Szili K.: A *be* igekötő jelentésváltozásai II. Magyar Nyelvőr 129 (2005b) 282–299.

Szili K.: Az igekötőkön át keresztül-kasul: a *fel*, *le* és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. Magyar Nyelv 105 (2009) 175–188.

ABSTRACT

The main question of my study is that in what cases can a verb with a preverb *el* 'away' be considered indisputably perfect. Beside this, I am going to extensively explain the process of grammaticalization by applying spatial-metaphorical studies and syntactic properties of verbs well-known from cognitive linguistics. The corpus of this examination includes verbs with the preverb *el* (about 1100 pieces) in the book *A magyar nyelv értelmező szótára*.

In the beginning of the study, I drew up three main hypotheses. On the one hand, I assumed that there is a connection between spatial relations and the process of grammaticalization in the case of the preverb *el* as well. On the other hand, I examined Soltész Katalin's point of view which says that perfection comes from the issue of the invisibility. The basis of the third hypothesis includes Szili Katalin's work of the preverb *ki* 'out' which suppose that perfect verbs have bounded arguments. On the basis of this work I drew up my third argument which

says that if the perfective preverb *el* has bounded complements, invisible verbs and perfect forms have bounded arguments as well.

On the basis of what has been said so far, the study unambiguously supported the connection between spatial relations and perfection in the case of the preverb *el* 'away'. The grammaticalization can be noticeable in the catenation between the connections of change of spatial and condition. However, it is important to note that the process of the evolvement of perfection can be perceivable in the group of verbs expressing spatial change as well. My second hypothesis also proved to be true while the third one need to be modified. Although words which expressing the change of conditions are totally considered to be perfective, they are not strictly regarded as bound complement structures.

Sziget-e Izland?

Az izlandi nyelvpolitika fő fejezetei

A világ legrégebbi parlamentjének hazáját földrajzi elhelyezkedése miatt és az ott lakók csekély számából adódóan is joggal nevezhetjük izoláltnak. Hogy ugyanez elmondható-e magáról az izlandi nyelvről, amelyet a ma is beszélt germán nyelvek egyik legarchaikusabbjaként tartanak számon, illetve hogy milyen nyelvpolitikai eszközökkel próbálják védeni és gazdagítani nyelvüket a szigetország lakói – tanulmányomban e témaköröket körüljárva keresem a választ a kérdésre, vajon sziget-e Izland nyelvi-nyelvészeti értelemben.

Európa északi térségében a finnen (Finnország), az inuiton (Grönland) és a számi/lapp nyelveken (Norvégia, Svédország és Finnország egyes területei) kívül csupa germán, azon belül is észak-germán vagy skandináv nyelvet találunk. Ezeket az idők során más és más kritériumok alapján különböző felosztások szerint csoportosították, melyek közül az izlandi nyelv szempontjából talán a legrelevánsabb a keleti és nyugati skandináv nyelvek közötti különbségtétel (dán, svéd, keleti norvég dialektusok ill. feröeri, izlandi, nyugati norvég dialektusok), illetve a két földrajzi fogalom mentén való osztályozás, mely alapján beszélhetünk kontinentális (svéd, dán, norvég) és inzuláris (izlandi, feröeri) skandináv nyelvekről.¹ Az izlandi és a feröeri, tehát inzuláris skandináv nyelvek közös sajátossága a svéd, dán és norvéggal szemben *ősiségük, zárványultságuk*,² mely mind szókincsükben, mind pedig nyelvtani rendszerükben tetten érhető. Ennek az archaikusságnak köszönhetően a mai modern izlandi nyelv beszélőinek nem okoz különösebb nehézséget akár az 1100-as évekből származó, óizlandi nyelven íródott, legkorábbi írásos nyelvemlékeik olvasása.³

¹ vö. pl. Ács P. – Baksy P.: A központi skandináv nyelvek történetének vázlata a kezdetektől a reformációig. Budapest 2010. 14.

² Ács – Baksy (2010: 14).

³ A. P. Kristinsson: Språkpolitikk og språkrøkt – Islendingenes erfaring. In: Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift 2001–2. 138.

Sziget-e Izland? Az izlandi nyelvpolitika fő fejezetei

Az izlandi anyanyelvi beszélők száma kb. 320 000 főre tehető,⁴ és fontos megemlíteni, hogy a viszonylag kis nyelvben a beszélők egymáshoz képesti relatív nagy földrajzi távolsága ellenére sem találunk dialektusokat, csak apróbb, főleg kiejtésbeli különbségeket; valamint nincsenek az országban hivatalos kisebbségek, így hivatalos kisebbségi nyelvek sem.⁵ Az izlandi tehát az egyetlen hivatalos nemzeti nyelv Izlandon, mely meglehetősen egységes.

Az izlandi és feröeri nyelv fentebb említett archaikusságát az alábbi példamondatok szemléltetik, melyek egy izlandi, az északi országokkal foglalkozó általános iskolai tankönyvből származnak:⁶

svéd: *På sin födelsedag den 27. juni fick alltså Jonas Berglund äntligen en kassettbandspelare i sin hand. Han startade omedelbart sina undersökningar.*

norvég: *På sin fødselsdag den 27. juni fikk altså Jonas Berglund endelig en kassettpiller i sine hender. Han startet straks sinse undersøkelser.*

dán: *På sin fødselsdag den 27. juni fik Jonas Berglund altså endelig den ønskede båndoptager, og han tog straks fat på sine undersøgelser.*

izlandi: *Á afmælisdegi sínum, 27. júní, eignaðist Jónas Berglund loksins segulband. Hann hóf þegar rannsóknir sínar.*

feröeri: *Á føðingardegi sínum 27. juni fekk Jonas Berglund endiliga ein kasettubandsþelara í hondina. Hann fór beinan vegin undir kanningar sínar.*

Már az írásképből is sejthető, hogy az első három nyelv beszélői megértik egymást ki-ki saját anyanyelvét használva, míg az inzuláris nyelvek a kommunikációnak ezen sajátos formájából,⁷ melyet interskandináv szemikommunikációnak⁸ nevezünk, ki vannak zárva, ilyen szempontból a kontinentális skandináv nyelvek beszélői számára is hozzáférhetetlenek.

⁴ Az izlandi statisztikai hivatal adatai alapján (2012) Elérhető:

[<http://www.statice.is/Pages/444?NewsID=8980> – 2013. jún. 1.]

⁵ A bevándorló csoportok közül a lakosságnak immár mintegy 5%-át teszik ki a lengyelek, azonban (még) nincsenek hivatalos kisebbségként számon tartva, bár több hivatalban, bankban is találunk külön lengyel ügyintézőt, illetve a hivatali honlapok többsége lengyel nyelven is hozzáférhető az izlandi, angol és dán verziók mellett.

⁶ T. Jakobsson: Norðurlönd. Reykjavík 1995. 8–9. A példa magyar fordítása: „Születésnapjára, június 27-ére, Jonas Berglund végre kapott egy magnót. Rögtön neki is látott vizsgálódásainak.” (saját fordítás)

⁷ A jelenség korántsem skandináv sajátosság, vö. pl. szláv vagy újlatin nyelvek.

⁸ vö. pl. Ács – Baksy (2010: 14).

Az archaikusság egy további aspektusa az új szavak képzésével illetve más nyelvekből való átvételével szembeni attitűd, melyből az izlandi esetben ismét egyfajta hozzáférhetetlenség, izoláltság adódik: erős purista tendenciákat figyelhetünk meg mind az angol, mind pedig a skandináv befolyással szemben, ezen kívül főként latin, illetve görög eredetű internacionalizmusokat sem találunk meg az izlandiban, melyek sok más nyelvben használatosak. A teljes képhez hozzátartozik, hogy egy-egy új szó felbukkanásakor figyelembe kell venni a meglehetősen bonyolult izlandi ragozási és esetrendszert is, melyekhez a nyelvbe bekerülő új kifejezéseket maradéktalanul hozzá kell igazítani, Kristinsson szavaival: „ezt (a szükséges új szavak és kifejezések képzését) oly módon tenni, hogy az ne ütközzön a nyelv kiejtési, ragozási, szóképzési és mondattani hagyományaival”⁹ – ami jövevényszavak esetében problémás lehet, bár ezt többen cáfolják, többek között Wahl.¹⁰

Az alábbi táblázat példáinak segítségével láthatjuk, mennyiben nehezíti meg az izlandi „leleményesség” a nyelvtanulók dolgát, illetve, hogy mennyivel transzparensbbek lehetnek esetenként az izlandi szakkifejezések vagy újabb technikai eszközök megnevezései nemzetközi megfelelőikkel szemben:

izlandi kifejezés	elemenkénti magyar tükörfordítás	magyar megfelelő
fortíðarþrá	„múltvágyódás”	nosztalgia
leikhús	„játékház”	színház
rafmagn	„borostyánerő”	elektromos áram
uppeldisfræði	„neveléstan”	pedagógia
stærðfræði	„nagyságtan”	matematika
kynþokkafullur	„nemi kisugárzással teli”	szexi
tölva	„számjós(nő)”	számítógép
rafbók	„borostyánkönyv”	e-könyv, e-book

⁹ A. P. Kristinsson: Utredning om de nordiske språkenes domener og det siste tiårs språkpolitiske initiativ – Island – for Nordisk ministerråds språkpolitiske referansegrupp. 2001. Elérhető:
[<http://www.ismal.hi.is/utredning.html> – 2013. jún. 1.]

¹⁰ B. Wahl: Isländisch: Sprachplanung und Sprachpurismus. Heidelberg 2008. 162.

Sziget-e Izland? Az izlandi nyelvpolitika fő fejezetei

Az említett és ehhez hasonló új szavak megalkotásáért az 1964-ban alapított, 2006 óta az Árni Magnússon Intézethez tartozó *Íslensk málnefnd* (Izlandi Nyelvi Bizottság) felelős, melynek fő feladatai közé az izlandi nyelvi örökség megőrzése és a nyelv gyarapítása tartozik; ők gondoskodnak többek között a helyesírási szabályzatok kiadásáról, valamint a lakosság nyelvi kérdésekben való tájékoztatásáról.¹¹

Az izlandi nyelvi purizmus korántsem jelenti más nyelvek teljes kizárását a hétköznapiakból, sőt, az erős (történelmi) skandináv kötődéseken felül a globalizációnak és a második világháború alatt és után a szigetországban állomásozó brit és amerikai katonák jelenlétének köszönhetően fontos szerepet játszik Izland életében az angol, valamint a dán nyelv és kultúra. A nemzeti tanterv alapján¹² mindkettő kötelezően tanulandó már az általános iskolától kezdve: az első idegen nyelv 4. osztálytól az angol, a második pedig 7. osztálytól a dán ill. indokolt esetben (norvég vagy svéd családi kötődés, az adott országokban való nevelkedés stb.) más skandináv nyelv. A történelmi szálnak köszönhetően 1999-ig a dán volt az első tanulandó idegen nyelv, az angol pedig csak utána következett, az angol nemzetközi térnyerése miatt azonban ez a sorrend felcserélődött.

Így tehát a korábban tett kijelentés, mely szerint Izland nem tud részt venni az interskandináv szemikommunikációban, csak részben igaz, hiszen az iskolában kötelezően elsajátított dán nyelvtudásukat alkalmazva, másodlagosan, az izlandiak is be tudnak kapcsolódni a skandináv társalgásba. A kontinentális skandináv nyelvek beszélői szerint üde színfoltjai az izlandiak e kommunikációnak, hiszen anyanyelvük fonológiai adottságai miatt dán kiejtésükről általánosságban elmondható, hogy az könnyebben érthető a dán anyanyelvi beszélőkénél, mely utóbbiak esetében sokszor vezet a szemikommunikáció esetleges sikertelenségéhez.¹³

Izland nyelvi nyitottsága nemcsak befogadó szerepében mutatkozik meg, hanem fordított irányban is; az izlandiak igyekeznek nyelvüket országuk határain

¹¹ *Íslensk málnefnd* az Árni Magnússon Intézet honlapján. Elérhető:

[http://www.arnastofnun.is/page/islensk_malnefnd – 2013. jún. 1.]

¹² *Aðalnámskrá grunnskóla – Erlend tungumál* (2007). Menntamálráðuneytið. Elérhető:

[<http://www.menntamalaraduneyti.is> – 2013. jún. 1.]

¹³ A. Torp: Å snakke på morsmålet med over tjue millioner. 2010. Elérhető:

[http://brukskandinavisk.no/artikler_files/0c529275d30d4cc11307e377297b3eb3-3.html –

2013. jún. 1.]

kívül is minél szélesebb körben elérhetővé tenni és népszerűsíteni. Ezeket a törekvéseket két fő projekt kapcsán láthatjuk megvalósulni:

1. Az ISLEX (<http://islex.hi.is>) egy „össz-északi” (no. *tværnordisk*) többnyelvű internetes szótár, mely izlandról dánra, svédre és norvégra (annak mindkét hivatalos írott nyelvi változatára) fordít, valamint a projekthez csatlakoztak a feröeriek és finnek is, ezen kívül tervben van a további terjeszkedés, előreláthatólag lengyel irányba.¹⁴
2. Az Icelandic Online (<http://icelandiconline.is>) egy ingyenesen hozzáférhető interaktív online nyelvtanfolyam, melynek 2010-ben nagyjából 67 000 regisztrált felhasználója volt¹⁵ – ami Izland 320 000-es lakosságához viszonyítva nem csekély! A tanfolyamot folyamatosan fejlesztik, az utóbbi évek munkájának eredményeként már elérhető az ún. Icelandic Online PLUS is, melynek használata során az Izlandi Egyetem oktatói személyes visszajelzéseikkel segítik a nyelvtanulást.

A tanulmány címében feltett kérdésre tehát, hogy valóban sziget-e Izland, korántsem olyan egyértelmű a válasz, mint ahogy azt a térképre vetett gyors pillantás alapján gondolnánk. Izland sziget ugyan földrajzi értelemben, valamint az izlandi nyelv archaikussága, egyfajta önmagába zártsága és a nyelvre gondosan vigyázó, purista nyelvpolitika és tervezés is ilyen irányba mutat; a külvilág felé tanúsított (nem csak) nyelvi nyitottság alapján azonban inkább azt mondhatnánk, hogy Izland Skandináviához tartozó félsziget, mely fél lábbal Európában, féllel pedig Amerikában áll, és igyekszik mindkét irányba stabil hidakat építeni.

IRODALOMJEGYZÉK

Aðalnámskrá grunnskóla – Erlend tungumál (2007). Menntamálráðuneytið. Elérhető: [<http://www.menntamalaraduneyti.is> – 2013. jún. 1.]

Ács P. – Baksy P.: A központi skandináv nyelvek történetének vázlata a kezdetektől a reformációig. Budapest 2010.

Icelandic Online. Elérhető: [<http://icelandiconline.is> – 2013. jún. 1.]

Íslensk málnefnd az Árni Magnússon Intézet honlapján. Elérhető: [http://www.arnastofnun.is/page/islensk_malnefnd – 2013. jún. 1.]

¹⁴ H. Jónsdóttir – Úlfarsdóttir, Þ.: ISLEX – en flersproget nordisk ordbog. In: Nordiska studier i lexikografi 11. Oslo 2011. 353–365.

¹⁵ *Um 67 þúsund notendur á Icelandic Online* (2010) Elérhető: [http://www.hi.is/frettir/um_67_thusund_notendur_a_icelandic_online – 2013. jún. 1.]

Sziget-e Izland?
Az izlandi nyelvpolitika fő fejezetei

ISLEX. Elérhető:

[<http://islex.hi.is> – 2013. jún. 1.]

Jakobsson, T.: Norðurlönd. Reykjavík 1995.

Jónsdóttir, H. – Þ. Úlfarsdóttir,: ISLEX – en flersproget nordisk ordbog. In: Nordiska studier i lexikografi 11. Oslo 2011. 353–365.

Kristinsson, A. P.: Språkpolitikk og språkrøkt – Islendingenes erfaring. In: Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift 2001-2. 138.

Kristinsson, A. P.: Utredning om de nordiske språkenes domener og det siste tiårs språkpolitiske initiativ - Island - for Nordisk ministerråds språkpolitiske referansegruppe. 2001. Elérhető:

[<http://www.ismal.hi.is/utredning.html> – 2013. jún. 1.]

The Iceland population increased by 100 in the second quarter. 2012. Elérhető: [<http://www.statice.is/Pages/444?NewsID=8980> – 2013. jún. 1.]

Torp, A.: Å snakke på morsmålet med over tjue millioner. 2010. Elérhető: [http://brukskandinavisk.no/artikler_files/0c529275d30d4cc11307e377297b3eb3-3.html – 2013. jún. 1.]

Um 67 þúsund notendur á Icelandic Online. 2010. Elérhető:

[http://www.hi.is/frettir/um_67_thusund_notendur_a_icelandic_online – 2013. jún. 1.]

Wahl, B.: Isländisch: Sprachplanung und Sprachpurismus. Heidelberg 2008.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Isländische mit seinen ungefähr 320 000 Sprechern gehört zu den skandinavischen Sprachen, die nach geographischen Merkmalen in eine kontinentale (Norwegisch, Dänisch, Schwedisch) und eine insulare Gruppe (Isländisch, Färöisch), oder nach linguistischen Charakteristika z. B. in west- (Isländisch, Färöisch, westnorwegische Dialekte) und ostskandinavische Sprachen (Schwedisch, Dänisch, ostnorwegische Dialekte) eingeteilt werden können.

In Island ist das Isländische die einzige offizielle Nationalsprache, in der es trotz der großen geographischen Verstreutheit der Bevölkerung keine Dialekte gibt.

Ein weiteres besonderes Merkmal des Isländischen (und Färöischen) ist der Archaismus. Während die kontinentalen skandinavischen Sprachen

gegenseitig verständlich sind und deren Sprecher an der sog. interskandinavischen Semikommunikation teilnehmen können, sind sie hieraus ausgeschlossen, es sei denn Isländer und Färöer eignen sich eine der kontinentalen skandinavischen Sprachen an und beteiligen sich sekundär (was allerdings die Regel darstellt, da Dänisch in den beiden Ländern ein wichtiger Bestandteil der Schulbildung ist).

Eine puristische Sprachpolitik sorgt davon, dass es ins Isländische keine Internationalismen aufgenommen, sondern eigene Neuschaffungen gebildet werden. Die wichtigsten Zielsetzungen dabei sind, das isländische Spracherbe zu bewahren und zu bereichern. So kommt es zu Neubildungen wie z. B. *fortíðarþrá* („Sehnsucht in die Vergangenheit“), *stærðfræði* („Größenlehre“), *rafmagn* („Bernsteinkraft“) und *rafbók* („Bernsteinbuch“) anstatt Internationalismen meist griechischen oder lateinischen Ursprungs und englische Benennungen neuer technischen Erfindungen zu benutzen (hier: *Nostalgie*, *Mathematik*, *Elektrizität* und *E-Book*).

Die isländische Sprachgemeinschaft ist aber bei weitem nicht komplett isoliert, sie ist sogar sehr offen, was sich einerseits in den Sprachlernerfahrungen der Isländer zeigt (Englisch Pflicht ab der 4., Dänisch ab der 7. Klasse), andererseits bestreben sie sich in hohem Grade, ihre Sprache auch im Ausland zu fördern, zu welchem Zweck es zwei signifikante Projekte gibt: das kostenlose Online-Wörterbuch ISLEX, das aus dem Isländischen ins Dänische, Schwedische und die beiden offiziellen norwegischen Sprachen übersetzt (wobei sich Finnland und die Färöer dem Projekt auch angeschlossen haben, und eine Erweiterung auf das Polnische, das die Muttersprache von etwa 5% der Bevölkerung Islands ist, auch vor der Tür steht); und der ebenfalls kostenlose Online-Sprachkurs Icelandic Online, der heute mehr als 67 000 registrierte Benutzer zählt.

A *Donnergott* figurájának összehasonlítása a germán mitológia és egy modern adaptáció alapján

Minden kornak megvannak a saját legendás irodalmi hősei. Sokszor előfordul, hogy a legendákat a későbbi korokban újraértelmezik, új megvilágításba helyezik. Dolgozatom kérdése, hogy milyen mértékben van jelen ez a folyamat napjainkban, illetve milyen mértékben igaz az, hogy az emberek saját elvárásaik szerint alakítják át a hősöket, hogy azok a saját korukban is adekvát példaképekként funkcionálhassanak. Az egyik legalapvetőbb európai mitológia a görög mítoszvilág, melynek hősképei is nagyfokú változatosságot mutatnak. Odüsszeusz, az egyszerű halandó saját kezébe veszi a sorsát, míg ellenpárja, Akhilleusz vakon bíz az istenekben és a hősi halált választja az élet helyett. Természetesen az ókori Hellaszban sem volt mindenki bátor spártai katona – a kereskedőknek és földművelőknek nem jelentett nagy hasznót a hősi halál. Sokkal inkább releváns volt számukra egy olyan hős, aki az eszével és két keze munkájával ér el sikereket, így nem véletlen, hogy Odüsszeusz utazása olyan későbbi művekben is visszaköszön, mint Dante *Isteni színjátéka* vagy Voltaire *Candide*-ja.

Tény, hogy a görög mitológiához hasonlóan a germán kultúrához is gazdag mondavilág tartozik. Habár Odin és Thor legendáit sokkal később, csupán időszámításunk után jegyezték le, mégis megmaradt bennük a germán jelleg. De nem szabad megelégedni arról sem, hogy római patríciusok (Tacitus)¹ és keresztény szerzetesek is nagyban alakították a fennmaradt forrásszövegeket. Nem kizárt a keresztény manipuláció sem, egyes feltételezések szerint ugyanis Lokit is a szerzetesek építették bele a kánonba. A korban bevett gyakorlat volt az ősi hitre építve terjeszteni az új vallást, így szükség volt egy germán Luciferre.

Az adaptáció politikailag kevésbé mérvadó változata az 1960-as években keletkezett. Amikor feltették Stan Lee-nek, a *Marvel* képregények atyjának a kérdést, miért éppen az északi mondavilágból választotta új hőjét, azt válaszolta,

¹ Tacitus: De origine et situ Germanorum liber. Stuttgart 1972.

A *Donnergott* figurájának összehasonlítása a germán mitológia és egy modern adaptáció alapján

hogy mindenképp egy olyan karakterre volt szükség, aki képes felülmúlni Hulkot – és ez a hős csakis isteni eredetű lehetett.

How do you make someone stronger than the strongest person (the Hulk)? It finally came to me: Don't make him human — make him a god. I decided readers were already pretty familiar with the Greek and Roman gods. It might be fun to delve into the old Norse legends [...] Besides, I pictured Norse gods looking like Vikings of old, with the flowing beards, horned helmets, and battle clubs. [...] Journey into Mystery, needed a shot in the arm, so I picked Thor [...] to headline the book.²

Többször nyilatkozott arról is, hogy ötleteit olyan tárgykörökből meríti, amihez valójában nincs köze.³ Így nyúlt a '60-as években népszerű témához, a radioaktivitáshoz, megteremtve Bruce Bannerből Hulkot. A skandináv mitológia pedig sokkal érdekesebbnek mutatkozott a jól ismert göröggel szemben. Lee viszont nem is igyekezett mélyebbre ásni és többet megtudni arról, mi köze lehet figurájának a valósághoz, mi a germán isten New York Citybe való átemelésének célja. Számára mindez csak felesleges információ volt, nem így a közönségének.

Dolgozatomban a képregényeket összegző, Kenneth Branagh által 2011-ben rendezett filmet, valamint az idősebb Edda-dalokat, elsősorban a *Thrymmondát* hasonlítom össze.⁴ A film, illetve a kiválasztott mítosz története közel áll egymáshoz, így számos hasonlóság, de jelentős eltérés is felfedezhető a két Thor-alak jellemében.

Az egyik legszembetűnőbb összehasonlítási pont Donnar megjelenése. Mint már említettem, a korabeli hősnek alkalmazkodnia kell az adott korszak ideáljához és törekvéseihez. Miközben a kora középkorban Thor az ideális harcos és védelmezőt jelképezi, a 21. században egy művelt, erős és beképzelt, sőt időnként kimondottan buta trónutódot alakít, akinek nincs más dolga, mint apja nyomdokain szófogadóan és dicsőségben továbbhaladni.

A mitológiai harcos ezzel szemben védelmezi a földművelő parasztokat, emiatt öltözködésével sincs oka elkülönülni tőlük. Népies, népszerű istenről van szó, durva szőrmét, csizmát és bozontos szakállat visel. A korabeli harcos felszerelését fedezhetjük fel ebben az öltözkében, ez a megjelenés azonban most, a 20–21. században nem tükrözi sem a karakter emberek iránti szimpátiáját, sem az aktuális ideálokat. A *Marvel*-univerzum egyik alapvető szabálya, hogy a szuperhős

² [http://marvel.wikia.com/Thor_%28Thor_Odinson%29 – 2013. máj. 25.]

³ S. Lee: *Origins of Marvel Comics*. New York 1997.

⁴ K. Simrock (übertr.): *Edda, Die Götter- und Heldenlieder der Germanen*. Nach der Handschrift des Brynjolfur Sveinsson. Stuttgart 1851.

rendkívüli, az az átlagembernél különb legyen. Ez a kivételesség megmutatkozhat a hős degenerált, mutáns állapotában, mint Hulk esetében, vagy éppen gazdagságában, elég csak Tony Stark karakterét említeni. Ha pedig egy főisten fia áll a középpontban, akkor az előkelősége is hozzájárul a szükségszerűen teátrális fellépéshez, mint például a csodálatos páncél és a figyelemfelkeltő, de semmi esetre sem praktikus vörös palást viselete. Az egykor átlagos, majdhogynem primitív, barbár külső helyett egy atlétikus, fiatal férfialak lép fel, tökéletesen ápolt hajkoronával és fiatalságtól sugárzó arccal.

A két megjelenés között fellépő különbségnek nagyon egyszerű oka van: a mai átlagember számára evidens, hogy a szépben a jót lássa, így tudat alatt a nemes külső alatt nemes lelket sejt.

Ahhoz, hogy a két különböző villámisten személyiségét megismerhessük, egy hasonló szituációban kell megvizsgálnunk viselkedésüket. A filmben heves reakciókat vált ki a hősből, hogy elveszíti a kalapácsot, elsőszámú attribútumát, mely egyben a legfontosabb eszköze volt ereje megnyilvánulásának. Az Edda-énekek 10. dalában is jelen van egy hasonló incidens, az úgynevezett *Thrym Sagában*, vagyis Thrym-mondában, melyben szintén akarata ellenére veszíti el a *Mjölhnirt* (Morzsolót). A történetben Thrym, az óriás ellopja Thor kalapácsát, és csak akkor hajlandó visszaadni azt, ha feleségül kapja a germán Aphroditét, Frejyát. Férfiasságának jelképétől megfosztva Thor rögtön beleegyezett volna a cserébe, ha istentársai józanul fel nem léptek volna ellene. Végül Lokival, aki csatlósként (képregényes szaknyelven *sidekickként*)⁵ mellette áll, együtt kellett saját maguknak megoldani a problémát. Végül Thor magára öltötte a mennyasszonyi ruhát, és elindultak Thrym udvarába, ahol minden készen állt az esküvőre. Ezáltal egyszerre veszítette el férfiasságának jelképét, valamint nővé alacsonyosodott le.⁶ Amint visszaszerezte fegyverét, természetesen bosszút állt a jelenlevő óriásokon a kettős megszégyenülés miatt.

A filmben a Földre történő száműzetést Thor haragja, vadsága és arroganciája okozta. Az apja, Odin megelégette fia beképzeltségét és butaságát, így azzal büntette meg (habár rettenetes erejét meghagyta neki), hogy „idegen” bolygóra küldte. Mellesleg a mitológiában a Föld Thor közvetlen védelme alatt állt, a Villámisten többször is megfordult itt. Egyáltalán nem számított tehát idegennek, ezzel ellentétben még fel is teszi a kérdést a filmben, hogy mi a bolygó neve. Büntetése nem csak a száműzetésből állt: meg kellett tanulnia viselkedni, hogy

⁵ [<http://www.thefreedictionary.com/sidekick> – 2013. máj. 25.]

⁶ [<http://www.youtube.com/watch?v=YjLfakCn1Ks> – 2013. máj. 25.]

visszakaphassa fegyverét, valamint természetesen egy pusztító gépezetet is le kellett győznie – ugyanis általában napjaink nagyköltségvetésű tömegfilmjeiben a szellemi hősiesség nem elég, elengedhetetlen elem ugyanis a látványos harc egy erősebb ellenféllel. Fontos megjegyezni, mennyire nevetségesnek hat ez a jelenet a filmben a mítosz történetével összevetve: míg a filmhős ellensége egy lassan mozgó űrrobot, amely Nevadában pusztít egy apró falut, a legendás Thor furfanggal győzi le a rettenetes óriást a mítoszban, annak saját otthonában, óriástársai társaságában, így visszaszerezve a *Mjöltnirt*. A *marvel*i Thor mindeközben elkényeztetett gyerekként toporzékol, majd végül belátja hibáit, és átmegy egy gyors, ám annál sikeresebb személyiségváltozáson. Mindketten áldozatot hoznak. A népi harcos státuszához mérve kétszeresen is megszégyenül, a királyfi pedig megtanul másokat is szeretni. A Földről visszatérve „*Marvel*-Thor”, mivel bebizonyította affinitását az uralkodáshoz, visszakapja trónörökösi pozícióját. Nem mintha ez a hierarchikus rend bármikor is kérdés lett volna a mitológiában, hiszen ott nincs effajta utódlási folyamat: mindenki a helyén marad, amíg el nem érkezik a világvége, az úgynevezett *Ragnarök*. De egy mai ember számára, akinek a karrier élete célja, nem elegendő egy statikus életforma, nem is beszélve arról, hogy az apokalipszis sem hat olyan fenyegetőnek. Szükséges tehát a felemelkedés a társadalmi ranglétrán, így elengedhetetlen, hogy a szuperhősnek is kézzelfogható eredményei születhessenek a hőstette után.

Nem utolsósorban érdemes a két történetben megjelenő ellenségképeket is megvizsgálni. A mondabeli Thor (a kultúrhős) nyugtalanul kereste a kalandokat. Mindig úton volt, óriásokat és mágusokat múlt felül, de legnagyobb ellenségét sohasem sikerült legyőznie. Ez pedig a *Jörmungand*, az Összörny, egy óriási kígyó alakú pokolfajzat (nem melleleg Loki egyik gyermeke), amely tengerben lakik és körbefogja az emberlakta területet, *Midgardot*. A *Thrym*-mondában ugyan csak óriások szerepelnek, mégis fontos kiemelni a kígyót is, ezzel utalva a gonoszok mitológiai változatosságára. A filmben a *jötunn* óriások mellékes szerepet kapnak, a kígyó pedig csak a későbbi *Bosszúállókban* (2012) villan fel pár pillanat erejéig többedmagával. Az igazi ellenfél a modern adaptációban Loki (Cselszövő, azaz *trickster*), Thor mostohaöccse. Ismét a mai gondolkodásmód képeződik le: a karrierjében felemelkedő egyén sorsát az egyik közelálló irigysége veszélyezteti. Jól ismert konfliktus, aminek nyoma sincs a mondákban, hiszen egyrészt Loki nem Thor mostohatestvére, hanem Odin vértestvére, ezen kívül pedig számos kalandban kíséri el az emberek védelmezőjét. Ez a változtatás tekinthető Stan Lee nemtörődömségéből fakadó legnagyobb „bűnének”, hiszen ezáltal az egész Thor-Loki viszony teljesen más jelleget kap. Ez nem elhanyagolható hiba, hiszen mint ahogy már említettem, nem ritka az olyan monda, ahol más istenpárossal

ellentétben a villámisten és a vész istene együtt jelenik meg (például az *Utgardloki*val való találkozás során).

Az emberek azért szeretik a fiktív történeteket, mert úgy vélik, hogy azokból tanácsokat és segítséget kapnak. Azonosulni tudnak a szereplőkkel, miközben látják, hogy azok hogyan reagálnak bizonyos szituációkban, és azt is megismerik, milyen következménnyel jár az adott cselekedet. A kora középkor idején, amikor még folyt a népvándorlás, az emberek ki voltak szolgáltatva a természetnek és az erőszaknak. Ilyenkor ahhoz az istenhez fohászkodtak, aki bátorságot, erőt és védelmet nyújtott. A mai ember túlélési harca nem a természet ellen folyik, hanem a társadalom keretein belül: egyrészt a szülőkkel, másrészt a munkahellyel való kapcsolat határozza meg az ember jövőjét. Emiatt volt arra szükség, hogy a földművelő istenből egy ambiciózus ifjú vállalkozó karaktert faragjanak. A népi hősből szuperhős lett, a vallásból pedig szórakozás. Hiszen miközben régen istenekhez fohászkodtunk segítségért, manapság az interneten keressük a választ az élet kérdéseire. Más a mai ember hozzáállása a szellemi szférához. Természetesen nem szabad megfelelni arról a tényről sem, hogy a képregények elsősorban a gyerekeknek és a fiataloknak szólnak, míg ma a mozifilmeken keresztül az Egyesült Államok határain túl komoly hódításba lendültek a felnőtt korosztály sorai között is. A probléma talán ott kezdődik, amikor az emberek már nem is fognak az eredeti változatok után kutakodni, hanem készpénznek veszik a modern adaptációkat. De a meglepetések sem maradnak el, a Thor-film ugyanis gazdagítja a legenda történetét. Az egyszerű „kalapács-visszaszerzésből” egy komoly jellemfejlődést kerekít a nézőnek. Így a sok sztereotípiától és kiszámítható elemtől eltekintve végül be kell látnunk, hogy sikerrel járt a régi példakép újbóli interpretálása.

IRODALOMJEGYZÉK

Herder Lexikon: Germanische und keltische Mythologie. Freiburg – Basel – Wien 1993.

History.com: Von Mythen, Sagen und Legenden – Thor, Dokumentation in deutscher Sprache. 2013. Elérhető:

[<http://www.youtube.com/watch?v=YjLfakCn1Ks> – 2013. máj. 25.]

Lee, S.: Origins of Marvel Comics. New York 1997.

Marvel Comics Database. Elérhető:

[<http://marvel.wikia.com> – 2013. máj. 25.]

Simek, R.: Lexikon der germanischen Mythologie. Stuttgart 1984.

A *Donnergott* figurájának összehasonlítása a germán mitológia és egy modern adaptáció alapján

Simrock, K. (übers.): Edda, Die Götter- und Heldenlieder der Germanen. Nach der Handschrift des Brynjolfur Sveinsson. Stuttgart 1851.

Woyte, C. (übers.): Tacitus: De origine et situ Germanorum liber. Stuttgart 1971.

ZUSAMMENFASSUNG

In meiner Arbeit versuche ich einen Vergleich zwischen der originellen Thor Figur aus der germanischen Mythologie und dem Held der modernen Film-Adaptation von Kenneth Branagh zu ziehen. Zum Vergleich habe ich die Thrym-Saga aus den Edda Liedern gewählt, da diese in vielen Hinsichten Ähnlichkeiten zu der Handlung im Film aufzeigen. Bei meiner Analyse konzentrierte ich mich auf die Gestalt und Erscheinung der zwei Helden, auf ihre Reaktionen zum Verlust ihrer Waffe und zu ihren Gegnern und daraus folgend berücksichtigte ich auch die inneren Eigenschaften. Ziel meiner Arbeit ist zu erfassen, inwieweit die moderne Adaptation zu der Legende äquivalent ist und ob man aus der einst religiösen Gottheit einen Superhelden machen darf. Zur Ende meiner Untersuchung hat sich ergeben, dass die Adaptation erfolgreich vollstreckt wurde. Während der einstige Thor als Beschützer und Begleiter der barbarischen Krieger diente, zeigt er uns heute eine beispielhafte Persönlichkeitsentwicklung, die bei einem erfolgreichem Werdegang der Karriere unerlässlich ist.

„Ez már nem felszabadító háború” – Brit reflexiók az első Balkán-háborúban elkövetett etnikai atrocitásokra

Az 1912-13-as Balkán-háborúk az oszmán uralom végét eredményezték Európában. Jelen tanulmányomban az etnikai és vallási konfliktusok vizsgálatán keresztül az eseménysorozat azon aspektusát mutatom be, ahol a balkáni kisállamok a homogén nemzetállam koncepcióját egy olyan területen próbálták megvalósítani, ahol azt csak „mértéktelen erőszakkal és jó adag ábrándkergetéssel”¹ lehetett. Vizsgálódásaimat korabeli brit források alapján végeztem, elsősorban a brit parlament két házának jegyzőkönyveire és publikált külügyi iratokra támaszkodtam, de a korabeli brit anyaországi és gyarmati sajtó releváns cikkeit is felhasználtam. Továbbá kortárs úti élménybeszámolókat és az 1914-ben közreadott Carnegie-jelentést tekintettem át. Tanulmányom első részében a macedón-problémát mutatom be, majd ezt követően röviden felvázolom hogyan változott Nagy-Britannia viszonya a Balkánhoz a 19. század folyamán. Végül, csak az első Balkán-háborúra koncentrálván, az atrocitások bemutatására térek rá.

Az 1878-as berlini kongresszus után megalakított független balkáni nemzetállamok² határai korántsem estek egybe valós, illetve vélt nemzeti határaikkal. A fiatal kisállamok így további területeket kívántak megszerezni a hanyatló Oszmán Birodalomtól. Ezen igények metszéspontjában Macedónia területe állt. A történeti Macedónia, melynek területén valójában három vilajet, a koszovói, a monasztiri és a szaloniki húzódott, nem közigazgatási egységet, hanem egy nehezen definiálható földrajzi teret jelentett. A félsziget egészére jellemző domborzati adottságok erre a szűkebb régióra is megfeleltethetőek, vagyis a földrajzi tér erős tagoltsága lehetővé tette számos kisebb népcsoport megtelepedését, hermetikus elkülönülését és fennmaradását.³ Ehhez párosult egy sajátos térszerkezeti eloszlás, amely azt jelentette, hogy rendszerint az ortodox

¹ M. Mazower: A Balkán. Budapest 2004. 148.

² Szerbia és Montenegró lett független, míg Bulgária a szultán szuverenitása alatt álló autonóm tartomány lett, Görögország pedig már 1829-ben kivívta függetlenségét.

³ Romsics I.: A nemzetállamiság történeti dilemmái Kelet-Közép- és Délkelet-Európában. In: Múltról a mának. Budapest 2004. 16.

„Ez már nem felszabadító háború”

Brit reflexiók az első Balkán-háborúban elkövetett etnikai atrocitásokra

keresztény lakosság a hegyekben, a muszlim a völgyekben élt, a városi lakosság többségét muszlimok, zsidók és görögök alkották, valamint a tengerpart menti szakaszt többségében szintén görög lakosság jellemezte.⁴ A terület népességéről megbízható korabeli népességstatisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre: a török hatóságok vallási alapon történő összeírásokat végeztek,⁵ míg a területre áhítozó kisállami statisztikák tendenciózus túlzásoktól terhesek,⁶ hiszen pont 1878-ban Berlinben tanulták meg, hogy a népességstatisztikák milyen fontos szerepet játszhatnak területi igényeik érvényesítésekor.⁷ A Macedóniában élő népesség többsége a 20. század legelején még nem tudta önmagát nemzeti alapon meghatározni, helyette az oszmán uralom évszázadai alatt megszilárdult vallási keretekben gondolkodott továbbra is. Ezt, az identitásában még képlékeny tömeget próbálták nemzeti törekvéseik számára megnyerni maguknak a környező kisállamok, elsősorban a bolgárok és a görögök.⁸ Amikor a térséget ellepték a

⁴ G. Prévélakis: A Balkán. Kultúra és geopolitika. Kozármisleny 2007. 115.

⁵ L. S. Stavrianos: The Balkans since 1453. London 2000. 517.

⁶ Demeter G.: Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912-13). Budapest 2007. 66. A Carnegie-jelentés közölt ilyen statisztikákat: az 1900-ban a bolgár Kancsev által összeállított szerint Macedónia lakossága a következő: 499 204 török, 1 181 336 bolgár, 228 702 görög, 128 711 albán, 80 767 vlach, 67 840 zsidó, 54 557 cigány, 700 (!) szerb és 16 407 egyéb nemzetiségű él a területen. A szerb Gopčević 1889-es becslése alapján 231 400 török, 57 600 bolgár, 201 140 görög, 165 620 albán, 69 665 vlach, 64 645 zsidó, 28 730 cigány, 2 048 320 szerb és 3500 egyéb nemzetiségű. A görög Delyani 1904-es számítása alapján pedig 634 017 török, 332 162 bolgár, 632 795 görög, 25 101 vlach, 53 147 zsidó, 8911 cigány, 18 685 egyéb nemzetiségű élt Macedóniában, a szerbekről és albánokról pedig nem rendelkezik adattal. *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C. 1914. 28 és 30. N. Dwight Harris 1913-as tanulmányában Macedónia népességét 6 millió főnek becsülte, amely 68 190 négyzetmérföldnyi területen oszlik el [1 négyzetmérföld = 2,59 négyzetkilométer]. Ennek 70%-át török, görög és albán nemzetiségűként azonosította, míg a maradék 30%-on a szerb, bolgár, vlach, örmény, olasz, magyar, cigány, szláv (!), zsidó és cserkesz elemek osztoztak. Megjegyzem Harris Macedóniához tartozónak fogta fel Konstantinápolyt is 1 203 000 lakossal. Ez a statisztika is mutatja, hogy mennyire szélsőséges és pontatlan statisztikák készültek a korszakban. N. D. Harris: The Macedonian Question and the Balkan War. *The American Political Science Review* 7, 2 (1913) 205.

⁷ Prévélakis (2007: 153).

⁸ Macedóniában a vetélkedés a Bolgár Exarchátus és a Patriarchátus között, előbbi létrejöttével (1870) vált intenzívvé, és kezdetben csupán vallási jelleget öltött és propaganda szinten maradt, ami kimerült a kulturális vetélkedésben. A

nemzeti bandák, a helyi lakosok pragmatikusan annak vallották magukat, aminek éppen kellett, de legtöbbször, mint keresztények határozták meg önmagukat. Charles Eliot, brit utazó szerint: „A fajta Macedóniában bizonyos értelemben nem egyéb politikai pártnál.”⁹ Vagy, ahogy egyszer a szaloniki francia követ hengegett: egy millió fonttal a macedóniaiakat franciákká tenné.¹⁰ Ezt az etnikailag tarka és kevert képet tovább színezte, hogy 1908-9 környékén a balkáni országokból és az Ausztria által annektált Bosznia-Hercegovinából oszmán területre emigrálók száma ismét jelentős növekedésnek indult.¹¹ II. Abdul-Hamid szultán uralkodása idején (1876-1909) kimondottan támogatta az oszmán kormányzat muszlimok Macedóniába települését, sőt az orosz és romániai pogromok elől menekülő zsidóság letelepítésére is születtek tervek.¹² Ez is csak fokozta a *Macedón Harc* intenzitását. A balkáni kisállamok számára tehát ez a mintegy 65 ezer négyzetkilométernyi terület vált a századfordulóra a legfőbb viszályforrássá.¹³ Joggal írták a Buxton-fivérek könyvükben, hogy „ha a Balkán volt Európa puskaporos hordója, akkor Macedónia a Balkáné.”¹⁴

Nagy-Britannia az ún. *keleti kérdésen* keresztül kapcsolódott a Balkánhoz, ahol más nagyhatalmakhoz képest, mint a Monarchia és Oroszország, és később Olaszország, kevés közvetlen érdeklődéssel rendelkezett, de világpolitikai pozíciójából

századfordulótól azonban magukat nemzeti alapon meghatározó bandák fegyveres küzdelmévé fajult, ez a *Macedón Harc* időszaka (1904–1908).

⁹ Mazower (2004: 148).

¹⁰ M. Mazower: *Salonica: The City of Ghosts*. New York 2005. 258.

¹¹ K. H. Karpát: *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*. London 1985. 75. Ennek a mértékéről pontos adatok ismételtelen nem állnak rendelkezésünkre. A bevándorlás 1878-tól folyamatos volt és egyes krízishelyzetekben megugrott: 1878-ban az okkupáció után, majd 1880-81-ben a nagy népesség összeírások idején, 1900-01-ben a boszniai felkeléseket követően, majd az 1908-as annexiót követően. „Egy bosnyák történész szerint az 1878 és 1918 közötti időszakban mindössze 140 000 fő vándorolt ki Boszniából Törökországba.” M. Pinson (ed.): *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*. Cambridge (Massachusetts) 1996. 94.

¹² Erről tanúskodik egy brit konzuli jelentés 1913-ból: „Az a részben megvalósított terv, amivel az Egység és Haladás Bizottsága [az ifjútörökök pártja – B.B.] a macedón-kérdést rendezni akarta, abban állt, hogy a keresztény lakosságot elárasztják 1 000 000 boszniai muszlimmal valamint 200 000 romániai zsidóval.” B. Destani (ed.): *Ethnic Minorities in the Balkan States [EMBS]*, London 2003. Vol. II. Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, 13 February 1913, Constantinople.

¹³ B. Jelavich: *A Balkán története II. kötet*. Budapest 1996. 83.

¹⁴ N. Buxton – C. R. Buxton: *The War and the Balkans*. London 1915. 11.

eredően kétségtelenül meghatározó volt a jelenléte.¹⁵ A britek két alapvető stratégiai érdek fölött őrködtek a Földközi-tenger keleti medencéjében: a napóleoni háborúkat követően kialakult európai hatalmi egyensúly fenntartásán és az Indiába vezető vízi kereskedelmi utak kézben tartásán. A keleti kérdés egyoldalú „megoldását”, azaz, az Oszmán Birodalom széthullását, a régióban szerteágazó érdekekkel rendelkező nagyhatalmak a 19. század folyamán mindvégig megakadályozták, azaz a kölcsönös félelmek és aggályok elhárították a hatalmi egyensúly radikális eltolódásának lehetőségét. Mondhatni a nagyhatalmak érdekeinek legideálisabb oszmán állapot a „kétségkívül beteg, ám sokkal szerencsésebb, ha él, mint ha halott lenne” volt.¹⁶ A brit pozíciók védelmében az elsőrendű szempont az orosz terjeszkedés megakadályozása volt. Ennek a megvalósításában figyelhetünk meg változásokat a század folyamán. A görög szabadságharc idején (1821-1829) Lord Canning külügyminiszter az oroszokkal együttműködve a görög ügyet támogatta, mivel meggyőződése szerint a független Görögország hatékonyabb gátja lehet az orosz terjeszkedésnek, mint a gyengülő oszmánok.¹⁷ A külügyi poszton utódai nem követték nézeteit, a térségben követendő brit politika alapelvevé az vált, hogy az Oszmán Birodalom jelenti a stratégiai akadályt az orosz (és később a *germán*) előretöréssel szemben, így az brit támogatást igényel, függetlenül attól hogyan bánt az saját etnikai és vallási kisebbségeivel.¹⁸ Ezen a turkofil beidegződésen az első sebet William Gladstone ejtette a bolgár atrocitásokról szóló 1876-os *Bulgarian Horrors and the Question of the East* című pamfletjével, amellyel a Disraeli-kormány törökbarát politikáját támadta.¹⁹ Az ő érdeme, hogy Nagy-Britanniában túlhaladtak azon a nézeten, hogy a brit érdekeket egyedül a törökökön keresztül lehet megvédeni.²⁰ Ezt követően a

¹⁵ B. Destani – J. Tomas (ed.): *Albania's Greatest Friend: Aubrey Herbert and the Making of Modern Albania. Diaries and Papers 1904-1923*. London 2011. 14.

¹⁶ G. D. Clayton: *The Eastern Question and Britain*. London 1971. 10.

¹⁷ Egedy G.: *Nagy-Britannia története*. Budapest 1998. 20–21. Meg kell említeni továbbá, hogy ekkoriban Nagy-Britanniában, de egész Nyugat-Európában is virágzott az ún. filhellénizmus. A görög-ügy mögött a romantikus-liberális látásmódú nyugati társadalmak felsorakoztak. Erről lásd: D. Dakin: *British and American Philhellenes during the War of Greek Independence, 1821-1833*. Thessaloniki 1955. és L. Potter: *British Philhellenism and the Historiography of Greece. A Case Study of George Finlay (1799-1875)*. *The Historical Review* 1 (2004) 183–206.

¹⁸ Destani – Tomas (2011: 21).

¹⁹ Gladstone-ról általában és a nagy keleti válságban (1875–1878) betöltött szerepéről lásd: M. Partridge: *Gladstone*. London 2003.

²⁰ V. Drapac: *Constructing Yugoslavia. A Transnational History*. London 2010. 32.

brit hivatalos külpolitika és a külpolitikáról gondolkodók útja részben kettévált. A hivatalos külpolitika a 20. század elejéig megtartotta a török-barát tradíciót, míg ezzel szemben az 1880-as évektől kezdve egyre jobban megerősödött azon liberálisok hangja, akik a „törökök által elnyomott kis nemzetekkel” szimpatizáltak, ez a tendencia a Balkán-háborúkig folyamatosan tovább erősödött. Ezek a külpolitikáról gondolkodó véleményformálók többnyire napi- és hetilapok szerkesztői, újságírói voltak, vagy tudósok és utazók, akiket egyik vagy másik balkáni ország foglalkoztatott.²¹ Nagy-Britannia egyre mélyebb belekeveredése a térség ügyeibe, valamint a régióban zajló események iránti közérdeklődés biztosította ezen szerzőket egy széles, és gyakran politikailag befolyásos közönségről.²² A 20. század fordulójától ezek az egymástól elszigetelt hangok lobbi-képes, nyomásgyakorló csoportokba szerveződtek. Az első ilyen szervezet az 1904-ben megalakult *Balkan Committee* volt, amely az 1903-as macedóniai események nyomán alakult meg, ugyanakkor céljai korántsem voltak világosak, pontosabban egységesek. A balkáni viszonyokból fakadóan a bizottságon belül frakciók jöttek létre, melyek közül végül a Bulgáriát támogató Noel Buxton és köre szerzett döntő befolyást a szervezetben. Ebből következett, hogy a más preferenciájú tagok újabb és egymással rivalizáló egyesületeket, nyomásgyakorló csoportokat hoztak létre.²³ Igen találóan fogalmazta meg ezt 1925-ben Henry Nevinston, a brit *The Daily Chronicle* újságírója és tudósítója: „Igen szerencsétlen, hogy minden angol, aki bármit is tud a Balkánról, egyik vagy másik balkáni fajt saját házi kedvencének tekinti”.²⁴

A térségben egyre erősödő nagyhatalmi beavatkozás, valamint az 1908-as ifjútörök fordulat arról győzte meg a kisállamokat, hogy valamilyen együttműködéssel tudják csak megvalósítani nemzeti ambícióikat. A Balkán Szövetség bilaterális egyezmények hálózatával jött létre, amelynek talpköve az

²¹ K. Robbins: *Politicians, Diplomacy and War in Modern British History*. London 1994. 128.

²² B. Jelavich: *The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces*. *The Slavonic and East European Review*. 33 (1955) 397.

²³ Robbins (1994: 143). Érdekes, hogy az ilyen „pressure group”-ok a Balkán-háborúk idején, illetve nyomán szaporodtak meg: *Balkan Committee* (1904), *Albanian Committee* (1912), *Macedonian Committee* (1913), *Ottoman Association* (1913), *Anglo-Hellenic League* (1913), *Serbian Society of Great Britain* (1916).

²⁴ Destani – Tomas (2011: 20).

„Ez már nem felszabadító háború”

Brit reflexiók az első Balkán-háborúban elkövetett etnikai atrocitásokra

1912. március 13-ai bolgár-szerb szövetségi szerződés volt.²⁵ Ennek megkötését gyorsította fel az éppen dúló olasz-török háború (1911. szeptember 29. – 1912. október 18.), amely nyilvánvalóvá tette, hogy az Oszmán Birodalom, sőt az új ifjútörök rezsim sem képes megvédeni a birodalom integritását. A kisállamok számára 1912 őszére teljesült egy feltételrendszer, amelynek köszönhetően elérhető távolságba kerültek céljaik. Ennek elemei véleményem szerint a következők: (1) ellentéteiket félretéve szövetségbe tömörültek, (2) adott egy kedvező nemzetközi helyzet, az olasz-török háború kimeríti a Portát és (3) a megmerevedett nagyhatalmi rendszer konfliktuskezelési mechanizmusai elégtelenül funkcionálnak. Az első Balkán-háború kitörésének az oka tehát „a lehetőség”, amelyet ezen feltételek teljesülése biztosított.²⁶

Az első Balkán-háború 1912. október 8-án Montenegró támadásával vette kezdetét, majd a szövetségi szerződések értelmében október 18-ára hadat üzent a Portának Szerbia, Bulgária és Görögország is.²⁷ A nagyhatalmak, így Nagy-Britannia is, élénken követték az események alakulását. A brit sajtó már a háborút megelőző héten, napi szinten beszámolt „a rendkívüli gyorsasággal kifejlődött válságról”.²⁸ A brit politikum és a szélesebb közvélemény a hadi helyzet változásával más és újabb kérdésekre, problémákra figyelt fel és reflektált. A közvéleményt a háború első szakaszában úgymond praktikus dolgok foglalkoztatták: mit tesznek a nagyhatalmak a konfliktus megakadályozására,²⁹ milyen hatással van a brit kereskedelemre a háború,³⁰ mikor és hol lesznek a béketárgyalások.³¹ A nagyhatalmak a háború kitörésekor deklarálták a *status quo* elvét, ugyanakkor a szövetségesek három hét alatt gyakorlatilag kiszorították a törököket Európából, csupán Drinápoly, Janina és Szkutari erődje maradt oszmán kézen, *fait accompli* elé állítva a nagyhatalmakat, akik habár a konfliktus mihamarabbi lezárását sürgették, megkezdték saját pozícióharcukat az új viszonyoknak megfelelően. Nagy-Britanniában a *Foreign Office* és maga a

²⁵ A bolgár-szerb szerződés olvasható: *Dolmányos I.* (szerk.): Kelet Európa 1900-1945. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 5/I. kötet. Budapest 1970. 27–28.

²⁶ *The Spectator*, 1912. október 5.

²⁷ A két Balkán-háborúról általában lásd: *Demeter G.*: Két háború a Balkánon (1912–13). Debrecen 2008; *R. C. Hall*: The Balkan Wars 1912–13: Prelude to the First World War. London 2000.

²⁸ *The Times*, 1912. október 1.

²⁹ *Parliamentary Debates (PD), House of Commons (HC)* 7 October 1912. Vol. 42. cc.24–25.

³⁰ *PD, HC* 10 October 1912. Vol. 42. c.495 és 7 November 1912. Vol. 43. c.1411.

³¹ *PD, HC* 5 November 1912. Vol. 43. cc.999–1000 és 4 December 1912. Vol. 44. c.2301.

külügyminiszter Edward Grey (1905–1916) a szigorú semlegesség talajáról kísérté figyelemmel az eseményeket. Számára az elsőrendű politikai realitás a Balkán-háború lokalizálása volt a nagyhatalmi kooperáció révén. Többen, a liberális kormány radikálisabb tagjai közül ugyanakkor örömmel nézték a kisállami sikereket, hiszen szimbolikusan az ő eszményeik győzelmét is jelentették.³² A két álláspont ütközött is egymással a parlamentben.³³

Az etnikai jellegű konfliktusok a Balkán-félsziget történetében korántsem voltak ismeretlenek a Balkán-háborúk előtti időszakban sem. A következőkben bemutatott forrásokkal amellet érvelek, hogy az ekkor elkövetett atrocitások mégis más jellegűek, mint korábban, illetve, hogy milyen hosszú távú következményeket szültek. Az etnikai atrocitásokra vonatkozó forrásokat a konzuli jelentésekhez illesztve mutatom be. A jelentések egészét tekintve három jól elkülöníthető típus rajzolódik ki, amelyek természetesen valamelyest fedik egymást: (1) a háború legelején elkövetett „keresztény-muszlim” relációjú atrocitások, amelyeknek a fő motívuma a bosszú és a zsákmányszerzés; (2) a megszállt területek homogenizálása: itt a leghangsúlyosabb a szerb-albán konfliktus és (3) a Balkán-szövetség tagjai közötti atrocitások, amelyek egyértelmű tünetei voltak a második Balkán-háború katasztrófájának.

Az első etnikai atrocitásokról tudósító jelentést Gerard Lowther, konstantinápolyi brit nagykövet küldte 1912. november 7-én Greynek. Táviratában beszámolt arról, hogy a török külügyminiszter, Gabriel Noradunghian (1912. július 22–1913. január 23.) a Portára kérette az öt nagyhatalom képviselőit, ahol kiemelte, hogy a bolgár király a konfliktus kitörésekor keresztes háborút hirdetett.³⁴ Ezzel összefüggésben a következőket mondta: „Bolgár bandák mészárolják a

³² S. Mahajan: *British Foreign Policy 1874-1914: The Role of India*. London 2001. 180.

³³ *PD, HC* 23 October 1912. Vol. 42. cc.2180–2182 és 11 December 1912. Vol. 45. cc.449–450.

³⁴ A szingapúri *The Straits Times* 1912. október 19-ei számában közölte V. Mehmed szultán (1909–1918) felhívását az oszmán katonákhoz, miszerint óvják a nem harcolók életét és tulajdonát, különösen a nőket és a gyerekeket. A *The Singapore Free Press and Mercantile Advertiser* is beszámolt 1912. november 25-ei számában a háborút megelőző proklamációkról. Kontrasztba állította a két fél megnyilvánulásait. Ferdinánd bolgár cár (1887–1908 régensherceg, 1908–1918 cár) valójában a háborút a „a kereszt és félhold küzdelmének”, míg Karagyorgyevics Péter, szerb uralkodó (1903–1918) „szent háborúnak” nevezte. A cikk írójának véleménye szerint az ilyen nyelvezetnek egyetlen célja lehet, hogy fanatizálja a muszlimokat és mészárlásokat provokáljanak ki.

„Ez már nem felszabadító háború”

Brit reflexiók az első Balkán-háborúban elkövetett etnikai atrocitásokra

muszlimokat. A menekültek, akik ideérkeznek [Konstantinápolyba] szívszaggató történeteket mesélnek, a hangulat a városban pedig egyre fokozódik.”³⁵

Az irreguláris nemzeti alapon szerveződő bandák régóta jelen voltak Macedóniában, különösen a háborút megelőző évtizedben. Ezek a reguláris hadseregek mögött vonultak, s nyomukban lángba borultak a muszlim falvak. A görög sereggel utazó, ezért mindenképp erős forráskritikával kezelendő, W. H. Crawford Price ad erről leírást útleírásában: „Borzalmas atrocitásokról kezdtek hírek érkezni, amelyeket főleg bolgár irregulárisak követtek el, akik Macedóniában csatlakoztak a reguláris csapatokhoz. [...] A rendszer mindhárom [bolgár had]oszlop esetén ugyanaz volt. Ahogy a csapatok átvonultak a falvakon a muzulmánokat lefegyverezték, a bolgárok pedig föl. A mindennapi élet irányítása a kontrollálhatatlan irreguláris bandák kezébe került.”³⁶ Ezek a bandatagok és a helyi keresztény lakosság egy része folyamatos terror alatt tartotta a muszlimokat.

A Carnegie-jelentés is külön figyelmet szentel ennek vizsgálatára. A jelentés készítésekor számos bandavezért és tagot már bíróság elé állítottak és elítéltek, ám legtöbbször mindössze „15 év nehéz fizikai munkára,”³⁷ ami jelzi a bolgár kormányzat szándékának valódi komolyságát. A jelentésben többen név szerint is említenek, mint például egy Donceev nevű bandavezért is. Donceev „345 török házat gyújtott fel egyetlen nap alatt Rajnovo, Planica és Kukurtevo falvaiban”. A jelentés beszámol arról is, hogy Donceev bandája a férfiakat a mecsetbe terelte, amit rájuk gyújtottak, de „állítólag nőket és gyerekeket is lemészároltak.”³⁸ A bandák által sújtott területek közül kiemelte Serres városát, ahol reguláris bolgár csapatok állomásoztak, de mégsem fékeztek meg a mészárlást, amelyet egy bolgár banda vitt véghez. A török és görög szemtanúk szerint 600 és 5000 között volt az áldozatok száma, míg egy, a jelentésben sem megnevezett, amerikai utazó szerint az áldozatok száma körülbelül 200 lehetett.³⁹ A serresi eseményekről Price is megemlékezik, kicsit részletesebben bemutatva a körülményeket:

A török helyőrség távozása után Serres városa egy bolgár bandának adta meg magát, amit Zsankov [Djankoff] vezetett. Annak ürügyén, hogy fegyverek után kutatnak, a

³⁵ G. P. Gooch – H. Temperley (ed.): *British Documents on the Origins of the War 1898–1914* (BD) London 1933. Vol. IX. No. 147. Lowther to Grey, 7 November 1912.

³⁶ W. H. C. Price: *The Balkan Cockpit. The Political and Military Story of the Balkan Wars in Macedonia*. London 1915. 176.

³⁷ *Carnegie-report*, 1914. 74.

³⁸ *uo.* 74.

³⁹ *uo.* 75.

komitádzi kiürítette a helyi muszlimok értékeit házaikból, és apák és fiak szeme láttára erőszakolt meg feleségeket és lányokat tetszés szerint. Néhány nappal később valaki elsütött egy puskát, mire egy általános mészárlás vette kezdetét, ahol 150 áldozat esett, akiket gyakran a legborzasztóbb módon ért a halál.⁴⁰

A brit parlamentben 1913 elején kerültek napirendre az etnikai atrocitások. Walter Guinness, konzervatív képviselő január 28-ai interpellációjában igen megrázó képet közvetít a brit nyilvánosság felé. Dedeagacs bolgár megszállásakor „50 házat lakóival és a mecsetet benne 300 menekülttel, dinamittal felrobbantották. Mintegy 3000 férfit, nőt és gyermeket mészároltak le 13 nap alatt!”⁴¹ Edward Grey válaszában Gesov, bolgár miniszterelnöktől kapott információt közvetíti, miszerint bolgár reguláris csapatok nem követnek el erőszakoskodásokat, „a bolgár bandák akciói pedig rendellenesek és szemben állnak a főhadiszállásról érkező parancsokkal.”⁴²

A Carnegie-jelentés kiemelte, hogy a háború apropóján „évszázados sérelmek” kerültek felszínre, amelyek az atrocitásokhoz vezettek.⁴³ Úgy gondolom, ezen magyarázat árnyalásra szorul. A muszlimok elleni atrocitásokat véleményem szerint két tényező motiválta: a bosszú és zsákmányszerzés együtt járó motívuma és egy ideológiai tényező. Ismét Price-ra támaszkodom: „Kavalát ellenállás nélkül foglalta el egy regulárisakból és komitádzsiból álló banda. [...] Egy Ferdinánd király nevével ellátott proklamáció jelent meg, amely garantálta a muszlimok életét és becsületét, ennek ellenére 150 főt letartóztattak és azzal vádoltak, hogy keresztény mészárlásokban vettek részt.” Jól láthatjuk, hogy homályos, régi sérelmek formájában jelenik meg a bosszú-motívum. Price később így folytatja: „Szegény ördögöket sok azt követő hajnalon sorban vezették ki [...], ahol hidegvérrel ledöfték őket és hagyták megrohadni őket a szabad ég alatt. Figyelemreméltó megjegyzés ezekről a barbárságokról azon tény, hogy a meggyilkolt muszlimok egytől-egyig földtulajdonosok voltak, s földjeiket most gyilkosaik kapták meg.”⁴⁴ Egyértelműen kirajzolható, hogy „évszázados sérelmek” mint indok estek latba, amikor könnyű anyagi haszonszerzés volt a cél. Az ideológiai tényező röviden abban foglalható össze, hogy az oszmán millet-rendszer felbomlása után a Bulgária, Szerbia és Görögország által megszállt területeken a

⁴⁰ Price (1915: 177–178).

⁴¹ PD, HC 28 January 1913. Vol. 47.c.1150.

⁴² *uo.* c.1151.

⁴³ Carnegie-report, 1914. 71.

⁴⁴ Price (1915: 177).

kizárólagos nemzeti ideológia lett az államszervező keret. A homogén nemzetállam koncepciójába pedig nem illettek bele az itt élő muszlimok.

A konzuli jelentések másik típusa az albán-szerb konfliktusokat foglalja magába. Az 1878-ban kibontakozó albán nemzeti mozgalom céljai között egy Oszmán Birodalmon belüli önálló tartományi státusz elérése szerepelt, azaz, az összes, relatív albán többséggel rendelkező vilajet (a szkutari, monasztiri, koszovói és janinai) egy entitásba szervezése.⁴⁵ Ezek a területek a szomszédos államok nemzeti törekvéseinek metszéspontjába estek, így az albánok a nemzetállam kialakításának pillanatában óhatatlanul szembe kerültek a szerbekkel, görögökkel és montenegróikkal.⁴⁶ A Balkán-háborúban a szerb hadicél Koszovó és a Novi Pazar-i szandzsák visszaszerzése volt, valamint egy tengerparti sáv az Adrián, ahol Szerbia kijuthat a tengerhez. A szerbek célja nemcsak a területek visszaszerzése volt, hanem etnikai „visszaszerzése” is. Az olyan területek, mint a szerb nemzettudatban kiemelt szerepet betöltő Koszovó, a Balkán-háborúk előestéjére többségében albán lakta területté vált. Az albán-ügyet felkaroló Olaszország és a Monarchia nyomására a londoni nagyköveti konferencia egy önálló albán állam létrehozásában állapodott meg, amelynek határaitól azonban akkor még nem született döntés.⁴⁷ Megindult a versenyfutás az albán területekért.

Az albán lakosság ellen elkövetett atrocitásokról először a bécsi brit nagykövet, Fairfax Cartwright tett említést Greynek írt jelentésében. Itt beszámolt arról, hogy a prizrendi osztrák követnek nyoma veszett. „Állítólag a [...] követet a szerb hatóságok kimondottan gyűlölik, köszönhetően annak a ténynek, hogy szemtanúja volt atrocitásoknak, amelyeket szerb csapatok követtek el az albán lakosság ellen. Szörnyű tettekről érkeznek hírek Ausztriába, amelyeket az albán férfiak, nők és gyerekek ellen követtek el.”⁴⁸ Edward Grey 1912. november 19-én Rennell Rodd, római brit nagykövetnek írt táviratában azt olvashatjuk, hogy az

⁴⁵ Réti Gy.: Albánia sorsfordulói. Budapest 2000. 31.

⁴⁶ Juhász J.: A koszovói válság történelmi háttere. Elérhető: [www.balkancenter.hu/pdf/koszovo02.pdf – 2013. máj. 23]

⁴⁷ *The Times*, 1912. december 21.

⁴⁸ BD, F. Cartwright to Grey, 18 November 1912. Az eltűnt osztrák követ Oscar Prochaska volt. A szerbek azzal vádolták, hogy a törököket és albánokat a szerbek ellen lázítja. Prizren elfoglalása után a Béccsel való kommunikáció megszakadt, sőt maga a konzul is eltűnt. A Monarchia a szerbeket vádolta, és 1912 novemberében az osztrák katonai párt az incidenst fegyveres beavatkozással akarta megtorolni. Ez az ún. Prochaska-affér. Lásd erről: J. D. Treadway: *The Falcon and the Eagle: Montenegro and Austria-Hungary, 1908-1914*. h.n. 1998. 121–126.

üszkübi olasz követ beszámolója szerint a szerb csapatok számos atrocitást követtek el, amelynek nyilvánvaló célja a lehető legtöbb albán kiirtása volt.⁴⁹

Az újkori történelemben a Balkán-háborúk volt az első eset, amikor a területi igények érvényesítéséhez az etnikai tisztogatás, mint eszköz megjelent és alkalmaztatott. Ralph Paget belgrádi brit nagykövet 1913. március 7-ei jelentésében beszámol Greynek arról, hogy a Balkánon egy szóbeszéd terjeng, miszerint a nagyhatalmak a leendő Albániának ítélnék minden olyan területet, amelynek lakossága legalább 75%-ban albán. Ebből arra következtet, hogy a mészárlások „statisztikai célt szolgálnak”.⁵⁰ Hasonló megállapításokra jut Lev Trockij is helyszíni tudósításai során: „A tényekből arra következtethetünk, hogy a bolgárok Macedóniában, a szerbek Ó-Szerbiában, azért, hogy a számukra kedvezőtlen etnográfiai adatokat számukra kedvezőre formálják, egyszerűen a muszlim lakosság szisztematikus kiirtásába kezdtek.”⁵¹

A győztes seregek viselkedése a más etnikumúakkal szemben igen keserű képet festett a brit közvéleményben.⁵² A *nyilvánosság* előtt megjelent történetek a kegyetlenségükkel tűntek ki. Ennek egy érdekes példája egy Edith Durham által leírt eset:

Hamarosan látni fogod az orrokat. Nem hagyhatjuk meg sok töröknek az orrát – mondta [a montenegrói katona]. – Ha ilyen disznóságokat teszten, mondtam, jogosan el fogjátok veszíteni Európa szimpátiáját! A katona nagyon mérges lett és ezt mondta: Ez régi nemzeti hagyományunk, hogyan bizonyíthatná egy katona a parancsnokának hősiességét, ha nem visz neki orrokat? Le kell vágnunk őket!⁵³

A szövetségesek által elkövetett atrocitások a brit parlament mindkét házában is visszhangra találtak. 1913. február 13-ai felszólalásában Guinness kegyetlen eseteket tárt az alsóház elé, amelyek Prizren és Lyuma elfoglalása után történtek meg, mint írja: „nőket és gyerekeket kötözték össze, leöntötték őket petróleummal majd felgyújtották őket, miközben a férfiakat mellettük meztelenre vetkőztették és agyondöfték.”⁵⁴ Ha nem azonos mélységében is, de a Lordok Házában is napirendre került a téma. Lord Lamington 1913. február 19-én tartott felsőházi interpellációjában először is sajnálatát fejezte ki, hogy a ház még nem foglalkozott

⁴⁹ EMBS, Sir Edward Grey to Mr. R. Rodd, 19 November 1912.

⁵⁰ EMBS, Ralph Paget to Grey, 7 March 1913.

⁵¹ L. D. Trockij: The Balkan Wars 1912-1913: The War Correspondence of Leon Trotsky. New York 1995. 286.

⁵² Č. Antić: Ralph Paget: A Diplomat in Serbia. Belgrade 2006. 84.

⁵³ E. M. Durham: Struggle for Scutari. London 1914. 185.

⁵⁴ PD, HC 13 February 1913, Vol. 48. cc.1156–1157.

„Ez már nem felszabadító háború”

Brit reflexiók az első Balkán-háborúban elkövetett etnikai atrocitásokra

az atrocitások ügyével, pedig mint mondta: „kétséget kizáróan súlyos kegyetlenkedéseket követtek el a Balkán-félszigeten dúló háborúban.”⁵⁵ Lamington ezen túl véleményem szerint két fontos dologra mutatott rá ebben a beszédében: egyrészt kimondta, hogy „ez már nem a hittestvéreket felszabadító háború”, hanem annak célja a területszerzés és az ottani lakosság kiirtása révén az etnikai viszonyok átalakítása volt. Másfelől egy sajátos birodalmi szempontra mutatott rá, miszerint a Brit Birodalomnak több százmillió muszlim alattvalója van, és az ő érzéseikre, amelyek negligálva voltak Perzsia és a Tripoli-háború idején, igenis tekintettel kell lennie a külügyi döntéshozóknak.⁵⁶ A birodalom muszlim alattvalói a gyarmati sajtón keresztül, illetve az új távolsági kommunikációs eszközök segítségével, pár nap késéssel, de folyamatosan nyomon követhették az események alakulását. Az atrocitások híre komoly felháborodást keltett közöttük, ezt jól illusztrálja a *The Straits Times* lap 1912. november 15-ei számában közölt cikk egy részlete:

Egy újabb háború jött és a hinduk (!) és mohamedánok folytatják Európa közönyének és a szövetségesek *akcióinak* [kiemelés tőlem – B.B.] a leleplezését. Ilyen érzések fényében hatással kell lennie Ázsiára. Egy idegen hadsereg Konstantinápolyban ellenségességet és keserűséget ébresztene az ázsiai szívekben. [...] Még Mr. Amir Ali is sürget, hogy nem csak támogatnunk kell Törökországot, hanem befogni azok száját, akik a szövetségesekkel szimpatizálnak.⁵⁷

A cikk megírásának pillanatában Konstantinápoly „eleste” igenis egy reális forgatókönyvnek tűnt, a sikertelen bolgár csatáldzsai roham csak utána, november 17-18-án történt meg. Konstantinápoly az iszlám *umma* számára egy szakrális központot is jelentett. Miután I. Szelim 1517-ben elfoglalta az iszlám szent városokat, Mekkát és Medinát, a mindenkori oszmán szultán kapta meg az iszlám világ vallási vezetőjének járó kalifa címet.⁵⁸ A Balkán-háborúk egyik legjelentősebb következménye, hogy világszerte mozgósította a muszlim közvéleményt, megteremtve az iszlám szolidaritás eszméjét.⁵⁹

⁵⁵ PD, *House of Lords*, 19 February 1913, Vol. 13. cc.1429.

⁵⁶ *uo.* cc.1430–1432.

⁵⁷ *The Straits*, 1912. november 15.

⁵⁸ S. J. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol.1: *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*. New York 1976. 84–85.

⁵⁹ E. Ginio: *Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912-1913): Awakening from the Ottoman Dream*. *War in History* 12, 2 (2005) 165. A brit gyarmatokon élő muszlimok nem csak morálisan, hanem anyagilag is támogatták balkáni hittestvéreiket. A *Singapore Free Press and Mercantile Advertiser* 1912.

Az etnikai atrocitások utolsó csoportját a balkáni szövetségesek egymás elleni kegyetlenkedéseit foglalja magába. A Balkán Szövetség bomlási tünetei már az 1912 telén érkező konzuli jelentésekből kiolvasható volt. Az, hogy a londoni konferenciákon elfogadták az önálló albán államot, Szerbiát megfosztotta egyik legvitálisabb hadicéljától, az adriai kikötőtől. A szerbek a szűkebb, balkáni hatalmi egyensúlyra hivatkozva a márciusi szerb-bolgár szerződés revideálását követelték, míg a bolgár-görög viszonylatban nem lévén szerződés a megszállt területek érdekszférákra bontásáról, Szaloniki városa állt az ellenségeskedések középpontjában. A hadicéljaival egyik fél sem volt elégedett, egy újabb konfliktus felhői gyülekeztek a szövetségesek felett. Az egyes etnikai konfliktusokat itt azért nem taglalom, mert ezek döntő részben már a második Balkán-háború eseményei, másrészt habár a brit követi jelentésekben szerepelnek, ám a nyilvánosság kisebb figyelmet szentelt az első Balkán-háború idején ezeknek.

Összegzésképpen megállapítható, hogy nagyon súlyos és kegyetlen atrocitások történtek a háború alatt. A beszámolók sokszor homályosak, sokad kézből kapott információk, sőt gyakran toposzszerűek, ám a legfontosabb, hogy egyoldalúak, hiszen az etnikai atrocitásokat úgy interpretálják, hogy azokat csak a balkán szövetségesek követték el, holott a visszavonuló oszmán sereg is „levezette a frusztrációját a keresztény lakosságon.”⁶⁰ Ugyanakkor ezek a beszámolók jól kirajzolják a Balkán-háborúk valódi jellegét, amelynek a nacionalizmus a fő attribútuma.⁶¹ Nehéz pontosan megállapítani, hogy a hivatalos brit külpolitika, hogyan viszonyult a történetekhez, ugyanakkor az egyértelmű, hogy a Foreign Office tiltakozása kimerült az „illetékes kormánynak címzett nem hivatalos érdeklődéssel”, a politikai opportunizmust pusztán etikai szempontok nem írhatták felül.⁶² A Balkán-háború a brit külpolitika szempontjából azt a problémát jelentette, amely egy általános háborúba ránthatta volna egész Európát.

A Balkán-háborúknak több hosszú távú következménye is lett. Az egyik, hogy az etnikai atrocitások lerombolták Nagy-Britanniában, de egész Nyugat-Európában is, az „elnyomott kisállamok” iránti szimpátiát. A „Balkán” kifejezéshez ekkortól datálhatóan tapadt egy negatív konnotáció, amely napjainkig

december 20-ai számában olvasható, hogy létrehozták a Török-Balkáni Segélyalapot (Turco-Balkan Relief Fund).

⁶⁰ Hall (2000: 137).

⁶¹ L. L. Farrar: Aggression versus Apathy: The Limits of Nationalism during the Balkan Wars, 1912-1913. *East European Quarterly* 37, 3 (2003) 257.

⁶² Antić (2006: 87).

érettetési hatását.⁶³ A másik, hogy először demonstrálta az iszlám szolidaritás erejét egy válsághelyzetben, amely egy napjainkig egyre erősödő trend kiindulópontjának tekinthetünk.⁶⁴

IRODALOMJEGYZÉK

Antić, Č.: Ralph Paget: A Diplomat in Serbia. Belgrade 2006.

Buxton, N. – *C. R. Buxton*: The War and the Balkans. London 1915.

Clayton, G. D.: The Eastern Question and Britain. London 1971.

Dakin, D.: British and American Philhellenes during the War of Greek Independence, 1821-1833. Thessaloniki 1955.

Demeter G.: Két háború a Balkánon (1912–13). Debrecen 2008.

Demeter G.: Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912-13). Budapest 2007.

Destani, B. (ed.): Ethnic Minorities in the Balkan States [EMBS]. London 2003.

Destani, B. – *J. Tomas* (ed.): Albania's Greatest Friend: Aubrey Herbert and the Making of Modern Albania. Diaries and Papers 1904-1923. London 2011.

Dolmányos I. (szerk.): Kelet Európa 1900-1945. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 5/I. kötet. Budapest 1970.

Drapac, V.: Constructing Yugoslavia. A Transnational History. London 2010.

Durham, E. M.: Struggle for Scutari. London 1914.

Egedy G.: Nagy-Britannia története. Budapest 1998.

Farrar, L. L.: Aggression versus Apathy: The Limits of Nationalism during the Balkan Wars, 1912-1913. *East European Quarterly* 37, 3 (2003) 257–280.

Ginio, E.: Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912-1913): Awakening from the Ottoman Dream. *War in History* 12, 2 (2005) 156–177.

⁶³ *M. Todorova*: Imagining the Balkans. Oxford 2009. 3.

⁶⁴ *Ginio* (2005: 167).

Gooch, G. P. – H. Temperley (ed.): *British Documents on the Origins of the War 1898–1914* (BD) Vol. IX. London 1933.

Hall, R. C.: *The Balkan Wars 1912–13: Prelude to the First World War*. London 2000.

Harris, N. D.: *The Macedonian Question and the Balkan War*. *The American Political Science Review* 7, 2 (1913) 197–216.

Jelavich, B.: *The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces*. *The Slavonic and East European Review*. 33 (1955) 396–413.

Jelavich, B.: *A Balkán története II. kötet*. Budapest 1996.

Juhász J.: *A koszovói válság történelmi háttere*. Elérhető: [www.balkancenter.hu/pdf/koszovo02.pdf – 2013. máj. 23]

Karpat, K. H.: *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*. London 1985.

Mahajan, S.: *British Foreign Policy 1874-1914: The Role of India*. London 2001. 180.

Mazower, M.: *A Balkán*. Budapest 2004.

Mazower, M.: *Salonica: The City of Ghosts*. New York 2005.

Partridge, M.: *Gladstone*. London 2003.

Pinson, M. (ed.): *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*. Cambridge (Massachusetts) 1996.

Potter, L.: *British Philhellenism and the Historiography of Greece. A Case Study of George Finlay (1799-1875)*. *The Historical Review* 1 (2004) 183–206.

Prévélakis, G.: *A Balkán. Kultúra és geopolitika*. Kozármisleny 2007.

Price, W. H. C.: *The Balkan Cockpit. The Political and Military Story of the Balkan Wars in Macedonia*. London 1915.

Réti Gy.: *Albánia sorsfordulói*. Budapest 2000.

Robbins, K.: *Politicians, Diplomacy and War in Modern British History*. London 1994.

„Ez már nem felszabadító háború”

Brit reflexiók az első Balkán-háborúban elkövetett etnikai atrocitásokra

Romsics I.: A nemzetállamiság történeti dilemmái Kelet-Közép- és Délkelet-Európában. In: *Múltról a mának*. Budapest 2004. 11–28.

Shaw, S. J.: History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol.1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808. New York 1976.

Stavrianos, L. S.: The Balkans since 1453. London 2000.

Treadway, J. D.: The Falcon and the Eagle: Montenegro and Austria-Hungary, 1908-1914. h.n. 1998.

Todorova, M.: Imagining the Balkans. Oxford 2009.

Trockij, L. D.: The Balkan Wars 1912-1913: The War Correspondence of Leon Trotsky. New York 1995.

FORRÁSOK

Parliamentary Debates, House of Commons és House of Lords 1912–1913.

Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Carnegie Endowment for International Peace. Washington D.C. 1914.

The Singapore Free Press and Mercantile Advertiser 1912–1913.

The Spectator 1912–1913.

The Straits Times 1912–1913.

The Times 1912–1913.

ABSTRACT

The aim of this paper is to analyze a certain aspect of the first Balkan War (1912-13) through contemporary British sources. Therefore, I primarily lean on the records of both houses of the British Parliament, and also consular reports due to collections of published primary sources. I also analyzed the contemporary British domestic and colonial press. To sum up the course of events I compared the consular reports, parliament speeches, articles to the Carnegie-report of 1914. This war in the Balkans ended the Ottoman presence in Europe. The outbreak of the war on the 8th October 1912 gained keen enquiry in the British political society and in the wider public as well. My aim is analyze the British reactions in this conflict, including the muslim public opinion all around in the British Empire. At least, I attempted to sum up the main consequences of the first Balkan War.

A metróépítők viselkedése a sztálinizmus idején

A moszkvai metró építése hosszas előkészületeket követően 1931 őszén kezdődött meg. Nem volt még egy építmény Szovjetunió-szerte, amely ennyire ismert lett volna, s ilyen szimbolikus jelentéssel bírt volna; nem véletlen, hogy van, aki a szovjet civilizáció nyitott könyvének, plakátjának tekinti, amely a történelem élő szövegeként mind a mai napig tovább bővül. Jelen írás 2013 májusában az ELTE-BTK Ruszisztika Tanszékén leadott *Adalékok a moszkvai metró történetéhez 1931–1953* c. szakdolgozatom egy átdolgozott fejezete, melyben azt próbáltam bemutatni, hogy vajon hogyan sikerült a szovjethatalomnak rábírnia a lakosságot arra, hogy ilyen emberfeletti teljesítményt nyújtson, miközben az országban rengeteg áldozatot követelő átalakítások folytak.

A metró az egész Szovjetunió építette. Az ország minden területéről érkeztek az M betűvel jelölt vagonok, 539 gyárból és üzemből. Az új dolgozók számára annak elsajátítása, hogy hogyan kell dolgozni, nem pusztán abból állt, hogy a mezőgazdasági munkát és a paraszti naptárt nyolcórás műszakokra és ötéves tervre cserélték,¹ a munkások 80 százaléka életében először dolgozott föld alatt.² A metró építő „kemény mag” Harkovból származott, hisz földalatti építkezéssel foglalkozó mérnökök jobbára csak a Donyec-medencében voltak, akiket Kaganovics személyesen hívott meg a moszkvai metró építésére. Túlnyomó többségében tehát ukrainai bányászok jöttek, akik a megszokott módszereikkel láttak hozzá az alagútfúráshoz. Nem volt semmiféle előkészítési időszak, egyidejűleg folytak a talajvizsgálatok, a tervezés és az építés: a bányászok előbb érték le a föld alá, mint a geológusok, akiknek a szakmája a forradalom előtti időkig nem is létezett Oroszországban.³

¹ S. Kotkin: A bolsevik Magynyitogorszok. In: Krausz T. (szerk.): A sztálinizmus hétköznapijai. Budapest 2003. 103.

² Как мы строили метро. М.: История фабрик и заводов. 1935. Elérhető: [<http://www.metro.ru/library> – 2013. ápr. 9.]

³ Е. Листова (реж.): Советская империя – метро. Документальный фильм. Телеканал Россия. 2003. Elérhető: [<http://www.youtube.com/watch?v=e4M2uYJUpeE> – 2013. ápr. 9.]

Mivel a szovjet vezetést erősen foglalkoztatta a szovjet munkásosztály megteremtése, jelentős figyelmet szentelt a munkások politikai nézeteinek és lojalitásának. Az új munkásokat *meg kellett tanítani dolgozni*, és meg kellett tanítani arra is, hogyan kell munkájuk politikai jelentőségét helyesen értelmezniük. A szocialista forradalom eredményeként a gyár már nem a kizsákmányolás és megszégényítés helye volt – a kapitalista gyárakról ezt állították –, hanem a munka palotája, „a gyár lett a városi lakosság szocializációjának valódi színhelye”⁴ – írja El Liszickij, igaz, a Szovjetunióban a legtöbb helyen az embereknek először fel kellett építeniük a gyárakat.

Az első ötéves terv hatalmas munkaerőhiányt hozott magával. A kollektivizálás következtében özönlött a falusi lakosság a városokba, rengeteg volt az idénymunkás (*отходничество*) is, valamint a nagy építkezésekre verbuválók hívták az embereket a kolhozokból. Az a gyakorlat, hogy a kolhozparasztok távol kapott bérének 30–50%-át levonták, s a terményhányadát is csökkentették, 1930-ban lett csak szankcionálva, s a parasztok rá egy hónapra megkapták a jogot, hogy szabadon mehessenek dolgozni a városba.⁵

Hogy rendezettebb keretek (*органбон*) közé tereljék a munkaerő kérdését, a kolhozokkal szerződést kellett kötni, melyek kénytelenek voltak ezt elfogadni, hisz Sztálin 1931. június 23-i hatpontos beszédében az ország gazdasági felépítésének egyik feltételeként azt jelölte meg, hogy a gyárak és üzemek munkaerő-szükséglete előnyt élvez a kolhozokkal szemben. Megszabták az alkalmazható személyek társadalmi hovatartozását (nem lehettek kulákok), s akik elmentek, mentesültek a kolhozhoz kapcsolódó kötelezettségeik alól, de a terményből részesültek; amennyiben a szerződés lejártá előtt hagyták el munkahelyüket, elestek e joguktól. A felvett munkásoknak biztosítani kellett az utazási költséget, valamint a szállást. Hogy a kolhozok ne menjenek tönkre, anyagi kompenzációt (gépek) ígértek nekik. Bár mindez szépnek tűnik, legtöbbször saját szakállukra hagyták el a falut, s ez ellen nem tudtak mit tenni. A legtöbb munkást pedig nem a szervezett keretek között vették fel új munkahelyeikre, hanem a gyár kapujában.⁶

⁴ Idézi Kotkin (2003: 104).

⁵ D. L. Hoffmann: Peasant Metropolis. Migration to Moscow and the Politics of Social Identity, 1929-1941. Ithaca, NY 1994. 46–47. Idézi D. Neutatz: Die Moskauer Metro. Von den ersten Plänen bis zur Großbaustelle des Stalinismus (1897-1935). Köln – Weimar – Wien 2001. 148.

⁶ K. M. Straus: The Transformation of the Soviet Working Class, 1929-1935. The Regime in Search of a New Social Stability. Kézirat. PhD-disszertáció. Pennsylvania State University 1990. 80.

A munkások vándorlásában nagy szerepet játszottak az *artyelek* és a *zemljacsesztvo*. Oroszországban az *artyel* volt a hagyományos munkaforma: az emberek csoportosan érkeztek egy gyárhoz, a csoport élén a *sztaroszta*, aki megállapodott a munkaadóval, s ő osztotta el munkatársai között a bevételt. A *zemljacsesztvo* pedig azt jelentette, hogy az egyes munkások, vagy akár csoportok földjeiket közvetítették az egyes gyárhoz, üzemekhez. Gyakran így alakult ki, akár egy *artyel*ből, akár földiekből egy-egy brigád.

A munkaerő feletti ellenőrzés a harmincas években nem sikerülhetett teljes mértékben a rendszernek, hisz a folyamatos munkaerőhiány lehetővé tette a munkahelyek gyakori és büntetlen változtatását. Ez majd csak a '40-es években változik meg jelentősen, amikor a hadigazdaságra áll át az ország.⁷

A metrónál meglehetősen nehezen indult a toborzás, hiszen először lakóhelyet kellett teremteni, amíg ez hiányzott, csak moszkvai illetőségűekről lehetett szó. Kezdetben, 1932 februárjában egy önálló részleget hoztak létre, ami a munkások felvételével és elbocsátásával volt hivatott foglalkozni. 1932 júliusában azonban már az egyes építési szakaszokra bízzák a munkások felvételét és elbocsátását, s csak a szakaszok vezetőit nevezik ki központilag. Ennek a következménye az lett, hogy a formalitásokat teljesen figyelmen kívül hagyták, s szinte bárkit felvettek, úgy is, hogy már másutt dolgozott. Ez csak akkor változott meg, mikor Kaganovics 1934 áprilisában az OGPU-s tisztet, I. N. Kuznyecovot állítja a Metrosztroj káderügyeinek élére.⁸

A munkaerő és a fegyelem hiánya, valamint az alacsony produktivitás 1933-ban arra sarkallta a moszkvai pártvezetést, hogy a fővárosi üzemekből a Metrosztrojhoz kommandírozzák a komszomolistákat. Ennek elsődleges célja az volt, hogy minden egyes aknában a kommunistáknak és komszomolistáknak egy élcsapata alakuljon ki. Ennek megfelelően a Komszomol területi és városi szervezetét felszólították, hogy mozgósítson 1 000 komszomolistát a metró építésére. A hasonló mozgósítások egyébként az első ötéves terv során gyakran előfordultak (Sztálingrádi Traktorművek, Magnyitogorszk stb.) A komszomolisták motiváltságuk, fiatalságuk, rugalmasságuk, s a szervezetben uralkodó fegyelmük révén kiváltképp alkalmasak voltak a helyzet rendezésére, rájuk támaszkodhatott a szovjet vezetés: az iparosítás és a kollektivizálás nélkülük aligha, vagy csak még nagyobb áldozatok árán mehetett volna végbe.⁹

⁷ Straus (1991: 80, 203).

⁸ Neutatz (2001: 151).

⁹ uo. 158.

A komszomolisták 1931–32-ben csupán 6,1 százalékban (610 fő) képviseltették magukat a Metrosztrojnál, azonban hamarosan berendeztek egy komszomolista barakkot, s létrehoztak komszomolista élmunkás brigádokat is. Így kezdődött a szocialista verseny. A komszomolistákat persze nem mindenünnen engedték el szívesen, sokszor a kerületi párttitkárok nyomására is szükség volt. A mozgósítás visszhangja sem volt egységes. Többen önként jelentkeztek, mások vonakodtak: elégedettek voltak jelenlegi állásukkal vagy nem szerették volna feladni éppen megkezdett tanulmányaikat. A gyárak és üzemek sem szívesen adták oda legjobbjaikat, így gyakran inkább a rosszabb fizikumúakat küldték, akiket hamarosan úgyis visszaküldenek. Meg kellett küzdeni a pletykákkal is, miszerint számos haláleset történt már az építkezésen, vagy hogy odalent kényszermunka folyik, ahol verik az embereket. A munka azonban valóban nehéz volt, nem ritkán még a nagyon motiváltakat is megviselte. Mivel nem jelentkezett kellő számú önkéntes, nyomást gyakoroltak: ez leggyakrabban a kizárással való fenyegetést jelentette. Bár a továbbiakban is mindig ezrekről lesz szó, ténylegesen 834 főt sikerült gyűjteni. 1933. május 14-én fényes külsőségek és lózungok mellett küldték el őket a metróépítésre. Feladatuk a nagyobb munkafegyelem megteremtése, az ellenség kiszűrése, a vidékiek szocialista szellemben való nevelése, a kulturált életkörülmények megteremtése és az ebben való példamutatás volt. Hogy hányan maradtak pontosan, nem tudjuk, de a csalódások miatt bizonyosan csak a legelszántabbak nem hagyták ott az építkezést.

Milyen csalódások érhettek őket? A munkakörülmények, a munkások ellenséges viszonya velük szemben, vagy hogy éppen nem vették őket semmibe, a lakáskörülmények, vagy az élelmezés, illetve annak hiányos volta. A komszomolisták panaszai azonban idővel meghallgatásra találtak: kiképzésre irányították át és beosztották őket különböző frontokon, új barakkot kaptak. Az *Udarnyik metrosztroja* üzemi újságnak, valamint a faliújságoknak pedig folyamatosan nyomon kellett követni tevékenységüket, tájékoztatva ezzel a közvéleményt. Kezdett sikertörténetbe fordulni a mozgósítás, hisz az ottmaradtak egy valóban kemény, motivált magot képeztek, hamar csoportvezetők és brigádvezetőkkel léptek elő, s kiépítették a komszomolisejtet. A sikereken felbuzdulva többször is bevetették még a komszomolisták toborzásának módszerét, legközelebb júliusban, majd augusztusban. A korábbi hibákból tanultak, s hármass bizottságok vizsgálták a komszomolisták felvételét, akiknek meg kellett tartaniuk eddigi lakhelyüket, s az első hónapban a korábbi átlagfizetésüket kellett megkapják. A munkabeosztásnál nem mellékes feladatokat kaptak, hanem az alagútépítéshez irányították őket, ahol már megtanulták értékelni az első ezer példáján a munkájukat. Bár a mozgósítást aktív

propagandatevékenység kísérte, ennek ellenére sem sikerült a kitűzött számú komszomolistát felvenni.¹⁰

1933. augusztus 23-án a Komszomol átvette a felügyeletet a metrónál, s kötelezte magát, hogy október 1-jei határidővel 10 000 komszomolistát, köztük 2 000 nőt küld a metróépítésre. Természetesen, ahogy a korábbi esetekben, ezúttal sem sikerült a teljes mozgósítás. A gyárak és üzemek igazgatói, gyakran még a párttitkárok is kategorikusan megtagadták a munkaerő átadását. Közben az építkezésen lévő komszomolisták csábították kartársaikat. Annak érdekében, hogy növeljék a mozgósítottak számát, bizonyos gyárak egész komszomolszervezetét, titkárostul a metróhoz irányítják. Október végéig, az ilyen és ehhez hasonló kényszermegoldásokkal 7 223 komszomolistát sikerült gyűjteni, amiből ténylegesen 5 860 kezdte meg a munkát, ezzel összességében 7 443 komszomolista dolgozott a Metrosztrojnál, amiből még le kell vonnunk a munkakezdést követően eltávozottak számát.¹¹

Decemberben újra kezdődött a mozgósítás, el kellett érniük valahogy a 10 000 főt. Ezúttal a Moszkvai Pártbizottság is bekapcsolódott a munkába, s 1934 első két hónapjában a szakszervezetekkel és a Komszomollal együtt 20 000 főt kívánt mozgósítani, amit ezúttal siker koronázott, hisz nem csak komszomolisták köréből lehetett meríteni, valamint Kaganovics személyes beavatkozása is döntő szerepet játszott. Az öröm után azonban további nehézségek következtek: az építkezés nem volt felkészülve dolgozók ilyen nagy létszámú érkezésére, semmilyen tekintetben; ennek ellenére tömeges munkamegtagadás, vagy sztrájk nem történt. Míg az első mozgósítások egyfajta kvalitatív céllal indultak – az élcsapat megteremtésével – addig most egy extenzív bővítés folyt, hogy az év végéig befejezzék a munkálatokat.

Gyakran hangoztatják, hogy a kor több gigantikus építkezéséhez hasonlóan a metrónál is alkalmaztak *rabmunkát*, mi több kezdetben a moszkvaiak között is elhíresült volt ez a vélemény. Bár a metrónak dolgozó Moszkva környéki bányákban valóban dolgoztak rabok, a városon belül lemondtak a bevetésükről, hisz nehezen lett volna összeegyeztethető a propaganda által sugallt elhivatott munkásképpel, amely egyben a külföldnek szánt kirakat is volt. Kimondottan kényszersermunkahellyé csak később, főleg a II. világháború alatt és után válik a metróépítés: leginkább a háború alatt fogságba került katonákat dolgoztatták itt.¹²

¹⁰ Neutatz (2001: 147–157).

¹¹ Neutatz (2001: 168).

¹² vö. uo. 171–172; továbbá *Lucmosa* (2003).

Az előzőekben bemutatott nehézségek, a visszataszító lakás- és munkakörülmények, a rossz ellátás ellenére a rendszernek mégiscsak sikerült több ezer embert rábírnia, hogy embert próbáló feladatot hajtson végre, s elkészüljön az első metróvonal. Ennek nem lehetett az egyetlen magyarázata a titkosrendőrségtől vagy a munkatáborból való félelem. A sztálinista rendszernek valamilyen módon sikerült elérnie, hogy a lakosság legalább szervezett ellenállást ne tanúsítson, s hogy hallgatólagosan együttműködjön, mindezt romló életkörülmények mellett.¹³ Az erőltetett iparosítás és a kollektivizálás gyakran káoszba sodorta az országot, s az első ötéves terv gigantikus építményei nem feltétlenül kellett, hogy vigasztalják az állampolgárokat, akik pénzükért gyakorta a legalapvetőbb élelmiszereket sem kaphatták meg.

Az országban az első ötéves terv során *teljességgel megváltozott a társadalom összetétele*: az önálló parasztok és kereskedők száma az 1928-as 75%-ról 1937-ben 5%-ra apadt, a kolhozparasztok száma 1,7%-ról 46,4%-ra nőtt, a munkásoké 12,4%-ról 31%-ra, az alkalmazottaké pedig 5,2%-ról 14,8%-ra.¹⁴ Kétségtelen, hogy egy ilyen volumenű, s ilyen gyorsan lezajló változás az ország életében sem maradhatott lenyomat nélkül. Ahelyett, hogy a vidékiek fellázadtak volna a történetek után, azt láthatjuk, hogy lassan integrálódni kezdtek a munkásságba. Ennek egyik leggyakoribb magyarázata a történetírásban,¹⁵ hogy a parasztok között élő patriarchális szemlélet folytatódott, tudniillik kiálltak a keménykezü vezető mellett. Schröder szerint a munkásság erős differenciálódása okozta, hogy nem voltak képesek egységes ellenfront megalakításra, így a többség, akinek inkább rossz volt, passzívan szemlélte az eseményeket.¹⁶

A legtöbb munkás elfogadta a játékszabályokat, s kifelé azt mutatta, hogy ezek szerint él. Nyilvánvalóan kevesebben voltak azok, akik valóban hajlandóak voltak feláldozni magukat a köz oltárán. A produktivitás igen alacsony volt, a dolgozók fluktuációja pedig magas, nem mondhatjuk, hogy a parasztoknak lett

¹³ H. H. Schröder: „Neue” Arbeiter und „neue” Bürokraten. Gesellschaftlicher Wandel als konstituierendes Element von „Stalinismus” in den Jahren 1928-1934. Vierteljahresschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte 73 (1986, 4) 488–519; P. Flaherty: The socio-economic Dynamics of Stalinism. Science and Society 52 (1988) 42.

¹⁴ M. Hildermeier: Geschichte der Sowjetunion 1917-1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. München 1998. 1176.

¹⁵ M. Lewin: The Social Background of Stalinism. In: Robert C. Tucker (ed.): Stalinism. Essays in Historical Interpretation. New York 1977. 111–136.

¹⁶ Schröder (1986: 488–519); vö. Neutatz (2001: 240).

volna okuk kötődni a szovjetekhez, hisz a víziók és a valóság között ordító volt a különbség. De akkor hogy történt meg az integráció? A *passzív ellenállás tézise* Hoffmannon¹⁷ túl Donald Filtzer¹⁸ és Kenneth Straus¹⁹ munkáiban is megjelenik. Straus ugyanakkor különösen nagy hangsúlyt helyez az integráció formáira, egy egységesnek mondható munkáskonglomerátum kialakulására, ahol a gyár és az üzem központi fogalmak. Ezen túl a Párt is aktívan közreműködött, hogy különböző iskoláival egy új embertípust neveljen ki. 1931-től a szocialista versennyel és a bérdifferentiálással újabb csoportok kezdtek formálódni, amelyek között rövid ideig átjárási lehetőség is adódott. Már nem a származás volt fontos, hanem az üzemben pillanatnyilag elfoglalt pozíció.

Kotkin²⁰ számára a sztálinizmus egy civilizáció, a kapitalista világ ellenpólusa. Nála központi szerep jut a diskurzusnak, az „újbeszél”-nek és ennek hatásának, de a lakosság nála csak mint reagáló, s nem „agáló” közeg jelenik meg. Jochen Hellbeck²¹ naplók elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy számos szovjet polgár *értékorientált alapon* valóban támogat(hat)ta a szovjet rendszert, ezt azonban igen veszélyes volna általánosítani.

Hogy a lakosság különböző csoportjai a hétköznapiakat egészen különböző módon élték meg, és egészen sajátos viselkedési módokkal rendelkeztek, jól illusztrálható a metróépítés példáján. Az egyik oldalon találjuk a *kommunisták és komszomolisták „kemény magját”,* ők kétségtelenül meghatározó szerepet játszottak: a hatalom támaszai voltak. A túloldalon viszont ott találjuk a dolgozók döntő többségét, akik egészen biztosan nem feleltek meg a propagandisztikus metróépítő képének. A továbbiakban különböző szociális csoportok *motivációinak* vizsgálata következik. Ehhez központi forrásul a munkásokkal, komszomolistákkal, mérnökökkel és funkcionáriusokkal készített interjúk szolgálnak, amelyek a Metró története²² projekt keretében alakultak önálló könyvvé. Emellett meg kell említenünk az üzemi újságokat, valamint a különböző hivatalos szervek adatait.

¹⁷ Hoffmann (1994: 3–5; 204; 213–217); vö. Neutatz (2001: 240–241).

¹⁸ D. Filtzer: Soviet Workers and Stalinist Industrialization: The Formation of Modern Soviet Production Relations, 1928–1941. London 1986; vö. Neutatz (2001: 242).

¹⁹ K. M. Straus: Factory and Community in Stalin's Russia. The Making of an Industrial Working Class. Pittsburgh 1997; vö. Neutatz (2001: 242).

²⁰ S. Kotkin: Magnetic Mountain. Stalinism as a civilization. Los Angeles – London 1995.

²¹ J. Hellbeck: Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939). Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 44 (1996) 89–90. Idézi Neutatz (2001: 245).

²² Как мы строили метро.

Az interjúknál fontos megjegyezni, hogy egyáltalán nem szűrőpróba szerűen készültek, egyértelműen egyfajta mintaszerű metróépítőt hívatottak ábrázolni. A személyek tudták, hogy szövegeiket publikálni fogják, s a válaszokból kitűnik, hogy nagyon is irányított kérdések hangzottak el: egyfajta fejlődési regénynek kell kibontakoznia a szemünk előtt. A sok panelmondat mellett azonban bizonyosan támaszkodhatunk az élettörténetekkel kapcsolatos információkra, legfeljebb a származást illetően lehetnek elhallgatások. Továbbá a negatívumok elhallgatása mellett a pozitívumok kiemelése ugyancsak valósághű lehet, hiszen a nyilvánosságra hozatal tudta mellett bizonyára tisztában voltak vele a megkérdezettek, hogy a hamis állítások sok kellemetlenséget okozhattak volna.

A komszomolistától nem csak azt várták, hogy az ifjúság előőrsébe tartozzon, hanem hogy az egész ország előőrsébe is egyben. A Komszomol tagjai 14 és 23 év közötti fiatalok voltak, a 23 évesnél idősebbek passzív tagok lehettek, de a gyakorlatban a Komszomol után a fiatalok a Pártba léptek be. A munkások és parasztok gyermekei automatikus felvételt nyertek, a nem proletár származásúaknak egy éves jelölti időt kellett kitölteni, és három tag ajánlására is szükségük volt. Az ifjúságnak mintegy 10 százaléka volt komszomolista. A nagy építkezések során, valahányszor holtpontra jutott az ügy, a Komszomolt hívták hathatós segítségül.²³

A komszomolisták elhivatottsága gyakran az idősebb párttagoknak is szemet szúrt, azonban korántsem minden komszomolista volt fanatikus. Sokak számára a Komszomol a felemelkedés lehetősége, eszköze volt csupán. A tagság előnyt jelentett a továbbtanulásban, az újonnan érkezettek számára pedig ismerkedési lehetőség volt. Wolfgang Leonhard²⁴ négy csoportra osztotta a komszomolistákat: az elsőbe az *elhivatottak* tartoztak, akik tele voltak tenni akarással és kezdeményezési vágygal, lelkesedéssel és önfeláldozással szolgálták a Komszomolt, politikai kérdésekkel azonban nem foglalkoztak, s valószínűleg egy ideológiailag másképp berendezett szervezetben, hasonló működési körrel ugyanígy cselekedtek volna. A második típus *politikai meggyőződésből* lépett be. Főleg a politikai diskurzusokban voltak aktívak, de egyáltalán nem voltak olyan lelkesek, mint az első csoport tagjai. A harmadik kategóriát a *karrieristák* képezték, akik a Komszomolban elsősorban egy ugródeszkát láttak, amely révén gyorsabban kerülnek jobb posztokra. A negyedik csoportba a „*semleges–magától értetődő, hogy*

²³ Neutatz (2001: 250).

²⁴ W. Leonhardt: Die Revolution entläßt ihre Kinder. Köln – Berlin 1955. 72–73. Idézi Neutatz (2001: 251).

belépek” véleményen lévők tartoztak, akik nem gondolkodtak el azon, miért lépnek be a szervezetbe, hanem csak úgy tettek, mint ismerőseik vagy barátaik.

A metróépítésre érkező komszomolistákat olyan mértékben dicsőítették, hogy ők váltak a metróépítők ideáljaivá. Sokszor azonban elfelejtik, hogy ők a minősített kisebbséget képezték, s köztük sem volt mindenki olyan lelkes. A mozgósítás korábbi leírásából egyértelműen kitűnik, hogy önkéntesen soha nem érkezett volna annyi komszomolista, amennyi végeredményében összegyűlt. Akik az építkezésen maradtak, azokról kétségtelenül elmondhatjuk, hogy motiváltak voltak. Ifjonti hévvel mentek neki a munkának, rövid idő alatt elsajátították a munkamódszereket, s hamarosan vezető pozíciókba kerültek. Határozott csoportöntudattal rendelkeztek, ami hatással volt a munkamorál és teljesítmény további alakulására.²⁵

A tagokat gyakran bevetették vidéken is, ami – a katonai lexikával élve még inkább – az úgy és az ő fontosságukat is jelezte: úgy érezték, a történelem alakítói ők most. A metró építése, annak a háborús fronthoz való hasonlítása sok fiatalban a beavatás, felnőtté válás mozzanata lehetett, illetőleg, hogy ebben a háborúban ők is részt tudnak venni, nem úgy, mint a sokat emlegetett forradalomban és polgárháborúban, ahol szüleik harcoltak. Nem is beszélve arról, hogy a fiatalok többsége életében először találta magát felelősségteljes pozícióban. Miután jól végezte munkáját, más hivatalt is vállalt, ezáltal a befolyási köre is megnőtt. A fontosságot tovább növelte az építkezés kiemelt jellege, valamint az a tény is, hogy olyan prominens funkcionáriusok látogatták, mint Kaganovics, Bulganyin, Hruscsov és Abakumov. Még egy további motivációt jelentettek a kitüntetések, ami a lojalitást is tovább növelte.²⁶

Sokaknak fogalmuk sem volt, mi várja őket, s indíttatásuk sem igen volt. Többeket bizonyosan az elbocsátás fenyegető érzése űzött az aknába és vajatokba. A csoportdinamikai tényezők sem elhanyagolhatóak: sokakat fűthetett a vágy, hogy ne maradjanak el a többiektől, s ezáltal ne váljanak gúny és nevetség tárgyává, vagy akár hagyták magukat marasztalni a kollégák rábeszélése során. A komszomolista brigádok kihívták munkaversenyre a többieket, így motiválván őket. A vidékről érkezőknek Moszkva után a metróépítés kavalkádja önmagában is óriási kihívást jelenthetett; a moszkvaiak számára pedig, akik nem voltak

²⁵ Как мы строили метро.

²⁶ Т. Б. Федорова: Комсомольцы-добровольцы. In: Моев, В. А. (ред.): Переключка поколений. Москва 1967. 30; vö. NEUTATZ (2001: 258).

elégedettek eddigi munkájukkal vagy kalandra vágytak, új lehetőségeket nyitott, nem mellesleg pedig magas fizetéssel is kecsegtetett.

Sok esetben tehát azt látjuk, hogy egyáltalán nem a politikai vagy ideológiai okok játszottak szerepet, hanem annál inkább a személyes indíttatás vagy csoportdinamikai folyamatok.²⁷ A komszomolisták hőstettei emellett egyfajta majdnem hogy rituális felnőtté érést is jelentettek, amit jól illusztrál a legnehezebb feladatok elvégzése, úgy, mint a fűrőpajzsos építkezés megkezdése, vagy a Venevben lévő kőbányához vezető hét kilométeres vasútvonal megépítése 500 fővel 20 nap alatt.²⁸ Gyakran álltak elő újítási javaslatokkal, s nem ritkán még a mérnökökkel is szembeszálltak, akár a pártbizottság támogatását kérve ehhez. Éppen a magabiztosságuk és a konfliktusok vállalása tette lehetővé, hogy ilyen számszerű kisebbség mellett magukkal ragadják a többséget.

A kommunistáktól is ugyanazt várták, mint a komszomolistáktól: példaképként állni a többi dolgozó előtt, s így hatni rájuk. A kommunisták életútja nagyban hasonlított a komszomolistákéhoz, ők immáron párttagok voltak. A metróépítés dübörgése idején a 70 000 dolgozóból mindösszesen 3,6% volt kommunista, ők viszont aknavezetők, brigádvezetők, kantinvezetők, barakkparancsnokok, a faliújságért felelősök voltak, értelemszerűen gyakrabban bízták meg őket felelősségteljesebb feladatokkal, s felelősségre vonásuk is komolyabb volt párton kívüli munkatársaikénál. Hangsúlyozni kell, hogy ők már nem minden esetben rendelkeztek olyan ifjonti hévvel, mint a komszomolisták.²⁹

A kommunisták és a komszomolisták mellett a mérnökök és a technikai alkalmazottak is a hatalom támaszainak tekinthetők. Bár nem voltak mindannyian a sztálini rendszer támogatói, azáltal, hogy tudásukat rendelkezésére bocsátották, előmozdították a fejlődését, ha nem is a szocializmus, de egy konkrét épület, objektum megépítésében. Köztük megkülönböztethetjük a régi specialistákat, akik nélkül minden valószínűség szerint nem mehetett volna végbe az iparosítás (1931-ben le is áll az ellenük folytatott kampány), mellettük növekedett az új, szovjet technikai értelmiség, valamint azok a munkaad mellől beállított dolgozók (*выдвиженцы*), akik vezető funkcióhoz jutottak (lásd Abakumov). Az utolsó két

²⁷ vö. W. K. Wolf: *Russia's Revolutionary Underground: The Construction of the Moscow Subway, 1931-1935*. Kézirat. PhD-disszertáció. Ohio State University 1995. 134–158. Elérhető:

[<http://etd.ohiolink.edu/send-pdf.cgi/Wolf%20William%20K.pdf?osu1243526304> – 2013. ápr. 3.]

²⁸ Neutatz (2001: 269).

²⁹ vö. Neutatz (2001: 273–276).

csoportból alakult az ún. *plebejus értelmiség*³⁰, akik felemelkedésüket a jelenlegi rezsimnek köszönhették, így teljes joggal várhatták tőlük, hogy annak támogatói lesznek.³¹ A metró építésén mind a három csoport képviseltette magát. Akik bizonyosan nem képezhették a rendszer támaszát, azok a képesítésüket még cári időkben megszerzők voltak, akiket 1930-ban letartóztattak (Misenkov, Rozanov, Nyikolai), majd visszahoztak az építkezésre. Számukra a munka valószínűleg tisztán csak a megélhetést jelenthette.

A mérnöki szintre való felemelkedés már a metróépítés első szakasza alatt is több ízben megtörtént. Az új mérnökök előszeretettel kritizálták régi kollégáikat, míg ez visszafelé a legritkább esetben fordult elő, legalábbis nyilvánosan nem. S bár a párton kívüli Roterttel szemben a mérnöki kérdésekben abszolút járatlan Abakumov állt, egyre gyakrabban hozzá fordultak még a mérnökök is, hisz mögötte állt a Moszkvai Pártbizottság. Tanácsokért pedig gyakran kellett fordulni, mert, ahogy G. Morgan is nyilatkozott a mérnökök összetételéről, az korántsem volt hízelgő: gyakran szenvedtek hiányt mérnökökben, így a legrosszabbakat is marasztalták, Kaganovics el is rendelte, hogy senkit ne engedjenek elmenni. Míg a technikai részlegeken dolgozóknak magas volt a fizetése és egyéb privilégiumokkal is rendelkeztek, szabadidejük többnyire nem volt, főleg a szorító határidők beálltával.³²

Az építkezésen dolgozók legnagyobb részét azonban a normál, hétköznapi dolgozók tették ki, ennek ellenére ők a legritkábban jutottak szóhoz a hivatalos kiadványokban. A Metrosztroj pártbizottsága már a kezdet kezdetén gyanúsán viszonyult az érkező munkásokhoz, 1932-ben pedig Kaganovics, egy mérnökkel folytatott tanácskozás során, ahol a mérnökök nagyon rózsásan festették le a helyzetet, azt találta mondani, hogy a metróépítésnél „van egy csomó álélmunkás, lump, részegeskedő és tolvaj. A rendőrség fogdái a metróépítőkkal vannak tele.”³³ A keszonosoknál ez különösen gyakran előfordult, hisz privilegizált rétegnek számítottak, ezért úgy gondolták, feletteseik szemet kell hunyniuk kilengéseik felett. Az 1934 januárjában tartott pártkonferencián Abakumov is figyelmeztetett, hogy nem szabad készpénznek venni a propagandát: ugyan van egy „kemény

³⁰ Flaherty (1988: 44); vö. Neutatz (2001: 277).

³¹ K. E. Bailes: Stalin and the Making of a New Elit. A Comment. Slavic Review 39 (1980) 286–287; vö. Neutatz (2001: 277).

³² vö. Neutatz (2001: 277–287).

³³ Neutatz (2001: 288).

mag”, „de vannak osztályellenségek, semmittevők [...] és notórius munkahely-váltogatók.”³⁴

A kor hangulatjelentései közül – Neutatz monográfiája alapján azt mondhatjuk – egyelőre nem áll rendelkezésünkre anyag a metróépítőkre vonatkozólag, s a szerző a moszkvai munkásokra általánosan jellemző „hangulatot”³⁵ találónak véli a metróépítők között is, ezek szerint: mindenképpen voltak olyanok, akik nem hittek a propagandának, tengelyt akasztottak a propagandistákkal, vagy éppen megjegyzéseket tettek a szovjet rendszerre; ugyancsak gyakran illették megjegyzésekkel a kormány aktuális intézkedéseit, főleg amelyek élet- és munkakörülményeikre közvetlenül kihatottak (áremelés, fizetésemelési követelések); a sztrájkok csak nagyon kis mértékben, s rövid időre bukkantak fel, ezen esetekben a felvilágosító munka legtöbbször elegendő volt, s nem nyúltak a represszió eszközeihez; amikor pedig bizonyos intézkedések nem őket érintették személyesen, készek voltak az együttműködésre.

Az 1980-as évektől ismert az a megközelítés, mely szerint a szovjet munkások a harmincas években kiváló módszereket dolgoztak ki arra, hogy dolgozzanak kevesebbet; ezzel kompenzálva a nyílt és kollektív ellenállás lehetőségének hiányát.³⁶ Ugyanakkor amennyire csökkentették ezek a módszerek a termelékenységét, annyira támogatták is a fennálló rendszert, hisz az elégedetlenek is együtt tartottak vele. Emellett a munkaerőhiány miatt kénytelenek is voltak szemet hunyni az üzemek az ilyenfajta ellenállás felett. Nem volt ez másképp a metróépítésnél sem. Sokszor azonban elfelejtik, hogy a rossz szervezés, az anyagok és felszerelés hiánya (is) okozta a munka állását.

A korabeli adatokból³⁷ világossá válik, hogy dolgozók több mint fele önérdékből hagyta el az építkezést, ennek ellenére a visszamaradók, illetve a rendszeresen visszatérő falusi munkások integrációjáról sem szabad megfeledkeznünk. Köztük a választóvonal nem a „proletár–nem proletár” volt, hanem a klasszikus munkás (bányász a Donyec-medencéből) és a falusi idénymunkás (közülük kerültek ki leggyakrabban a keszonosok is). Mind a két

³⁴ *uo.* 288. A metróépítéssel kapcsolatos bűnözéssel és huliganizmussal kapcsolatban lásd részletesebben: *uo.* 329.

³⁵ S. Davies: *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941.* Cambridge 1997. 11; vö. Neutatz (2001: 289).

³⁶ vö. Filtzer (1986: 174–175); H. H. Schröder: *Industrialisierung und Parteibürokratie in der Sowjetunion. Ein sozialgeschichtlicher Versuch über die Anfangsphase des „Stalinismus“ 1928–1934.* Berlin 1988. 298–299; vö. Neutatz (2001: 292).

³⁷ Neutatz (2001: 299).

csoport gyanúsan tekintett a komszomolistákra, míg az „öregeknek” rutinjuk volt, a fiatalok a politikai fegyelmet és elhivatottságot képviselték. Az építkezés folyamán a kettő folyamatosan kezdett kapcsolatba lépni egymással.

Az építkezés a kezdetektől fogva munkaerőhiányban szenvedett, amit *központilag* oldottak meg: a mezőgazdaságból és más üzemekből is számos munkavállaló érkezett, gyakran nem önszántukból. A kezdeti káosz itt is sok problémát eredményezett (magas fluktuáció, ellátás, étkezés, bérezés, rossz munkakörülmények, balesetek), amit a komszomolisták érkezésével és egy „kemény mag” kialakításával, valamint rövid ideig tartó *extenzív bővítéssel* és *háborús gazdasággal* sikerült megoldani. A második világháborút követően a munkaerőhiányt *rabmunkával* orvosolták.

A hatalom sikeresen mozgósított nagy tömegeket az építkezésre, miközben az életszínvonal a korábbi időkhöz képest látványosan romlott. Ennek hátterében az állambiztonsági hatóságtól való félelmen túl részben a vidéki munkásság városba érkezése és a *munkásosztály rétegződése* állt. A hatalom központi támaszainak egyértelműen a komszomolisták és a kommunisták tekinthetőek, akik azonban végig kisebbségben voltak, s az ő közükből sem tekinthető homogénnek. Ugyancsak ide sorolhatjuk még a mérnököket és a technikai dolgozókat. A túlnyomó többséget az „*útítárs*” jelzővel illehetjük, akik gyakran éltek a rendszerrel szembeni *kritikagyakorlás* támogatott (bűnbakok keresése, jelentés, önkritika) tűrt (lassú munkatempó, kisebb lopások, részegeskedés) és illegális (pártvonal kritizálása) módjaival, főként élet- és munkakörülményeiket illető kérdésekben; a legtöbbjük azonban alkalmazkodott, integrálódott, aminek számos oka lehetett (anyagi, erkölcsi, az építkezés kiemelt jellege stb.).

Az új emberek „kikovácsolása”, s a *különböző társadalmi osztályok integrációja* nem csak a személyes hozzáálláson múlt, hanem a hatalom tevékenységén is. A metrónál – a propagandával ellentétben – túlnyomó többségben képzetlen munkások dolgoztak, akiknek csak egy része kapott képesítést az építkezés végére. A nevelés központi eleme a munkahelyen a *szocialista verseny* volt, ezen túl pedig a szabadidős tevékenységek (szakkörök, mozi, színház, kiállítás, múzeumlátogatás, sport), amelyek szervezésében ugyancsak aktív szerep jutott a párt-, szakszervezeti- és komszomolszervezeteknek.

Ahogy az említett szervezeteknek része volt a nevelésben, úgy a mindennapokban is nagyban hozzájárultak a *háborús hangulat* és munkatempó kialakításához, legalábbis a komszomolisták bevonásával az építkezés második felében, amikor is kiépítették stabil hálózatukat. A hatalomgyakorlás terén fontos

eszköz volt a Párt és a Komszomol kezében az üzemi újság, az aknák és szakaszok saját kiadványai, röpgyűlések, valamint a munkások egymásra gyakorolt (alulról jövő ellenőrző) hatása, a csoportdinamikai folyamatok.

A metró nem csak építői számára bírt *identitásformáló szereppel*, hanem az egész állam számára: kiváló eszköz volt a propaganda kezében (a Metró története projekt, irodalom, film, külföldi beszámolók felhasználása), hogy egy szebb utat mutasson a szocialista jövőbe, ezáltal is legitimálva a rendszert.

IRODALOMJEGYZÉK

Bailes, K. E.: Stalin and the Making of a New Elit. A Comment. *Slavic Review* 39 (1980) 286–289.

Davies, S.: Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941. Cambridge 1997.

Федорова, Т. Б.: Комсомольцы-добровольцы. In: Моев, В. А. (ред.): Переключка поколений. Москва 1967. 334–342.

Filtzer, D.: Soviet Workers and Stalinist Industrialization: The Formation of Modern Soviet Production Relations, 1928–1941. London 1986.

Flaherty, P.: The socio-economic Dynamics of Stalinism. *Science and Society* 52 (1988) 35–58.

Hellbeck, J.: Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 44 (1996) 344–373.

Hildermeier, M.: Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. München 1998.

Hoffmann, D. L.: Peasant Metropolis. Migration to Moscow and the Politics of Social Identity, 1929–1941. Ithaca, NY 1994.

Как мы строили метро. М.: История фабрик и заводов. 1935. Elérhető: [<http://www.metro.ru/library> – 2013. ápr. 9.]

Kotkin, S.: A bolsevik Magynytogorszk. In: Krausz T. (szerk.): A sztálinizmus hétköznapijai. Budapest 2003. 96–151.

Kotkin, S.: Magnetic Mountain. Stalinism as a civilization. Los Angeles – London 1995.

Leonhardt, W.: Die Revolution entläßt ihre Kinder. Köln – Berlin 1955.

Lewin, M.: The Social Background of Stalinism. In: Robert C. Tucker (ed.): Stalinism. Essays in Historical Interpretation. New York 1977. 111–136.

Листова, Е. (реж.): Советская империя – метро. Документальный фильм. Телеканал Россия. 2003. Elérhető:
[<http://www.youtube.com/watch?v=e4M2uYJUpCE> – 2013. ápr. 9.]

Neutatz, D.: Die Moskauer Metro. Von den ersten Plänen bis zur Großbaustelle des Stalinismus (1897-1935). Köln – Weimar – Wien 2001.

Schröder, H. H.: „Neue“ Arbeiter und „neue“ Bürokraten. Gesellschaftlicher Wandel als konstituierendes Element von „Stalinismus“ in den Jahren 1928-1934. Vierteljahresschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte 73 (1986, 4) 488–519.

Schröder, H. H.: Industrialisierung und Parteibürokratie in der Sowjetunion. Berlin 1988.

Straus, K. M.: Factory and Community in Stalin's Russia. The Making of an Industrial Working Class. Pittsburgh 1997.

Straus, K. M.: The Transformation of the Soviet Working Class, 1929-1935. The Regime in Search of a New Social Stability. Kézirat. PhD-disszertáció. Pennsylvania State University 1990.

Wolf, W. K.: Russia's Revolutionary Underground: The Construction of the Moscow Subway, 1931-1935. Kézirat. PhD-disszertáció. Ohio State University 1995. Elérhető:
[<http://etd.ohiolink.edu/send-pdf.cgi/Wolf%20William%20K.pdf?osu1243526304> – 2013. ápr. 3.]

ABSTRACT

“The Moscow metropolitan [railroad] goes far beyond the ordinary understanding of technical construction. Our metropolitan is a symbol of the socialist society currently being built [...] and operating upon bases utterly opposed to those upon which capitalist society has been constructed.” was one of the important propositions of L. M. Kaganovich's speech held at the meeting dedicated to the opening of the metro on 14th May 1935. The reinterpretation of the speech's proposition mentioned above is the central topic of my paper, namely on the example of the first metro line's construction in Moscow. Furthermore, I intend to clarify how the Soviet powers succeeded in making the population achieve at an extreme high level, which was far beyond the expectations of the West, while there were changes in the country demanding a number of victims.

Csallóközből a Viharsarokba – A csehszlovák-magyar lakosságcsere dél-alföldi vonatkozásainak vizsgálata az *oral history* módszerével

A 20. század folyamán felmerülő nemzetiségi kérdések tárgyalása kapcsán megkerülhetetlen a második világháború utáni rendezés során bekövetkező etnikai változások vizsgálata. A magyar történelem vonatkozásában ennek rendkívül meghatározó és szomorú aspektusát képezi a csehszlovák-magyar lakosságcsere. Jelen tanulmányomban ezt a történelmi eseményt vizsgálom. Mikrotörténeti kutatásom során az *oral history* (= elbeszélte történelem) módszerét választottam: olyan emberekkel készítettem interjút, akik személyesen éltek át a lakosságcserét, és találtak új otthonra a trianoni országhatárokon belül. Lakóhelyemből adódóan elsősorban a dél-békési régiót vizsgáltam, egyrészt a rendelkezésre álló szakirodalom alapján az etnikai, gazdasági és társadalomtörténeti változásokat próbáltam megvilágítani, majd az egyéni visszaemlékezések összehasonlító elemzése révén kerestem választ arra a kérdésre, hogy a lakosságcsere hogyan él tovább az egyéni és a kollektív emlékezetben több mint hatvan év eltelte után, kitérve arra a sarkalatos kérdésre is, hogy ezek a visszaemlékezések milyen kapcsolatban állnak a szakirodalom állásfoglalásával.

Az *oral history* módszere egyes értelmezések szerint ókori gyökerekre is visszavezethető: más forrás híján az antik auktorok is előszeretettel támaszkodtak szóbeli elbeszélésekre. A 19. századig az írott források mellett többé-kevésbé fennmaradt a szóbeli adatközlés is, azonban a felvilágosodás korának szkepticizmusa, racionalizmusa, valamint az újkor során egyre inkább megjelenő kritikai gondolkodás miatt a történettudományban az írott források váltak meghatározó tényezővé. A legújabb kor vizsgálata kapcsán rendkívüli forrásbőséggel találkozunk – nemcsak írott, hanem audio- és audiovizuális források is rendelkezésünkre állnak –, ugyanakkor még a legteljesebb forrásbázis sem helyettesítheti a személyes visszaemlékezéseket. A néprajztudomány indulásakor, a 19-20. század fordulóján még élesen szemben állt egymással a két tudományterület módszertana: az ekkor elsősorban írott forrásokra támaszkodó történettudomány, és a szóbeli forrásoknak prioritást adó folklorisztika. A két

terület együttműködése kölcsönösen gyümölcsözőnek bizonyult: míg a néprajz terén az írott források beemelése ment végbe, addig a történetírásban a legújabb kor vizsgálata során ismét jellemzővé vált az évtizedekig méltatlanul mellőzött szóbeli kútfők bevonása. A 20. század folyamán teret nyert a mikrotörténet: egyrészt az egyén szemszögéből láttatott, másrészt az apró részletekre koncentráló történelem. A jelenkortörténet vizsgálata során aligha tudnánk kiemelni olyan eseménysorozatot, amely során ne használhatnánk fel az *oral history* eszközeit. Miért van szükség tulajdonképpen erre a módszerre a rendelkezésre álló, szinte áttekinthetetlenül gazdag forrásbőség mellett? Az elbeszélte történelem révén számos olyan, az egyéni és a kollektív emlékezetben megőrződött részlet, pillanatnyi benyomás, emlékkép kerülhet felszínre, amelyről az egyéb források nem, vagy csak alig szólnak. Azáltal, hogy visszaemlékezések sorát rögzítjük, rekonstruálható a múlt egy adott pillanatában egy bizonyos társadalmi réteg életmódja, gondolkodása is. Konkrét példával élve: az általam vizsgált történelmi folyamaton túlmenően társadalmi, gazdaságtörténeti, esztétörténeti szegmenseket is megvilágítanak a visszaemlékező beszélgetések. Természetesen – mint minden módszernek – az elbeszélte történelemnek is megvannak a maga korlátai. Már Thuküdidész is megjegyezte, hogy „a szemtanúk még ugyanazokat az eseményeket sem egyforma, hanem vagy az egyik, vagy a másik félhez fűződő érzelmeik szerint adták elő, illetve úgy, ahogy emlékeztek rájuk”¹. Determináns tényező az események óta eltelt idő, az emlékek megkopása. Esetlegesen az eltelt idő (jelen esetben több mint hatvan év) során bekövetkezett politikai változások is befolyásolhatják az emlékeket, valamint a közlési szándék irányát. További nehézség, hogy a megkérdezett nem mindig ismeri az események tágabb összefüggéseit, a hiányos háttérismeretek miatt helytelen következtetéseket vonhat le – ezek vonatkozásában az interjúk feldolgozása során különös tekintettel kell eljárunk. A módszer alkalmazása során okvetlenül szembesülnünk kell ráadásul egyfajta önigazolási törekvessel és szubjektív látásmóddal is, amely szintén befolyásolja az események bemutatását. Meghatározó továbbá a visszaemlékező társadalmi helyzete, iskolázottsága, valamint életkora – mind az események történésekor, mind a visszaemlékezések rögzítése során. Mindezeket figyelembe véve rendkívül fontos a forráskritikai apparátus felsorakoztatása egy-egy ilyen interjú során.²

¹ Thuküdidész: A peloponnészoszi háború. Budapest 1999. 32.

² Vértési L.: Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. Aetas 19 (2004) 158–172.

Az interjúk összehasonlító elemzését megelőzően szeretnék rátérni a történelmi háttér ismertetésére, kiemelve a téma dél-békési vonatkozásait. Először is egy terminológiai kérdéskört szeretnék körüljárni: a kassai kormányprogram, a Beneš-dekrétumok és a csehszlovák-magyar lakosságcsere terminusokat szeretném elhelyezni ebben a kérdésben. A kassai kormányprogram nem más, mint az 1945. ápr. 5-én kiadott, a csehszlovák államiságot megalapozó kormányprogram, amelynek megvalósítása a Beneš-dekrétumok révén történt meg. Beneš-dekrétumok elnevezés alatt az Eduard Beneš által kiadott 143 elnöki rendeletet értjük, azonban a köznyelv gyakran – leszűkített értelemben – csak arra a tizenhárom cikkelyre vonatkoztatja ezt a kifejezést, amely a magyarok és németek kollektív bűnösségét fogalmazza meg. A kollektív bűnösség azt jelentette, hogy a német és a magyar nemzet minden tagját egyaránt felelőssé tették a második világháború során elkövetett bűnökért. A kitelepítésekre – vagy ahogyan hivatalosan nevezték: lakosságcsere – vonatkozóan a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény az irányadó.³

Az okok vizsgálata kapcsán megállapíthatjuk, hogy Csehszlovákia részéről a motiváció egyértelműen a homogén nemzetállam megteremtésének terve, a dél-felvidéki magyarok etnikai tömbök megbontása volt. Ennek két módja kínálkozott: az egyik a reszlovakizálás, vagyis visszaszlovákosítás – hovatovább, paradox módon olyan magyar embereket akartak „visszaolvasztani” a szlovákságba, akiknek az ősei sohasem voltak szlovákok. Természetesen a terminusok használatával is saját politikai céljaik erkölcsi megalapozottságát igyekeztek alátámasztani. A másik kínáló mód a deportálás volt, erre azonban az 1945. nyári potsdami konferencia csak a németek vonatkozásában adott engedélyt. Bár az 1938-as bécsi döntést a döntéshozatal idején – etnikai megalapozottságát figyelembe véve – a nagyhatalmak is elfogadták, azonban a második világháborúból vesztesként kikerült (sőt, kollaboránsnak tekintett) Magyarországnak nem volt tárgyalási alapja a hitleri agresszió áldozatául esett Csehszlovákiával szemben. A Beneš-dekrétumok jogfosztása révén ellehetetlenült a magyar lakosság: állampolgárságukat és jogaikat elvesztették, a köznyelvben csak „fehér levélként” vagy „hetes lapként” aposztrofált dokumentum deklarálta, hogy megszűntek magyar állampolgárnak lenni, nem kötelesek adót fizetni, iskolába sem járhattak – mintegy a társadalom számkivetettjeivé váltak. A jogfosztás és kitelepítés kálváriája Fábry Zoltán felvidéki magyar író *A vádlott megszólal* c. művének soraival foglalható össze leginkább:

³ *Múlt-kor*: Lakosságcsérével oldotta meg Csehszlovákia a magyar-problémát. 2007.
[<http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=17166> –2013. máj. 29.]

Csallóközből a Viharsarokba – A csehszlovák-magyar lakosságcsere dél-alföldi vonatkozásainak vizsgálata az *oral history* módszerével.

Nyelvem, mely az emberi hang egyik legcsodálatosabb hangszere volt, kihágási objektummá szürkült. Újság a bűnös nyelvén nem jelenhet meg, rádiót tilos hallgatnom. Lekonyult fejfel járok, és némán, és ha lehet, ki sem mozdulok emberek közé. Vak, süket és mozdulatlan gettóélet ez mindenképpen: a jogfosztott emberek szegény- és félelemterhes élete. És az ok? Egyetlenegy tény, a vádak vádja: magyarságom. Magyar vagyok, tehát bűnös vagyok...⁴

A felvidéki magyarság helyzetének rendezése a lakosságcsere-egyezmény megkötésének formájában valósult meg: 1946. febr. 27-én mindkét ország képviselői aláírták a megállapodást. A lakosságcsere-egyezmény értelmében mindkét országból azonos számú lakos települt volna át, azonban ez a későbbiekben nem így történt. Az, hogy mennyiben tekinthető megoldásnak ez a minden erkölcsi alapot nélkülöző intézkedés, vitatható. Habsburg Albert a következőképpen fogalmaz: „Nem kell mást tenni, mint együtt olvasni a benes-i dekrétumokat az emberi jogokkal, s nyomban nyilvánvalóvá válik: e két dokumentum összeegyeztethetetlen egymással.”⁵ Az áttelepítés két hullámban zajlott le, 1947. áprilistól az év végéig, valamint 1948 tavaszától megszakításokkal 1949 nyaráig. Az eredeti kezdő dátum 1946 ősze lett volna, azonban miután a csehszlovák kormány nem engedélyezte az ingóságok áthozatalát, a magyar fél részéről lelassult a folyamat. Csehszlovák részről a válasz több ezer magyar család Szudéta-vidékre történő deportálása volt – az interjúk során ilyenre is találtam példát. Amikor a csehszlovák kormány mégis engedélyezte az ingóságok áthozatalát, minden akadály elhárult a felek részéről a lakosságcsere lebonyolítását illetően. Ha figyelembe vesszük a két fél lehetőségeit, megállapíthatjuk, hogy a szlovákok távozása önkéntességen alapult, körükben szabályos propaganda-hadjáratot végeztek – leggyakoribb érvek között szerepelt az egységes nemzetállam eszméje és a háború utáni újrakezdés kedvezőbb lehetősége a győztesnek tekintett Csehszlovákiában. Ezzel szemben a Beneš-dekrétumok révén ellehetetlenített szlovákiai magyarság számára ez volt az egyetlen rendelkezésre álló alternatíva a reszlovakizálással szemben. (A betegek és idősek kivételt képeztek, őket nem kényszerítették áttelepülésre vagy reszlovakizálásra, valamint a Beneš halála után lezáruló lakosságcsere után is szép számmal maradtak a

⁴ Fábry Z.: A vádlott megszólal. Pozsony 1992.

⁵ Balassa Z.: Csehszlovákia, a törvénytelen ország.

[http://69.10.43.77/VM/benes/benes_tegnap_ma/balassazoltan.html – 2013. máj. 29.]

Felvidéken magyar lakosok.) A szlovákság önkéntes vállalását az elkészült interjúk is megerősítik.⁶

A Dél-Dunántúl mellett a Dél-Alföld volt a legnagyobb gócpontja az ideérkezőknek, Békés megyébe körülbelül 20 százalékuk érkezett. Szervezési problémát jelentett, hogy egy településről gyakran több hullámban indították újtukra a vagonokat Magyarország felé, és ezeket a szerelvényeket más és más településre irányították. Ez gyakran eredményezte a családok szétszakítását, sokan számoltak be arról, hogy rokonaik, barátaik, szomszédaik a Dunántúlra kerültek. Szerencsés kivételt képeztek a gútaiak, akik mindannyian Békés és Csanád megyében találtak új otthonra, nagyjából 10-70 kilométeres távolságokra egymástól. A vallási szempontok figyelembe nem vétele szintén számos problémát szült: a Dél-Alföldön jelentősen megnehezítette a beilleszkedést a többségében katolikus vallásúak számára az, hogy zömmel evangélikus, szlovák falvakba kerültek. A lakosságcserét nehezítette, sőt sokszor meg is akasztotta, hogy szlovákok áttelepülése nem haladt a várt ütemben. A magyarországi szlovákság koránt sem mutatott olyan lelkesedést az áttelepülést illetően, mint azt korábban a szlovák hatóságok remélték. Gyakran a rendelkezésre álló üres ingatlanok hiánya miatt szünetelt az áttelepítés, bár az ingatlanproblémát gyakran orvosolták kitelepített svábok házainak lefoglalásával. A csehszlovák kormány érthető okokból elsősorban a módosabb magyar családok kitelepítését szorgalmazta, annak érdekében, hogy megfelelő körülményeket tudjanak biztosítani a szlovákok számára. A magyar családoknak ezzel szemben nemcsak a rendelkezésre álló házak számának, de a legtöbb esetben ezek állapotának és nagyságának is elégtelen voltát kellett tapasztalniuk.⁷

Az áttelepítés gazdaság- és társadalomföldrajzi vonatkozásai kapcsán szeretnék szólni róla, hogy a földreform során tizenöt katasztrális holdban maximálták a betelepült családok által megkapható földterületet (függetlenül attól, hogy sokan a Felvidéken ennél jóval nagyobb földdel rendelkeztek), így ők az 5-10, és a 10-15 kh birtokkal rendelkezők számát gyarapították. A lakosság egy részének kicserélődése megváltoztatta a szlovákok lakta települések vallási összetételét is: megfigyelhető, hogy a római katolikusok és a reformátusok száma növekedett, az evangélikusoké pedig csökkent. Békéscsabára nemcsak Szlovákiából, hanem

⁶ Tarján M. T.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény aláírása. [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1946_februar_27_a_csehszlovak_magyar_lakossagcsere_egyezmény_alairasa – 2013. máj. 29.]

⁷ Kugler J.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere lebonyolítása Békés és Csanád megyében. *Regio* 7 (1996) 47–73.

Csallóközből a Viharsarokba – A csehszlovák-magyar lakosságcsere dél-alföldi vonatkozásainak vizsgálata az *oral history* módszerével.

Erdélyből is érkeztek betelepülők, és ezáltal a református és evangélikus egyházak híveinek gyarapodásához mindkét hullám hozzájárult.⁸

A továbbiakban szeretnék rátérni a visszaemlékezések elemző bemutatására. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a mikro-szintű kutatás még kezdeti stádiumában van, ezért eddig csak hat interjú készült el, de tervezem a folytatást annak érdekében, hogy minél pontosabb képet tudjak alkotni az események mikrotörténeti vonatkozásában. Az interjúkészítés célja – ahogyan azt már említettem – az ismert tények alátámasztása vagy cáfolata, valamint annak vizsgálata, hogy az egyén hogyan élte meg az áttelepítés nehézségeit. Az interjúk során igyekeztem segítő kérdésekkel irányítani a beszélgetést, annak érdekében, hogy az azonos kérdésekre adott válaszok összevethetőek legyenek egymással. Az *oral history* kapcsán azzal is számolni kell, hogy nem mindenki vállalja az interjúadást. Egyik felkért interjúalanyom – aki pozsonyvezekényi születésű – nem kívánt nyilatkozni. Magában őrzi az emlékeket, sőt a kitelepítettek részére rendezett hatvan éves évfordulóra ő maga faragta az esemény emlékére állított kopjafát, azonban fájdalmas emlékeinek felidézése felzaklatta volna. A hat kiválasztott interjúalany mindegyike a Csallóközből érkezett: egyikük gútai, ketten vágfarkasdiak, hárman pedig pozsonyvezekényi születésűek. Az elkészült interjúk további közös vonása, hogy mindegyikük tősgyökeres földműves családból származik, vallásukat tekintve egyikük református, a többiek katolikus vallást gyakoroltak és gyakorolnak a mai napig. Nem véletlen, hogy kivétel nélkül máig ennyire mélyen ápolják a vallást: mindannyian kiemelték, hogy az áttelepítés után a (sokszor szétszakadó) családi kötelékek mellett a vallás volt az egyetlen összekötő kapocs, amely segítette őket az újrakezdésben. Ugyanakkor mindegyikük megjegyzi, hogy a többségében evangélikus szlovákok lakta területre nehéz volt a beilleszkedés. Ezek a vallási viszonyok egy az egyben megfelelnek a szakirodalom állásfoglalásának. Életkorukat tekintve már vegyesebb a kép: az áttelepítést a többségük kamaszként élte meg, egyikőjük még gyermek volt, de olyan áttelepülttel is volt alkalmam beszélni, aki már felnőtt fejjel élte át az eseményeket. Az eltérő életkoruk ellenére mindannyian hasznos adalékokkal tudtak hozzájárulni a lakosságcseréről kialakítandó képhez, hiszen azok is, akik gyermekként éltek meg az eseményeket, szüleik elmesélése nyomán közvetett emlékekkel rendelkeznek a történelekről. Sokan szolgáltak fényképekkel,

⁸ Kugler J.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere népességföldrajzi vonatkozásai a délalföldi régióban. Pro Minoritate 6 (1997) 25–32. Elérhető:

[<http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/1997/ProMino97-1-05-Kugler.pdf> – 2013. máj. 29.]

dokumentumokkal is, amelyek még közelebb hozzák a történelmi múltat a jelen embere számára.

A reszlovakizálás kérdését illetően minden család határozott elutasító választ adott, elmondásuk alapján fel sem merült annak a lehetősége, hogy szlováknak vallják magukat. Tokovics Károly így nyilatkozik: „Nem olyan a magyar ember, legalábbis azon a vidéken. A szüleim sem voltunk megalkuvók, igazán magyaroknak vallották magukat.”⁹ A reszlovakizálást a csehszlovák kormány igyekezett minden eszközzel szorgalmazni. Ennek folyamatáról, menetéről legrészletesebben Fésű Józsefné visszaemlékezése alapján értesülhetünk:

Semmilyen feltétele nem volt, vagyonhoz sem kötötték. Örültek minden szlovákká váló embernek. Azt nem tudom, mi történt az ottmaradókkal, mert ezután megszakadt a kapcsolat. Mindenesetre a nagy többség ezeket kivetette magából, amiért megtagadták magyarságukat. A reszlovakizálás keretén belül tervszerűen házról házra jártak, és azt kérték, hogy aki nem akar áttelepülni, az vallja magát szlováknak. A legtöbben ezt nem fogadták el, mert annyira nyakas magyarok voltak, hogy mindenáron magyarok akartak maradni – még az áttelepítés árán is. Nem beszélve arról, hogy annak ellenére, hogy az áttelepítési listáról kihúzták azokat, akik szlovák állampolgárrá kívántak válni, az is előfordult, hogy az illetőt később mégis elvitték. A mi családukban gondolatban sem fordult meg a reszlovakizálás, mi mindvégig magyaroknak vallottuk magunkat.¹⁰

Arról már megoszlanak a vélemények, hogy mi alapján dönthetett a csehszlovák kormány a Magyarországra telepítés, vagy a Szudétákhoz deportálás kérdésében. A szakirodalom alapján tudjuk, hogy a csehszlovákok részéről egyfajta megfélemlítés és nyomásgyakorlás volt az az akció, amikor magyarok ezreit hurcolták a Szudétákhoz, többségüket kényszermunkára, azonban a tágabb összefüggéseket át nem látó visszaemlékezők ezt a családok vagyoni helyzetével próbálták indokolni. Olyan esetről is beszámoltak, amikor a Szudétákhoz történő deportálás után kapták meg az áttelepülést biztosító ún. „fehérlevelet” vagy „hetes lapot” így ők Magyarországra is csak azt a 20-30 kg-os csomagot hozhatták magukkal, amit a kényszermunkára deportáltaknak is engedélyeztek. Érdekes megvizsgálni azt a kérdést is, hogy a Csallóköz egymástól nem messze eső területein is különböző terminussal illették az áttelepítést biztosító okmányt. Az áttelepítést már felnőtt fejjel megélő adatközlő kalandos útról számol be: a Szudétákhoz induló vonatról csodával határos módon sikerült megszöknie, majd átjutni a magyar határon, váci rokonok segítségével. Más családtagok révén

⁹ Tokovics Károly közlése nyomán.

¹⁰ Fésű Józsefné közlése nyomán.

Csallóközből a Viharsarokba – A csehszlovák-magyar lakosságcsere dél-alföldi vonatkozásainak vizsgálata az *oral history* módszerével.

másodkézből a csehországi munkáról is tudott adatokkal szolgálni. Egy másik megkérdezett személyesen is átélte a Csehországba való deportálást. Érdekességgéppen kiemelendő, hogy az, aki személyesen átélte a deportálást, kevésbé az embertelen körülményeket, mint az őket fogadó cseh gazda pozitív emberi vonásait emeli ki – ezzel szemben, akinek családtagjait érintette a deportálás, a családi elbeszélések alapján valóságos csehországi „embervásárról” emlékezik meg. Az objektivitás érdekében a kérdés kapcsán további visszaemlékezések rögzítésére van szükség.

A többieknek vagyontól függően több vasúti kocsis rendelkezésére állt: mezőgazdasági eszközök, tűzifa, állatok, bútorok, és a mindennapi megélhetés szükségletei kerültek a vagonokba. Szinte kivétel nélkül arról számolnak be, hogy nappal egy külső vágányon vesztegelt a vonat, csak éjszaka utaztak, annak érdekében, hogy ne akadályozzák napközben a menetrend szerinti vasúti forgalmat. Az áttelepítés szervezetlenségét az is jól mutatja, hogy mindenről maguknak kellett gondoskodniuk az utazás során, sem az idősekkel, sem a betegekkel nem törődött senki. Egyetlen gútai visszaemlékezőm rendkívüli embertelenségről számolt be: az indulás előtti napon, éjszaka tudták meg, hogy a mezőgazdasági gépeket szét kell szerelniük, mert mégsem kapnak elég vagon. A következőképpen emlékezett vissza az eseményekre:

Az indulásunk szörnyű, elmondhatatlan, embertelen volt, a teherautóról mindenünket ledobáltak. Azt mondták, a gazdasági eszközöket nem kell szétszedni, mert van elég vagon. Sötétedéskor derült ki, hogy még sincs, ezért szét kellett szedni őket. Képzeli el, mit jelentett az ekét, boronát, vetőgépet szétszedni éjszaka, szakadó esőben az állomáson.¹¹

Mivel az indulás pontos időpontját nem ismerték, a vonat akkor indult el, amikor a visszaemlékező édesapja a vasúti kocsis ütközőin állt, és így kellett megtennie az utat a csehszlovák-magyar határig.

Az áttelepítéssel kapcsolatos értesítés, a fehérlevél kézhezvételének időpontját egy kivétellel mindenki 1946-ra datálja – az egy 1947-es dátumot említő visszaemlékező vagy rosszul emlékezett, vagy a kései értesítés egyedi, elszigetelt eset lehet. Beszámoltak arról is, hogy előzetesen nem tudták, hová kerülnek. Voltak, akik a vasúti kocsik iránytáblája alapján szereztek információt, mások csak a megérkezéskor szembesültek a célállomással. A célállomás a megkérdezettek esetében Mezőberény, Tótkomlós, Nagybánhegyes és Pitvaros volt. Kivétel nélkül mindenki arról számolt be, hogy a szlovákok jóval szegényebbek voltak, mint ők:

¹¹ Fésű Józsefné közlése nyomán.

az ellenirányban közlekedő vasúti kocsik számából és az itt hagyott házakból is erre következtettek. Ismét Fésű Józsefné visszaemlékezéséből idézek:

A magyarok közül Gútáról 10-15 család jött kb. 80-90 vagonnal, a szlovákok részéről 30-40 család jött ugyanennyi vagonnal, tehát nekik nemigen volt vagyonuk. Talán azt várták, hogy majd a sült galamb a szájukba repül. A csehszlovák államtól mindent megkaptak a szlovák áttelepülők: a házainkat, a földet, kocsit és lovat.¹²

A Magyarországon kapott ingatlanok állapotát jól mutatja, hogy kivétel nélkül minden megkérdezett interjúalany családja kérelmezte az ingatlancserét, voltak, akik többször, akár háromszor is költöztek, mire olyan házat kaphattak, amely nem ázott be, és amelyben ha szűkösen is, de elfértek. A földkérdés is komoly problémát jelentett: sok házhoz nem is tartozott földterület, ők az Állami Gazdaságtól kaptak kárpótlást a Felvidéken hagyott földek után. Ennek nagysága viszont a már említett földtörvény értelmében korlátozott volt: volt olyan család, aki 50 hold földet hagyott a Felvidéken, de a földtörvény értelmében ők is legfeljebb 15 holdat kaphattak vissza Magyarországon. Olyan is megtörtént, hogy a nagyszülők külön földterületet kaptak, így összesen 30 hold földön gazdálkodhatott a család, ők viszont néhány évvel később épp a földterület nagysága miatt kerültek kuláklistára a Rákosi-rendszerben. A megkérdezettek közül az egyik visszaemlékező arról is beszámol, hogy egy ideig az áttelepítési hivatalnál segédkezett Békéscsabán, annak érdekében, hogy a később érkezőknek jobb körülményeket próbáljanak teremteni, mint ami őket fogadta a megérkezésükkor.

Dél-békési fogadtatásukról eltérően számolnak be. Fésű Józsefné a mezőberényi állomáson őket váró „nemzetgyesítést ünneplő” díszes parádét emelte ki, amely számukra a sok megpróbáltatás után érthetetlen volt. Ismét őt idézem:

A végállomás Mezőberény volt, vasárnap reggel érkeztünk. Megérkezésünk után jött egy tisztviselő, és felírta minden vagon oldalára, hogy mi melyik családhoz tartozik, és a kocsi tartalmát melyik utcába kell szállítaniuk. Minket a Madarász u. 52. szám alá költöztettek. A vagonokból teherautókkal vitték a csomagokat a megadott címre, de azzal nem foglalkoztak, hogy minden a megfelelő helyre kerül-e. Az érkezésünkkor egy rezesbanda nagy csinnadrattával fogadott minket. Számunkra érthetetlen volt mindez, hiszen péntektől vasárnapig utaztunk, összetörten, fájdalommal telve szálltunk le a vagonokból.¹³

¹² Fésű Józsefné közlése nyomán.

¹³ Fésű Józsefné közlése nyomán.

Csallóközből a Viharsarokba – A csehszlovák-magyar lakosságcsere dél-alföldi vonatkozásainak vizsgálata az *oral history* módszerével.

Mások a tőlük kezdetben elforduló tótkomlói szlovákság képét őrzik emlékeikben, de egy közös: a vallás mint összetartó kapocs nagyon fontos szerepet játszott. Az egyik visszaemlékező családja a pitvarosi templom alapkövének letételekor is aktívan közreműködött. A beilleszkedést mindenki máshogy élte meg: voltak, akik még évekig a visszatérésben reménykedtek, és csak a legszükségesebb dolgait csomagolták ki, mások inkább beletörődtek a sorsukba. A családok eltérő módon dolgozták fel a történeteket: sokan mindvégig emlékeikben őrizték az eseményeket, mások nem is beszéltek róla, igyekeztek maguk mögött hagyni a múltat. A korabeli dél-békési állapotokat jól mutatja, hogy a megkérdezettek közül senki sem hallott az áttelepültek hivatalos lapjáról, az Új Otthonról – mindannyian valószínűsítik, hogy ezekbe a kis falvakba el sem jutott ez az újság. A beszélgetés végén egy elméleti kérdést tettem fel interjúalanyaimnak: igényt tartanának-e bármilyen kárpótlásra? Egy kivétellel senki sem kérne sem földet, sem anyagi kárpótást – az egy kivételt magyarázza, hogy az ő családjuk a többiekkel ellentétben 20-30 kg-os csomagokkal volt kénytelen átköltözni, és az egész életüket újra kellett kezdeniük. Erkölcsei kárpótlásra azonban mindenki igényt tartana – a beszélgetések során mindenkiben megfogalmazódott az a jogos igény, hogy az őket ért sérelmekért a Benedekrétumok eltörlése, és mindkét állam részéről a bocsánatkérés lenne a legkevesebb, amit elvárnának.

A fájó nosztalgiával fűszerezett beletörődést Kis Pálné Mile Edit fogalmazza meg visszaemlékezésében:

Bár akkor fájdalmas volt átjönnünk, de túl minden szenvedésen és megaláztatáson, azt mondom, hogy itt mégis jobb sorsot kaptunk, mert megmaradhattunk magyarnak: magyarságunk és hitünk miatt bánás nem ér bennünket. Barátaink, gyermekeink, és otthonunk is itt van. Gyűlölet vagy harag már egyáltalán nincs bennünk. Megbékéltünk mindennel és mindenkivel, csak a honvágyunk maradt meg, mert haza mindig Vágfarkasdra megyünk.¹⁴

Összefoglalva gondolataimat, az interjúk során szerzett adatok szinte teljes mértékben megfelelnek a szakirodalom állításainak, a visszaemlékezések hitelesnek tekinthetők, ezáltal alkalmasak arra, hogy a belőlük kinyerhető mikrotörténeti információkat felhasználhassuk. Véleményem szerint minden beszélgetés rendkívül érdekes egyéni sorsokról (sőt, gyakran egész családi sorsokról) tanúskodik. Amellett, hogy az interjúk mikrotörténeti szempontból fontos adatokat tesznek hozzá a könyvek soraihoz, olyan egyéb aspektusok (gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozások) is megjelennek bennük, amelyek

¹⁴ Kis Pálné Mile Edit közlése nyomán.

szintén arra ösztönöznek, hogy ezt a kutatómunkát továbbvigyem. Szeretnék további, teljesebb körű kutatást folytatni a dél-alföldi régióban, mind az *oral history* vonatkozásában, mind levéltári iratok nyomán, továbbá a tervek között szerepel a kutatómunka kiterjesztése más, az áttelepítés kapcsán különösen érintett régiókra, így a Dél-Dunántúlra is. Az *oral history* módszerének sajátossága is a folytatásra sarkall: a kutatás csak addig folytatható, amíg találok olyan interjúalanyokat, akik visszaemlékezéseik révén új mikrotörténeti információkkal, esetlegesen képekkel, dokumentumokkal szolgálhatnak.

IRODALOMJEGYZÉK

Balassa Z.: Csehszlovákia, a törvénytelenység országa. [http://69.10.43.77/VM/benes/benes_tegnap_ma/balassazoltan.html – 2013. máj. 29.]

Fábry Z.: A vádlott megszólal. Pozsony 1992.

Kugler J.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere lebonyolítása Békés és Csanád megyében. Regio 7 (1996) 47–73.

Kugler J.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere népességföldrajzi vonatkozásai a délföldi régióban. Pro Minoritate 6 (1997) 25–32. [<http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/1997/ProMino97-1-05-Kugler.pdf> – 2013. máj. 29.]

Múlt-kor: Lakosságcserevel oldotta meg Csehszlovákia a magyar-problémát. 2007. [<http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=17166> – 2013. máj. 29.]

Tarján M. T.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény aláírása. [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1946_februar_27_a_csehszlovak_magyar_lakossagcsere_egyezmény_alairasa – 2013. máj. 29.]

Thuküdidész: A peloponnészoszi háború. Budapest 1999. 32.

Vértesi L.: Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. Aetas 19 (2004) 158–172.

SZÓBELI ADATKÖZLŐK

Fésű Józsefné

Kis Pálné Mile Edit

Motyovszkiné Udvaros Ida

Szabó Istvánné

Csallóközből a Viharsarokba – A csehszlovák-magyar lakosságcsere dél-alföldi vonatkozásainak vizsgálata az *oral history* módszerével.

Tokovics József

Tokovics Károly

ABSTRACT

If we want to discuss the problems of nationality and identity after World War II, we have to mention the Czechoslovak-Hungarian population exchange. During this exchange, the Czechoslovak government wanted to completely exchange the Hungarian population of the Felvidék (Upper Hungary) for Slovak people. The reason was the principle of collective sinfulness (in regard to Hungarian and German people), and the clear aim: to create a homogeneous Czechoslovak nation-state. To carry this out, they had two ways: deportation (but this opportunity was successful only in regard to the German because of the Western Powers) and population exchange. The alternative of population exchange was "reslovakisation", which means if Hungarian people declared that they were Slovak, they could remain in their homes. Most people didn't want to do it, so they had to take part in the exchange. The agreement was signed by the two countries on 27th February 1947, and it has relations to the Beneš-decrees which ordered the deprivation of rights for Hungarian people living in Czechoslovakia. To analyse this topic, I had chosen the method of "oral history", so I interviewed six people (living in Békés county, Southeastern part of Hungary) who survived this population exchange. These interviews tell us how they have survived this event, what they were able to bring with them, and how they started new life. I have made six interviews, because this research is in just in an initial stage, but I definitely want to continue: not only in this region, but also in Transdanubian areas, which were also affected by the population exchange.

„Hogyan kell cselekednünk” – Igazságos egyén és igazságos állam kapcsolata Platón *Államában*

Filozófiai tanulmányaim során az igazságosság problémája volt az, amely a legjobban megragadott és folyamatos gondolkodásra sarkallt. Az emberi életről, mint társadalmi létről folytatott elmélkedés kitüntetett fogalma; ahogyan Heller Ágnes jellemzi, „hideg erény, néha még kegyetlen is”.¹ Amennyire fontosnak érezzük a fogalmi és tartalmi tisztázását, annyira csúszik ki a kezeink közül, amikor meg akarjuk ragadni. Senki sem vitathatja a probléma maiságát; én mégis egy olyan szerzőt választottam ma bemutatásul, aki semmiképpen sem nevezhető modernnek – mégis aktualitása van annak, amivel foglalkozik. Platónat olvasva sokszor támad olyan érzete az olvasónak, hogy saját korának és társadalmának problémáiról van szó a dialógusaiban beszélgető szereplők között. Az Államban a cél egy olyan rendezett állam felállítása, amely az igazságosság, mint vezérlő elv mentén működik.

Platón eszkatológikus jellegű² vizsgálattal kívánja felvezetni a dialógus fő témáját. Szókratész és Kephalosz a halál utáni igazságszolgáltatásról elmélkednek, miután találkoznak a Bendisz-ünnepen. Mivel Platón igen idős férfiként írja le, Kephaloszt erőteljesen foglalkoztatja az a gondolat, hogy vajon mi történik a halál után. Ha van igazságszolgáltatás az elmúlásunk után, akkor az eddigi cselekedeteink alapján vajon büntetést vagy jutalmat kapunk? A fő kérdés tehát az, hogyan kellene az embernek úgy élnie az életét, hogy ne maradjon adósa senkinek, mikor elérkezik a búcsú ideje; van-e olyan fő elv, amelynek követésével elérhető lesz a béke az ember lelkében, és később a túlvilágon is? Kephalosz tudja, hogy nem érdemelne jutalmat, ezért szorgosan áldoz az isteneknek. Anélkül követi a közerkölcsöket, hogy reflektálna rájuk; csak az lebeg a szeme előtt, hogy az istenek és emberek elismerését váltsa ki.³ Arra az „édes reménységre” (331 a) vágyik,

¹ Heller Á.: Az igazságosságon túl. Budapest 1990 22.

² A. E. Taylor.: Platón. Budapest 1997. 372.

³ Mogyoródi E.: Az üzletember és az igazságosság: Platón a társadalmi szolidaritásról. In: Laczkó S. – Dékány A. (szerk.): Lábjegyzetek Platónhoz 7. – Az Igazságosság. Szeged 2009. 14.

„Hogyan kell cselekednünk”

Igazságos egyén és igazságos állam kapcsolata Platón *Államában*

amely a tiszta lelkiismeretűeket tölti el. Kephalosz gondolatainak mozgatórugója tehát az, hogy milyen módon nyerhetünk megváltást. Platónnál a bölcs arra törekszik, hogy megtalálja az utat az üdvözüléshez, és dolgozik benne a vágy, hogy a többieket is megtérítse. A közösségének feltétlenül közvetítenie kell ezt az üzenetet: erényes férfi csak ekképp válhat filozófussá, és később filozófus királlyá Platón ideális államában.⁴

Platón több ízben próbálja meg fogalmilag meghatározni az igazságosságot. Mivel az ideális államot kívánja megalkotni, beszélgetőpartnereivel egyezik a véleményük abban, hogy ennek eléréséhez minden a jó alapon múlik. Ha az alap jó, az állam szükségszerűen tökéletes lesz. A fogalmak tisztázása szükséges, hiszen a „rossz alkotmány igazságtalan polgárokat nevel, az igazságtalan emberek pedig igazságtalan törvényeket hoznak.”⁵ Négy, fő, úgynevezett „sarkalatos erényre” támaszkodnak a vizsgálódásban: a bölcsességre, a bátorságra, a mértékletességre, és az igazságosságra. Az első három erény valójában együtt lesz szükséges ahhoz, hogy az állam igazságos lehessen.

Az első könyvben alapvetően három vélemény különül el az igazságossággal kapcsolatban. Kephalosz és Polemarkhosz Szimonidész elvét tekintik a helyes meghatározásnak, amely szerint „a föltétlen igazmondás és a kapott javak visszaszolgáltatása” az igazságosság meghatározása (331 d). A második, aki definiálni kívánja a szofista Traszümakhosz, aki egyfajta „új erkölcsöt” fogalmaz meg, amely igencsak ellentétes Szókratészével, majd a harmadik maga Szókratész, aki a higgadtabb filozofikus gondolkodást közvetíti a többiekkel szemben.⁶ Kephalosz és Polemarkhosz vérbeli kereskedők, a szemléletük is a kereskedő hagyományos erkölcsi szemlélete: a helyes számukra az igazmondás és a tulajdon visszaszolgáltatása. Ez azonban nem minden szituációra illeszkedik, valamint nem is elég megalapozott és kifejtett ahhoz, hogy megtehessük alapelvnek. Ezt Platón válaszul példával is érzékelteti: ha egy magán kívül lévő, őriöngő barátom követelné, hogy adjam vissza neki a nálam őrzött fegyverét, akkor is, ha ezzel magában és másban is kárt tehet, akkor a józan eszünk azt diktálja, hogy ne tegyük azt, ami korábban Szimonidész elve szerint igazságosnak bizonyult. Jó cselekedetnek tűnik az, hogy megóvjuk a barátunkat a bajtól, tehát nem lehet igazságos az, ha visszaadjuk neki. Újabb kérdés az, hogy hivatkozhatunk-e pusztán a józan észre a törvénnyel szemben. A barát

⁴ Taylor (1997: 373).

⁵ Heller (1990: 82).

⁶ Taylor (1997: 373).

megnevezésével viszont újabb problémát fogalmazhatunk meg: külön kell-e kezelni a barátainkat a közösségünk többi tagjától? Az igazságosság nem lenne egyenlő az egyenlő bánásmóddal? Polemarkhosz egyenesen kijelenti, hogy „az igazságosság a barátnak használ, az ellenségnek árt” (332 d). Itt viszont le kell szögeznünk egyrészt, hogy az igazságosság „békében is hasznos” (333 a), szerződéskötésre való az államot alkotó polgárok között, másrészt az igazságos ember nem tud ártani, még az ellenségének sem, „hiszen a jó ember igazságos” (334 d), és ezért nem is képes rá.

Az első könyv második meghatározási kísérletében Traszümakhosz az, aki átveszi a beszélgetés fonalát Polemarkhosztól: hevesen ellenkezik Szókratész definíciójával, és kijelenti, hogy az az igazságos, ami „az erősebbnek javára van” (338 c). Semmiképpen nem a közösség boldogsága, harmónia, vagy béke elérése a cél, Traszümakhosz csupán a vezetők rétegének kíván kedvezni. Ennek alapján az lesz az igazságos, ami a törvény által hitelesített, de ez egyenlő lesz azzal, ami az államformának megfelelő uralkodó hatalomnak hasznos. Szókratész cáfolata pontosan ezt a vezető hatalmat veszi célba: ugyanis a vezető réteg is emberekből áll, a zsarnok is ember – tehát tévedhet is. Tévedhet a törvényhozásnál, tehát hozhat olyan törvényeket, amelyek nem hogy hasznosak, hanem károsak a törvény alá tartozók, így akár saját maga számára is. A vezetők pedig (legalábbis Platón ideális vezetői) sosem a saját hasznukat keresik, hanem mindig az általuk kedvezményezettekét, ahogyan a lovasz a lovakét, az orvos a betegeket. Ezek a hivatások mindig a gyöngébbeket segítik, sosem az erősebbeket. Ezen az alapon maradva tehát az ideális állam vezetője nem hozhat igazságtalan törvényeket.

A harmadik kísérletben az igazságosság hasznát keresik – van-e haszna az igazságosságnak, és ha van, mi lenne az? Traszümakhosz jó szofista lévén továbbra is a gyakorlati erkölcsöt képviseli, míg Szókratész sokkal idealistább. Traszümakhosz tulajdonképp nem is hisz erkölcsi kötelességben, hiszen megfogalmazása szerint valójában nincs is olyan, hogy erkölcsi kötelesség. Amit az emberek „jogosnak” neveznek, az nem más, mint „az erősebb érdeke”.⁷ A szofista a pásztor példáját veszi elő: a pásztor nem a nyája hasznát keresi, hanem a sajátját – hiszen vágásra tartja az állatait, hasznat húz belőlük, nem pusztán védeni akarja őket. Ez a fajta megközelítés az igazságosságra, mint „hasznos képességre”⁸ tekint, de ezt a gondolatmenettel azonnal meg is cáfoljuk. Ahhoz, hogy használjuk ezt a hasznos képességet, nem is igazságosságra van szükségünk, hanem inkább

⁷ Taylor (1997: 375).

⁸ Taylor (1997: 375).

„Hogyan kell cselekednünk”

Igazságos egyén és igazságos állam kapcsolata Platón *Államában*

szakismeretre, valamint ha rendelkezünk efféle képességgel, azt „nem csak jó, de rossz célra is használhatjuk.”⁹

Tehát Traszümakhosz a gyakorlatot veszi szemügyre, és ez alapján akarja bebizonyítani Szókratésznek, hogy az igazságos mindig a rövidebbet húzza az igazságtalannal szemben, és akik az igazságosságot választják az igazságtalanság és mások kihasználása helyett, azok boldogtalanok maradnak. Az erényt egyszerűen bárgyú nemeslelkűségnek nevezi. Pénzügyek tekintetében sem tartja helyesnek, ha az emberek ezt az erényt követik, hiszen amikor adózni kell, az igazságos az egyenlőn felül többet ad be, az igazságtalan kevesebbet, és amikor kapnak a közösből, az igazságtalan busás összegre tesz szert, míg az igazságos semmire. Tulajdonképp az igazságos ember csak azért nem követ el igazságtalanságot, mert nem mer kockáztatni és szembenézni a lehetséges következményekkel; fél a büntetéstől. Tehát Traszümakhosz nem csupán bárgyúnak, hanem gyávának is tartja az igazságosakat, akik kiállnak emellett az elvük mellett, még akkor is, ha ezzel őket éri kár. Fel se merül az engedetlenség lehetősége; Traszümakhosz magától értetődőnek tekinti, hogy a bárgyú nép terelhető birkanyájként engedelmeskedni fog az erősebbnek, hiszen „a törvény az törvény”. Az uralkodó csupán azért bír ezzel a hatalommal, mert ő tudta az érdekeit érvényesíteni, ő az uralkodó.¹⁰ Tulajdonképp félelmetes, ahogyan Traszümakhosz lefesti a számunkra eddig idealizált, erényes embert, és ennyire kiszolgáltatottnak, gyávának állítja be. Konfliktuskerülőnek, de nem jó értelemben: ez inkább megalázkodás és nem kompromisszum. Platón szerint ez egy életvitel, nem degradálhatjuk le efféleképp, hiszen ha ehhez „tartja magát az ember, a lehető legeredményesebb életet éli” (344 e). Itt mutatkozik meg a Negyedik könyvben kifejtett álláspontja, miszerint a különböző lélekreszek együttes munkája lesz az, amely az egyént igazságossá teszi. (441 e)

Platón az értelem uralmát kívánja bemutatni, amellyel elérhető az emberben a kívánt lelki állapot: az indulatnak támogatnia kell az értelmet, de ugyanakkor az értelemnek uralkodnia kell az indulaton. Pont úgy, ahogyan Szókratész uralja a beszélgetést az indulatos Traszümakhosz ellen. Demonstrálni szeretné, hogy az igazságtalanság nem jár haszonnal. Véleménye szerint, ha semmi sem kontrollál abban, hogy igazságtalanul cselekedjek, és szabadon megtehetem, mindenféle megtorlás nélkül, és nagyobb vagyonhoz is jutok, még mindig nem lehet számomra kecségtetőbb az igazságosként leélt életnél. Az állam vezetője sem pénzszerzés miatt kívánt uralkodni, hanem hogy az állam hasznára legyen.

⁹ Taylor (1997: 375).

¹⁰ Taylor (1997: 376).

Önként ekkor még senki nem jelentkezett erre a pozícióra, ahogy Platón írja, valóságos szégyen lett volna (347 c). Szókratész sokkal idealistább, és a tapasztalatainktól kissé elrugaszkodva beszél az erényről, és arról, hogyan működik az az emberben (például az orvos, uralkodó viselkedése esetében). Emiatt érezzük úgy, mintha kissé elbeszelnének egymás mellett, mindkettejük a saját igazát bizonygatva, nem pedig egymás gondolataira reflektálva.

Traszümakhosz olyan fordított értékrendet képvisel a dialógusban, ahol az igazságtalanság kap olyan megbecsülést tőle, mint Szókratészétől az igazságosság erénye. Szókratész azzal cáfolja ezt, hogy az igazságos nem bárgyúan nemes lelkű, nem gyáva ember; az igazságos ember jó, és nem akar többet annál, mint ami jár neki, tehát ő az értelmes és a jó képviselője – Traszümakhosz igazságtalan embere pedig tudatlan és rossz.

A következő probléma az a meghatározás menetében, hogy az igazságosság hatalmasabb és erősebb-e az igazságtalanságnál. Szókratész azzal kívánja bebizonyítani, hogy az igazságosságra igenis szükség van, hogy az összetartó gonoszokat emeli ki: még közöttük is kell, hogy legyen igazságosság, hiszen széthúzás és egymás eltaposása lenne a vége szövetségüknek. Minden közösségben az igazságosságra kell alapozni, különben nem tud fennmaradni, a hatalmat is csak ekképpen lehet megtartani. A negyedik könyvben, mikor újra nekilátnak az igazságosságot meghatározni, (432 e) felismeri, hogy ott volt a kezdetek kezdetén, mint alap: megállapodtak ugyanis abban, hogy milyen körülmények között vizsgálódnak az igazságosság fogalmáról. Az, hogy mindkét fél tartja magát az egyezséghez, maga a szabály betartása, az igazságosságra való törekvés. A bölcs állam lesz képes jó elhatározásokra, (428 b) ezzel az erénnyel, amit egyenesen „államerénynek” nevez (433 e). Szűkebb körben azok tudhatják magukénak, akik az állam élén állnak és parancsolnak, majd általuk és igazságos berendezkedés által lesz az egész államra jellemző. Az ő tudományuk segítségével lesz bölcs az állam, tehát az egyének teszik az államot igazságossá. „Ez az állam tulajdonképpen az igazságosság formális fogalmának tökéletes megtestesülése.”¹¹

Platón több szöveghelyen is kihangsúlyozza, hogy az az igazságos, ha mindenki a saját feladatát végzi, és nem foglalkozik a többiével: csak így működhet minden az államban harmonikusan. Valójában nem csupán az államban: az egyénben is, ez a különböző lélekrészek harmóniája. Az igazságosan működő államhoz a négy sarkalatos erény harmóniája; a bölcsesség, bátorság, és a józan önmérséklet összekovácsolódása szükséges.

¹¹ Heller (1990: 86).

„Hogyan kell cselekednünk”

Igazságos egyén és igazságos állam kapcsolata Platón *Államában*

A nevelés szempontjából érdemes kiemelni a bátorságot, amely szükséges a többi erény megvalósításához. A bátorság az örök erénye: ők azok, akik harcolnak az államért és megvédik azt – ezt az erényt Platón egyfajta megőrzésnek tekinti, hiszen a kiválogatott katonák nevelésére külön gondot fordítottak, így szívták magukba a neveléssel a törvényeket, és nem csupán parancsra cselekedtek, hanem saját meggyőződésükből védték azokat. Platón szerint a törvényeket csak úgy mondhatjuk magunkénak, ha megfelelő előkészítésben, nevelésben részesültünk. Példának a gyapjúfestést említi: a gyapjú sem szívja magába és tartja meg a festéket akkor, ha nem kezelik előtte megfelelően: egyszerűen kimosódik belőle. Tehát a bátorság Platón szerint az erejükről és félelmetességükről vallott „helyes és törvényes hit” (430 b) megőrzése.

A józan önmérséklet egyfajta rend, a gyönyörök és vágyak megzabolázása (430 e). Az ember jobb és rosszabb részének harca önmagán belül. A cél az, hogy a jó, az értelem uralkodni tudjon az ösztönös vágyakon, így mérsékelje magát. Ezt nevezi Platón „önmagánál erősebbnek”. Ez az erény is igen szűk rétegé, a legkiválóbbak rendelkeznek vele. Az önmérséklet egyféle összhangot teremt, amely segít az állam fenntartásában: áthatja azt, összehangolja a tagjait, hogy egyetértésben éljenek (432 a).

Végül, de nem utolsó sorban a számunkra legfontosabb erény, az igazságosság kap újból reflektorfényt: arra a következtetésre jut, hogy a válasz rég itt hevert a lábuk előtt, hiszen eddig is egészében véve róla beszéltek. Az igazságosság a többi szükséges erényhez is alapot ad úgy, mint a beszélgetés kezdetén az alaptételek megállapításában: biztosítja a fennmaradásukat és együttműködik velük. A három rend képviselői (filozófusok, örök, kézművesek) meg kell, hogy tartsák a saját pozíciójukat, a saját feladatukat kell, hogy végezzék. Ezeknek a feladatoknak a cserélgetése és más munkájába való beleszólás pedig igazságtalan, és az államra nézve egyenesen káros cselekvés.

Ungvári Zrínyi Imre a következőképp fogalmazta meg az igazságosságot Platón szemén keresztül: „az igazságosság ebből a szempontból mindenekelőtt beteljesülő, azaz tökéletes rend, megfelelő arány: az elemek, a minőségek, erények viszonyában érvényesülő helyes mérték kifejeződése.”¹² Tehát leszögezhetjük, a legfontosabb a harmónia megőrzése.

¹² Ungvári Zrínyi I.: Az igazságosság etikai, politikai és morális szempontból. In: Laczkó S. – Dékány A. (szerk.): Lábjegyzetek Platónhoz 7. – Az Igazságosság. Szeged 2009. 63.

Ha megvalósul a harmónia, megvalósul az igazságosság is, így lesz belőle egyfajta erő, egy erényeket és embereket összetartó erő. Platón párhuzamot von állam és egyén között: „ahogyan és ami révén bölcs az állam, úgy és annak révén bölcs az egyén is”.¹³ Az értelem, az indulat és a vágy, mint a három rend, fenntartják ezt a harmóniát – egymást szabályozva és támogatva alkotnak egészet. Az, aki „tudósa a három részből alkotott egyén és közösség boldogulásának”¹⁴ válhat bölcs emberré. Azok pedig, akik birtokolják az igazságosság erényét, a Jó ideájának vezérletével cselekszenek, nem képesek rosszat cselekedni. A legtöbb kommentátor fontolóra veszi, hogy ez a következtetés erre alapozva gyenge, vagy hiányos.¹⁵ Ez a fajta biztosíték sajnos ma már tényleg nem hat olyan erővel, mint hathatott a mű keletkezésekor, vagy az emberek igen kis százaléka tartja ma ezt elég erős motivációnak. Mégis mindnyájan valahogyan ennek a harmóniának a fenntartásán dolgozunk a társadalomban.

IRODALOMJEGYZÉK

Heller Á.: Az igazságosságon túl. Budapest 1990.

Jánosy I. (ford.): Platón: Az Állam. Budapest 2008.

Kraut, R.: The defense of justice in Plato's Republic. In: R. Kraut (ed.): Cambridge Companion to Plato. Cambridge 1999. 311–337.

Mogyoródi E.: Az üzletember és az igazságosság: Platón a társadalmi szolidaritásról. In: Laczkó S. – Dékány A. (szerk.): Lábjegyzetek Platónhoz 7. – Az Igazságosság. Szeged 2009. 11–42.

Slote, M.: Justice as a virtue. In: Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2002. Elérhető:
[<http://plato.stanford.edu/entries/justice-virtue> – 2013. máj. 20.]

Taylor, A. E.: Platón. Budapest 1997.

Ungvári Zrínyi I.: Az igazságosság etikai, politikai és morális szempontból. In: Laczkó S. – Dékány A. (szerk.): Lábjegyzetek Platónhoz 7. – Az Igazságosság. Szeged 2009. 63–71.

¹³ Jánosy I. (ford.): Platón: Az Állam. Budapest 2008. 441c.

¹⁴ *uo.* 442c.

¹⁵ M. Slote: Justice as a virtue. In: Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2002. Elérhető:
[<http://plato.stanford.edu/entries/justice-virtue> – 2013. máj. 20.]

ABSTRACT

Justice is a preferred notion in our social life. As much as we feel it important to clarify the concept and content, this notion slips out of our hands when we want to grab it and explain it more. No one can deny the actuality of the problem, but I chose to present an author who is not in any way can be described as modern - but I think we can speak about his topicality. While reading Plato the reader often has a sense of that his own society problems are the topics of the dialogues. In *The Republic*, the aim of the dialogue is to setting up an equitable, ideal state.

Plato starts with an eschatological featured investigation. Socrates and Cephalos discuss the problem of life after death. As Plato describes him as a very old man, Cephalos is strongly concerned about the idea to see what happens after death. The main question is, how the man should live his life as to leave no debt to anyone when it comes time to say goodbye. Is there a main principle that helps to reach the peace of the soul of man - and later on the other side as well? Plato attempts to define justice on several occasions conceptually. Since they want to create an ideal state, they are talking of the same opinion that it's all about achieving a good base for it. If the base is good, the state necessarily will be perfect.

In the first book three opinions are separated in relations to justice. The first one is the principle of Simonides in the interpretation of Cephalos and Polemarchos. According to this, justice is "to tell the truth and return what one has received" (331 d). The second, who is wishing to define the notion, is the sophist Thrasymachos who formulates a "new morality" which is quite the opposite of Socrates', and the third one is Socrates himself, who transmits the calmer philosophical thinking to the others. While Thrasymachos represents the practice, the power of the stronger men, Socrates insists on the ideal opinion that being equitable is a way of life; this is the rule of the reason over our instincts.

Plato is emphasizes in several places that justice is manifests if everyone does their job and does not deal with the others: it is the only way to work harmoniously in the state. In fact, not only in the state: in the individual, it is the harmony of the different parts of the soul. According to Plato's vision to justice, we can describe it as the expression of the perfect order, or appropriate rate. If harmony is realized, justice will realize too. That is how justice is becoming a power; a power to converge virtues and people of the state.

Chronicon breve – Magyar történelmi vonatkozású bejegyzések a rövidkrónikákban

A *chronicon breve* terminussal jelölt rövidkrónikák a bizánci történetírás sajátos műfaját képezik. A szakirodalomban eddig nem kaptak kiemelt figyelmet, bár a források számunkra is értékesek: a 116 eddig beazonosított és ismert krónika közül majdnem 40 tartalmaz adatokat a középkori Magyarország történelmére, elsősorban a török–magyar harcokra vonatkozóan. A töredékeket mégsem történészként, hanem filológus megközelítéssel célszerű vizsgálni. A bejegyzések érdemben ugyanis nem bővítik tudásunkat, mi több, számos esetben hibákat is tartalmaznak. A filológia segédtudományainak szemszögéből a kiskrónikák tanulmányozása ellenben eredményes lehet: a sorok között fölbukkanó, görög betűkkel átírt személy- és földrajzi nevek ugyanis eltérő formában szerepelnek. Mielőtt a kiemelt töredékeket elemezném, az alábbiakban röviden taglalom a kiskrónikák általános jellemzőit, majd ezek szemléltetésére bemutatom a 63-as számmal jelölt krónikát. Választásom nem véletlen: ez foglalja magában a legtöbb olyan bejegyzést, melyek XV–XVI. századi magyar történelmi eseményekről számolnak be. Végül összegezvén eddigi megfigyeléseimet, bizonyos sorok és nevek kiemelésével, valamint párhuzamok megjelölésével rámutatok a kutatás további lehetőségeire.

A *chronicon breve* olyan politikai, gazdasági és vallási följegyzésekből áll, amelyek a bizánci birodalom és utódállamainak történelmére vonatkoznak. Mindössze négy-öt sorosak, többnyire egyetlen mondatból állnak. Legtöbbjük görög nyelven íródott, de ismerünk latin és francia nyelvű kiskrónikát is.¹ Habár az idegen eredetű szavak görögös átírása komoly fejtörést okoz, a források nyelvezete igen egyszerű és lényegre törő. A szövegek nem részletezik a körülményeket, nem vitatják az összefüggéseket, mindössze dátumozva közölnek egy eseményt, eseménysorozatot. Ez a dátumozás a legjellegzetesebb és legfontosabb közös tulajdonságuk. Habár az évről évre való szerkesztés jól ismert az antik

¹ Az egyik latin nyelvű krónika szintén utal magyar történelmi eseményekre, többek között a várnai csatára 1444-ben, valamint II. Lajos halálára 1526-ban.

Magyar történelmi vonatkozású bejegyzések a rövidkrónikákban

irodalmakból, a bizánci birodalomban nem találkozunk ily módon fölépített művekkel Theophanést követően.² A rövidkrónikák legnagyobb része viszont a XV–XVI. századból maradt ránk. A *chronicon breve* valószínűleg ennek köszönheti hosszú életét a többi történelmi műfajjal szemben: tömör kijelentésekre szorítkozva napra, sőt akár órára pontosan keltezi az eseményeket. A töredékek ezért pontosíthatják eddigi ismereteinket, és számos alkalommal új adatokkal is szolgálnak, főképp a Konstantinápolytól távol eső görög területekre vonatkozóan. Mindebből arra következtethetünk, hogy a kiskrónikákat azzal a tudatos szándékkal jegyezték le, hogy a történelmi helyzetet átörökték és pontos tényanyagot közvetítsenek az utókor számára. A műfaj így a legékeesebb bizonyítéka annak, hogy még a török uralom idején is volt történetírói működés, az annalsztikus hagyomány továbbélt, és arra is föl hívja a figyelmünket, hogy a bizánci birodalom többi, akár érdekszférán kívül eső területe felé is történelmi érdeklődéssel fordultak.

A művek föltárása és azonosítása azonban számos nehézségbe ütközik. A krónikák legnagyobb részét a török uralom idejéből származó másolatokból ismerjük, az eredeti kódexek nagy része elveszett, vagy csupán *codex unicus* áll rendelkezésünkre. A szövegek tehát komoly paleográfiai és kodikológiai kihívások elé állítják a kutatókat.³ Még inkább nehezíti a bejegyzések vizsgálatát, hogy a töredékek számos népnyelvi és/vagy nyelvjárási elemet tartalmaznak, amelyek megsokszorozzák az olvasatok számát. Éppen emiatt azonban a kézirati hagyomány föltérképezése a szöveghagyomány változása miatt elengedhetetlen, hiszen a nyelvtörténelmi kutatás számára csak így vezethet pontos eredményekhez. A kiskrónikák zömében más kisterjedelmű szövegekkel együtt szerepelnek egy-egy kéziratban, vagy csupán vegyes tartalmú kódexekben kaptak helyet, ugyanis a művek önállóságát és irodalmi értékét egyaránt megkérdőjelezték. A 116 krónika közül mindössze 7 darab szerepel valamilyen értékeesebb, történelmi jellegű kódexben. A *Chronicon Paschale* vatikáni kéziratának egyes oldalaira jegyezték be ilyen rövidkrónikákat, melyeket a *Megas Chronographos*nak tulajdonítottak. A Húsvéti Krónika 241 *versója* és 242 *rectója* jól mutatja a hagyományozódás leggyakoribb módját: a főszöveg alatt és mellett üresen maradt helyeket, oldalakat töltötték ki a bejegyzésekkel, mintegy szél- és végjegyzetként. Az üres oldalakon a sorok között kihagyások figyelhetők meg, melyek két bejegyzés határát jelölik.

² Theophanés (kb. 760–817) *Chronographia* című művében 242-től 813-ig időrendben sorolja föl a történelmi eseményeket.

³ A források kritikai kiadását Peter Schreiner készítette el az 1970-es évek végén, ezt követően nem született nagyobb lélegzetvételű kutatási anyag.

A kiskronikákat különböző szempontok szerint, formai és tartalmi jegyek alapján egyaránt csoportosíthatjuk. Esetenként a töredékek kizárólag egy adott személy uralkodása alatt történt eseményekre korlátozódnak, mint a császárkronikák (chr. 14–22); másutt egy teljes, több évszázadra kiterjedő forráscsoportot írnak át, mint a számunkra is fontos török hódításokról szóló krónikák (chr. 53–80). A kézirati hagyományt tekintve is a legnagyobb kiskronikacsoport az oszmán-törökök előrenyomulásáról tudósít, azaz a Balkánon, a Földközi-tenger szigetein és a közép-keleti területeken folyó harcokról. Bár stilisztikai, tárgybeli és kronológiai különbségeket is mutatnak, ebben a csoportban olvashatjuk a legtöbb bejegyzést és értelemszerűen a legtöbb eseményt is. Jóllehet az alcsoportok között semmilyen kapcsolat nem fedezhető fel, egyesek mégis olyannyira hasonlóak, hogy joggal feltételezhetjük: egy, a török hódításról szóló alapkrónikára vezethetők vissza. Több olyan példát is olvashatunk, melyben személyes érintettségű, de történeti bejegyzéseket (pl. egy család története) egy kézirat üres oldalain foglalnak össze, alkalomadtán pedig szigorúan politikai események között szerepel egy-két magán jellegű megjegyzés.⁴ Egyes krónikák új tulajdonos vagy fölhasználó kezébe kerültek, akik bővítették, folytatták a bejegyzéseket.

A szövegekre anonimitás jellemző, mely az annalisztikus szerkesztésű, nem egységes műveknél egyébként is megfigyelhető. Ha mégis tartalmaznak valamilyen személynevet, akkor sem a szerzőét, hanem az eredeti szövegeknek csupán az összegyűjtőjét, szerkesztőjét, másolóját nevezik meg. A krónikák közül mindössze 10 jelöl meg pontos nevet, további 14 esetében pedig a bejegyzések tartalma, vagy a kodikológiai és paleográfiai jellegzetességek alapján következtethetünk a személyre. Szerepel közöttük asztrológus, filozófus, diplomata és egyházi is, utóbbiak főképp a Konstantinápoly eleste után fennmaradt kéziratok jegyzői.⁵ Az sem egyértelmű, hogy a szerzők esetleg saját kútforrásból vagy valamilyen hivatalos irat segítségével dolgoztak. A régió- és városi krónikákra (chr. 23–52) nagy valószínűséggel ez utóbbi megállapítás igaz, emellett ezen bejegyzések között kiemelt szerepet kapnak az egyházi események. A krónikák rövid terjedelme miatt gyakorlatilag lehetetlen a források beazonosítása,

⁴ A török krónikák egyikében például a másoló az 1541. és 1544. évi események sorában jegyzi fiai születését is.

⁵ Téves lenne azonban az a megállapítás, hogy 1453 előtt világiak, míg a főváros eleste után inkább egyházi emberek írták a rövid krónikákat. Egy ilyen állításhoz lényegesen több példára lenne szükségünk. A török uralom idejéből származó adatok csupán azt bizonyítják, amire más területen is számos bizonyítékot látunk: a bizánci kultúra átörökítésének szerepét az orthodox egyház vállalta magára.

Magyar történelmi vonatkozású bejegyzések a rövidkrónikákban

emellett a *redactiók* kéziratai annyira eltérő szövegvariánsokat mutatnak, hogy lehetetlen párhuzamot találni a nyugati szövegekben. Konstantinápolyban számos történeti anyag rendelkezésre állhatott, s ismerünk hasonló szerkesztésű török forrásokat is. Schreiner szerint a rövidkrónikák az ún. *Annales Turcici*hez állnak legközelebb. Ezek a források a VII. századtól 1550-ig tudósítanak történelmi eseményekről, a legrészletesebb leírást pedig az 1453 és 1550 közötti időszakról adják. Az események tárgyalásának sorrendje azonban az eddig ismert krónikák közül egyikre sem hasonlít.

Címekkel, egyéb jelölésekkel ugyan ritkán találkozunk, ezen kevesek változatossága mégis figyelemreméltó, egyes esetekben műfajmegjelölés előzi meg a töredékeket. A 9-es számmal jelölt krónika címe *χρονικὸν μερικόν*, amely leginkább részletező, esetleg „kivonatoló” krónikaként fordítható. A *χρονογραφικόν* többnyire mindössze császárlistát tartalmaz (chr. 17), de találkozhatunk a *χρονογραφίον* (chr. 45) és a *χρονογραφία* (chr. 55) címekekkel is. A 8-as számmal jelölt krónika bejegyzései fölött *χρονικὸν νέον ἐν συντόμῳ* olvasható. Az elnevezés közvetve Niképhoros patriarcha *Χρονογραφικὸν σύντομον* című művére utal.⁶ Fentebb jeleztem, a *chronica brevia* önállóságát gyakran vitatták, emiatt a kézirati katalógusokban is csak ritkán tüntették fel őket – ez esetben a kiemelt krónikát az említett mű folytatásaként kezelték. Egyfajta rendszeresség mégis megfigyelhető abban, hogy hol szerepelnek címek és hol nem: leggyakrabban a török harcokról szóló krónikákban jelennek meg, tehát olyan csoportban, amely széleskörű hagyományozódása és a szövegek egymáshoz való hasonlósága révén tudatosan fölépített, szinte önálló műfajként jelenik meg.

Fontos mindvégig szem előtt tartani, hogy a szerkesztők önkényesen alakíthatták, átírhatták ezeket a szövegeket. A legszemléletesebb példák erre a különböző betoldások, azon belül is a folytatások, ún. *redactiók*: ezek a szövegvariánsok egy-egy krónika bejegyzéseit egészítik ki az alapforma záró évétől. Ez a jelenség figyelhető meg a 63-as számmal jelölt krónikában is.

A krónika hagyományozódása kissé bonyolult: az alapforma 10 különböző kézirat alapján rekonstruálható, ezek közül további négy folytatja a bejegyzések sorát 1520-tól egészen 1566-ig. A négy közül számunkra a C, F és O betűvel jelzett kéziratok fontosak, ezekben olvashatóak a kiemelt töredékek. Ezek a kéziratok rendkívül különbözőek – a C jelzetű (chr. 63A) 1572 körül, míg az oxfordi kézirat (O – chr. 63C) 1706-ban született és egy teológiai szövegben kapott helyet. Az F

⁶ I. Niképhoros, konstantinápolyi patriarcha (806–815). Műve Ádám és Éva születésétől saját koráig foglalja össze röviden az egyetemes történelem eseményeit.

jelzetű kézirat (chr. 63C) pedig egy *horológeion*ban – a Húsvéti Krónika esetében megfigyelt jelenséghez hasonlóan –, úgy tűnik, az üres helyet kitöltve szerepel.

A krónika alapformája három részre tagolható. Az I. rész szultánkatalógus Oszmán uralkodásától I. Szelim haláláig. A név és az év megadásán kívül más adatot csupán elvétele közölnek. A II. rész négy bejegyzése a Hódító Mehmed trónrajutása előtti oszmán–bizánci harcokról számol be. A III. rész pedig 1451-től 1520-ig, Mehmed uralkodásától Szelim haláláig taglalja az eseményeket. Ez több mint 30 egymondatos bejegyzésből áll, lényegében a török hódításokról számolnak be, így olvashatjuk többek között Konstantinápoly elestét is (fr. 8), de a távol eső területek harcairól is tudósít (pl. fr. 18 Trapezunt), ideértve a sikertelen ostromokat is. II. Murádot követően 1451-ben II. Mehmed lett a szultán, aki elődjénél sokkal tudatosabb hódítónak bizonyult. A görög területek megszerzése után a még keresztény kézen levő területek ellen fordult. A magyar várak ellen indított támadásairól tehát itt, a III. rész töredékei között olvashatunk. Ez összesen hét bejegyzést jelent: közülük a legkorábbi esemény Szendrő 1454-es ostroma (fr. 10), a legkésőbbi pedig II. Mehmed Moldva ellen indított támadása 1476-ban (fr. 27).

fr. 10:

καὶ (ἐν δὲ τῷ 'ζαξβ') τὸ καλοκαίρι εἰς τὴν Σεμέντριαν
a 6962. év (1454) nyarán (II. Mehmed szultán) Szendrő ellen (vonult)

fr. 27:

ἐν δὲ τῷ 'ζαπδ' ἐπῆγεν εἰς τὴν Μπογδανίαν καὶ ἐπῆρε τὰ κάστροι, ὅπου
ἔκτισαν οἱ Οὐγκροὶ
a 6984. évben (1476) Moldva ellen vonult, és bevette a várakat, ahol a magyarok
állomásoztak.

Szerepel a nándorfehérvári diadal is (fr. 11), azonban a győzelem kihasználatlan maradt. A török élt a belpolitikai problémák adta lehetőségekkel, így a hódítással nem hagyott föl. A bosnyák várakat ugyan elfoglalta (fr. 21), ám Mátyás 1463 októberében visszaszerezte Jajcát a környező helységekkel együtt. Az elfoglalt területek élére Szapolyai Imrét állította, s győzelme után elérkezettnek látta az időt, hogy megkoronáztassa magát.

A 63-as számmal jelölt krónika alapformája tökéletesen tükrözi a műfaj fentebb taglalt jellegzetességeit: rövid, gyakran egymondatos objektív megállapítások, amelyekben mindössze egy-egy név, helyszín és évszám szerepel. Emellett azt is mutatják, miért kell fenntartásokkal közelítenünk ehhez a forráscsoporthoz – két krónikabejegyzés ugyanis pontatlan.

fr. 11:

ἐν δὲ τῷ `ζαξγ´ ἐπῆγεν εἰς τὸ Πελεργράδι καὶ οὐκ ἐπῆρεν αὐτό

a 6963. évben (1455) Nándorfehérvár ellen vonult, de nem vette be

fr. 19:

ἐν δὲ τῷ `ζαο´ ἐπῆγεν εἰς τὴν Βλαχίαν εἰς τὸν Πάδουλα βοεβόδα

a 6970. évben (1462) Havasalföldre, Rhadula vajda ellen vonult.

A nándorfehérvári diadalról tudósító bejegyzésben a másoló, esetleg az eredeti szerző egy évet téved. Számunkra kevésbé szembeötlő, ám épp ily súlyos hiba III. Vlad Tepes és Rhadula összetévesztése: II. Mehmed szultán Tepesre mért vereséget, így a vajdai címet egy törökbarát személy, Rhadula kapta meg.

Az alapforma utolsó bejegyzései Szelim haláláról és Szulejmán hatalomra jutásáról szólnak. A 10 kézirat közül azonban négy tovább ismerteti, folytatja az események sorát. A C, F és O jelzetű kéziratok között összesen 19 magyar történelmi vonatkozású bejegyzés olvasható. Jóllehet ezek önálló krónikák, egyes töredékek azonban szoros hasonlóságot mutatnak. Mindhárom krónika legelső fragmentuma Nándorfehérvár 1521-es ostromáról ad hírt, emellett szintén mindhárom krónika beszámol Szulejmán Budára való bevonulásáról 1526-ban (63A fr. 3, 63B fr. 3, 63C fr. 3). Szerepel többek között Buda várának elfoglalása 1541-ben (63C fr. 8), s a szintén perdöntő szigetvári ostrom is, amely kapcsán a krónikáírók följegyezték a szultán halálát is (63A fr. 18, 63C fr. 14).

A teljesség igénye nélkül kiemelt sorok rámutatnak arra, hogy a töredékek sokkal inkább magyarázatokra és kiegészítésekre, mi több, javításokra szorulnak ahhoz, hogy a tárgyi tévedéseket kiküszöböljük. Úgy tűnik, hogy a kiskrónikák olyan „hallgatóságnak” készültek – ha egyáltalán volt ilyen indíttatása a szerzőknek –, akik a leírt eseményeket ismerték. Modern példával élve: miként az a történelemkönyvekben gyakran megfigyelhető, a hosszú oldalakon ismertetett tényanyag után, a körülmények és az összefüggések átfogó ismertetését követően, az utolsó fejezet végén amolyan összefoglaló kronológiai táblázatot találunk.

Ahogy a leírtakból is kitűnik, történész szemüveggel aligha lehetnek hasznosak számunkra a rövidkrónikák. Viszont a töredékek olvasása és fordítása során feltűnik, hogy a tulajdonnevek átírása különbözőképpen jelentkezik, akár egy kéziratban belül is. A 63-as számmal jelölt krónika mellett – habár más *stemmába* tartozik – évszámra pontosan ugyanezeket az eseményeket közli a 64-es jelzetű krónika, melynek két, K és L betűvel jelzett kézírata a török–magyar harcokról is számot ad. A személy- és földrajzi nevek számos változata közül

három nevet emelek ki, ezek esetében ugyanis elegendő példa áll rendelkezésünkre az összehasonlításhoz:

	Nándorfehérvár (Belgrád)	Buda	magyarok, Magyarország
63	Πελεγοράδι		Οὐγκροι
63A	Μπελογοράδι	Μπουντούνι	Οὐγγρία
63B	Ἀμπελογοράδι		Οὐγγροι
63C	Ἀμπελογοράδι	Μπούντη, Μουντούνι	
64	Μπελογοράδη	Μπουντούνη, Πουντούνι	Οὐγκρία

Nándorfehérvár esetében a kezdőbetűk változását érdemes megfigyelni. Míg az első két esetben (63, 63A) feltehetően egyszerű görögösítésről van szó, addig a legutóbbi (63B, 63C) valószínűleg népetimologizálás eredménye, mégpedig az ἄμπελος (=szőlőtő) mintájára.⁷ Buda átírása szintén színes képet mutat. Gyóni Mátyás 15 különböző változatot nevez meg a XV. század vége és a XVI. század közepe között, ezeket pedig három csoportba osztja. Közülük számunkra itt egy releváns – a Μπουντούνι, Μουντούνι átírásra feltehetően egy *Budun* oszmánli személynév lehetett hatással. A magyarok nevének átírására szláv közvetítés lehetett hatással, itt mindössze a γι, γγ eltérés figyelhető meg, de ez ebben a kérdéskörben nem mérvadó.

A kiskrónikák között azonban nem csupán az egy csoportba vagy *stemmaba* tartozók tudósítanak ugyanazokról az eseményekről. Az alapforma bejegyzéseivel párhuzamos helyeket találhatunk a 69-es és 70-es számmal jelölt krónikákban is. Ezeknek egyes részei egyaránt merítenek beazonosított és ismeretlen krónikákból, vagy egyéb forrásokból. Olvashatjuk többek között Havasalföld, illetve Bosznia megtámadását, valamint Nándorfehérvár és Jajca ostromát is. Az alapformát folytató kéziratokhoz azonban jóval több krónika szolgáltat párhuzamot. Ezek közül három kiskrónika bejegyzéseivel vettem össze a kiválasztott tulajdonneveket.

⁷ Gyóni M.: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei (Magyar–Görög Tanulmányok 24). Budapest 1943. 29.

Magyar történelmi vonatkozású bejegyzések a rövidkrónikákban

	Nándorfehérvár (Belgrád)	Buda	magyarok, Magyarország
55	Μπελιγράδι (35)	Μπουντούνι (37)	Οὐγγρία (11), Οὐγκρία (37)
58	Ἀμπελογράδι (BELT36), Μπελογράδιον (J36), Ἀμπελιγράδι (CDKSV37)		Οὐγκρία (BELT36), Οὐγγρῶν (J36)
60	Μπελογράδι (37)	Πουντούνι (39), Μπουντούνι (S40), Πηντίνη (K40)	Οὐγκρία (39), Ματζαρία (51)
69	Μπελογράδη (24)	Μπουντούνι (21)	Οὐγγροι (53)
70	Μπελιγράδιν (19), Μπελογράδιν (49), Πελιγράδιον (53)		Οὐγγροι (30), Οὐγγρία (53)

Nándorfehérvár változataiban szinte ugyanaz a tendencia figyelhető meg, Buda neve esetében a chr. 60 (K40) töredékében olvasható átírás, ami nehezen magyarázható. A leginkább szembetűnő azonban a Ματζαρία. Az Οὐγγροι elnevezés, vagy eltérő formái gyakorta jelentkeztek korábban és később is az újkörög irodalomban, a magyarból eredő torzítás viszont nagyon elvétve, és akkor sem következetesen.⁸

Láthattuk tehát, hogy a *chronicon breve* tanulmányozása a történészek számára kevésbé lényegbevágó. Annál fontosabb viszont a filológia számára: a paleográfiai és kodikológiai vizsgálódások után ugyanis a nyelvészek számára is nyitott lehet az út. Ez persze pontos és hosszas munkát igényel. Valamennyi, magyar vonatkozású töredéket tartalmazó krónika lefordításra és a most szemléltetett elemzésre vár: össze kell gyűjtenünk, illetve vetnünk a személynevek variánsait, majd a kéziratok hagyományozódásának kell figyelmet szentelnünk. Ha megvizsgáltuk, hol, mikor és milyen körülmények között keletkeztek a kéziratok, remélhetően kirajzolódik egy kép, hogyan és milyen ütemben változott a magyar

⁸ Darkó J.: A magyarokra vonatkozó népnévek a bizánczi íróknál. Budapest 1910. 7, 55.

személynevek görögre való átírása. Ez alapján pedig rekonstruálhatjuk, hogy mikor és hol, mely magyar hangot milyen görög betű jelölt.

A szigorú értelemben vett filológiai munka mellett természetesen egyéb kérdések is felmerülhetnek: többek között, hogy miért kapnak kitüntetett szerepet bizonyos évek, bizonyos ostromok. Számunkra igencsak feltűnő, hogy az 1526. év eseményeiről hírt adó krónikabejegyzések Mohácsról nem emlékeznek meg, csupán a budai várba való bevonulásról. Továbbá az is kérdéses, hogy miért nem találunk utalást a bizánci–magyar kapcsolatokra, holott mind a bizánci–török, mind a török–magyar harcokról részletes kronológiát olvashatunk. Az általános jellemzők felsorolása alkalmával ugyanakkor hangsúlyoztam, hogy a török harcokról szóló krónikacsoport (chr. 53–80) nagyrészt a turkokratia idején keletkezett, így érdemes lenne megvizsgálni, hogy egyes töredékek hogyan tükrözik a bizánci görögség viszonyulását a török fennhatósághoz.

IRODALOMJEGYZÉK

Darkó J.: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. Budapest 1910.

Engel P. – Kristó Gy. — Kubinyi A.: Magyarország története 1301–1526. Budapest 2005.

Gyóni M.: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei (Magyar–Görög Tanulmányok 24). Budapest 1943.

Iványi B.: Buda és Pest sorsdöntő évei (Tanulmányok Budapest múltjából IX). Budapest 1941.

Schreiner, P.: Die byzantinischen Kleinchroniken (CFHB Series Vindobonensis 12, I–III). Wien 1975–1979.

Teke Zs.: Hunyadi János és kora. Budapest 1980.

Teke Zs.: Mátyás, a győzhetetlen király. Budapest 1990.

ABSTRACT

The genre called *chronicon breve* forms a special part of historical sources in Byzantine historiography. These short chronicles provide a brief and precise description of events year by year. They specify data that we already have and in some cases they shed light on new historical facts. Peter Schreiner edited these short chronicles adding philological and historical comments. Since then, the Slavonic ethnical groups and the fights against the Turk have been in the focus of attention. Besides these conflicts, the chronicles also have references to Hungarian

history, since approximately 40 chronicles imply relevant information connected to the Turk conquest. Among these there is one that has the most references to our history, namely chr. 63 and its four continuations. To summarize the characteristics of *chronicon breve* we translated and examined some of its notes. These fragments do not contain new facts about Hungarian history, in other respects, however, they might be of crucial importance. Hungarian proper nouns appear differently here, therefore short chronicles can help us study the changes in textual traditions. In my essay I intend to give a general description of *chronicon breve* and point out the great opportunities this genre might provide.

Leibniz Kínája

A kínai bölcselet európai recepcióját számos aspektusból közelíthetjük meg. E tanulmányban¹ az európai filozófiatörténet egy meghatározó alakja, Gottfried Wilhelm Leibniz Kína-képének vizsgálatával azokat a *motivációkat* mutatom be, melyek az európai Kína-recepciót meghatározzák.

A Kína és Európa közti szellemi kapcsolatot a jezsuita misszionáriusok alapozták meg a XVI. században.² A rend tagjai a kínai bölcselet interpretációjában az akkomodáció módszerét alkalmazták: a kínai rítusokat a keresztény szertartásokkal próbálták összeegyeztetni,³ aminek következtében hamarosan kiobbant az ún. rítus-vita.⁴ A jezsuiták egyfelől a kinyilatkoztatott vallás Kínában való terjesztésén dolgoztak, másfelől azonban Kína bölcseleti tradícióját és az ehhez szorosan kötődő államszervezeti struktúrát kívánták felhasználni ama nézetük igazolására, hogy nem csak a korabeli keresztény egyházszervezet tarthat össze egy évezredes kultúrát.⁵ Noha interpretációjuk mélyen Európa-centrikus volt, ez számos gondolkodót nem akadályozott meg abban, hogy Kína példáját felhasználva „kívülről” tekintsen kora Európájára.

Kína fölfedezésével a klasszikus antikvitás *orbis terrarum*a kényes összehasonlítás tárgya lett. Európa vívmányait első alkalommal mérték egy nem-keresztény

¹ Jelen írás szakdolgozatom két fejezetének átdolgozott változata: Takó F.: Selyem út: A német gondolkodástörténet Kína-koncepciói a kora újkortól a XX. századig. Kézirat. Szakdolgozat. ELTE–BTK 2013.

² A XIII–XIV. század fordulóján érkeznek a kelet-ázsiai térségbe az első „keleti utazók”, akik azonban csak a régió szemmel látható jellegzetességeit jegyzik le.

³ L. *Branccaccio*: China accomodata. Chinakonstruktionen in jesuitischen Schriften der Frühen Neuzeit. Berlin 2007. 54–58.

⁴ *Branccaccio* (2007: 63–72).

⁵ *Várnai A.*: Az európai Kína-kép alakulása és hatása a felvilágosodás korában. In: Klaniczay G. – Pajkossy G. – Ring É. (szerk.): *Dolgozatok a feudáliskori művelődéstörténet köréből*. Budapest 1974. 131skk.

civilizáció teljesítményéhez, s Európának meg kellett tanulnia kívülről nézni önmagát.⁶

Egyes gondolkodók, így Athanasius Kircher, a jezsuita tudományosság egyik legjelentősebb alakja, e „kényszerre” azzal reagáltak, hogy a kínai bölcsélet „hiányosságát” igyekeztek kimutatni saját elméletük alátámasztására.⁷ Kircher történeti munkásságának elsődleges célja az volt, hogy a különböző bölcséleti hagyományokat a Hermész Trismegisztoznak közvetlenül átadott isteni bölcsesség torzulásaként mutassa be, ezzel bizonyítva e tradíció letéteményese, a katolikus tanítás *egyetemességét*.⁸ A torzulás egyik visszatérő példája Kína volt.⁹ Kircher tanításához nemcsak időben, de ideológiáját tekintve is a figuristák csoportja állt legközelebb. E kör képviselői főként francia jezsuiták voltak, s onnan kapta nevét, hogy tagjai a különböző hiedelemrendszerek elemeiben az isteni tanítás „alakváltozatait” (*figurae*) vélték felfedezni.¹⁰ Hatásuk meghatározó az európai Kína-recepcióban, így Leibniz Kína-képe szempontjából is.

*

Leibniz utazásai és kiterjedt levelezése lehetővé tették, hogy első kézből értesüljön a jezsuita misszió munkájáról. Noha jól ismerte Kircher tanulmányait,¹¹ s már egy 1670-es, hozzá írott levélben említést tesz Kínáról,¹² az országot 1679-ben kezdte átfogóan és mélyebben tanulmányozni, amikor Rómában találkozott a Kínából

⁶ K. Löwith: Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei. Budapest 1996. 150–151.

⁷ Másokat, így Leibniz követőjét, Christian Wolffot, vagy Voltaire-t a Kínáról szerzett ismeretek a birodalom bálványozására készítették.

⁸ lásd: A. Grafton: A lábjegyzet: Egy különös történet. Budapest 2011. 145skk. – Hermész Trismegisztoz mai ismereteink szerint nem volt létező személy, a *Corpus Hermeticum*ként fennmaradt szövegtest újplatonikus szerzők írásainak kompilációja, lásd: Brancaccio (2007: 208.).

⁹ lásd: Athanasius Kircher: China monumentis, qua sacris qua profanis, nec non variis naturae and artis spectaculis, aliarumque rerum memorabilium argumentis illustrata. h.n. 1667. 131skk.

¹⁰ A. H. Rowbotham: The Jesuit Figurists and Eighteenth-Century Religious Thought. *Journal of the History of Ideas* 17 (1956) 476.

¹¹ vö. Boros G.: Leibniz gyakorlati filozófiája. Máriabesenyő – Gödöllő 2009. 10; G. W. Leibniz: Novissima Sinica: Historiam nostri temporis illustratura. In: *Sämtliche Schriften und Briefe, IV. Reihe (Politische Schriften)*, 6. Band. Berlin 2008. 407.

¹² D. J. Cook – H. Rosemont Jr.: The Pre-Established Harmony between Leibniz and Chinese Thought. *Journal of the History of Ideas* 42 (1981) 256.

hazatért Claudio Grimaldival.¹³ Kezdetben főként a kínai írás foglalkoztatta, melyet egy „egyetemes jelrendszer” (*characteristica universalis*) kidolgozásán fáradozva vizsgálta.¹⁴ Szintén a jezsuiták tudományszemléletéhez kapcsolja az a törekvés, hogy a különböző tudományokat összhangban kezelve létrehozzon egy egyetemes tudományt (*scientia generalis*),¹⁵ s feloldja a teológia és filozófia közötti ellentéteket. Leibnizet tehát a különböző tudományterületek – erénytan és „metafizika”, asztrológia, matematika és politikatudomány, történetírás – Kínában „fennálló” szerves egységének „felismerése” sarkallta a birodalom tanulmányozására.¹⁶

Lényeges ugyanakkor a különbség a jezsuiták és Leibniz *indítékai* között. Miközben Kirchert és munkatársait mindig az motiválta, hogy mindannak, amit a különböző népeknél találnak, *levezethetőnek kell lennie* egy kezdeti egységből, Leibniz számára az bírt megdönthetetlen evidenciával, hogy a *harmonia* elve alapján az egyetemes rendszernek *léteznie kell*, csak rá kell jönnünk törvényszerűségeire. Arra az időszakra, amikor Leibniz érdeklődése Kína felé fordul, a kínai bölcsélet filozófiai értékelése részben kilép az egyházi keretből, a Montesquieu-nél majd kulcsszerepet játszó hatalomelméleti szempontok pedig egyelőre kevesebbet nyomnak a latban. Annál nagyobb szerepet játszik a korszak vallási életében a ritus-vita alakulása. Leibniz itt is az összhang megteremthetőségének tézisének képviselve tört lándzsát az akkomodációs stratégia mellett. Ennek szellemében írja meg első Kínáról szóló művét, mely 1697-ben, majd kibővítve 1699-ben jelenik meg *Novissima Sinica* címen, s különböző vonatkozású tudósításokat tartalmaz a jezsuiták munkájáról.

Leibniz már a műhöz írt *Előszó* első mondatában Európa és Kína egyenrangúságát hangsúlyozza.¹⁷ Miközben ugyanis Európa a teoretikus

¹³ Cook–Rosemont Jr. (1981: 257).

¹⁴ vö. Boros (2009: 111–118; kül. 116).

¹⁵ lásd: Boros (2009: 98–99).

¹⁶ Hogy a tudományterületek összekapcsolására való törekvés Kína tanulmányozására indítja Leibnizet, nagymértékben annak köszönhető, hogy a jezsuiták számos tekintetben félreinterpretálták a kínai „tudományt”, amely valójában nem más, mint „egy misztikus technika és technológia, amelyen a kínai kormányzati gyakorlatban, vagy az azzal szembenálló kivonulási elméletekben [...] a világ egyfajta modelláló, varázsló átalakítását értik.” Várnai A.: A kínai tudományosság tanulmányozásának fontosságáról: A kínai tudományosság és az európai tudomány kapcsolódásának sajátosságai. In: Hronszky I. et al. (szerk.): Tudományfilozófiai és technikapolitikai tanulmányok. Budapest 1997. 74.

¹⁷ Leibniz (2008: 395).

tudományokban előrébb jár ugyan, Kína – „a Kelet Európája”¹⁸ – is szolgálhat számunkra hasznos ismeretekkel.

Ha a technikai mesterségekben azonos szinten vagyunk is [a kínaiakkal], s ha a teoretikus tudományokban meghaladjuk is őket, a praktikus filozófia terén (s ezt beismerni majdhogynem szégyellem) bizonyosan mi vagyunk meghaladottak, ehhez tartoznak az etika és a politika tanításai, melyek magához a halandók életéhez és gyakorlatához igazodnak.¹⁹

Leibniz a kínai morális bölcsesetre, a konfucianus tanításra, annak a kínai államszervezettel, hivatalnokrendszerrel való szoros együttélésére utal. Ez a tanítás az, amelyet Kircher szűk fél évszázaddal korábban a kínaiak „filozófiai alapelveinek” nevezett, melyek szerzője „nem más, mint az egyiptomi Thot, akit a görögök Hermész Trismegisztosznak hívnak”;²⁰ és amelyet Hegel egy bő évszázaddal később „népszerű morál”-nak hív majd.²¹ Aki ezt a bölcsesetet olyan fokra tudja fejleszteni – mondja Leibniz –, amilyenre a kínaiaknak sikerült (vagyis: amilyenre az európaiaknak nem), felülkerekedhet a rosszon, melyet az emberek egymás számára okoznak – „mert igaz a mondás, hogy az ember az embernek farkasa”.²²

Ha van nemzet, mely e rosszra – bármilyen eszközzel is – orvosságot talált, a kínaiak mindenki máséhoz képest bizonynyal elérték egy jobb kormányzáshoz, s majdhogynem többre jutottak ebben a hatalmas társadalomban [*in hominum societate*], mint a mi vallási rendjeink alapítói a maguk szűk körén belül.²³

A kínai „praktikus filozófia” középpontjában Leibniz számára – mint majd Wolff, Voltaire, sőt Max Weber számára is – a konfucianus szülőtisztelet (*xiao*)²⁴ áll. Ugyanakkor – figyelmeztet Leibniz – példa nélküli az a bölcsesség és tudás is, melyet a kínai uralkodó a következő nemzedékek jóléte érdekében elér és hasznosít annak ellenére, hogy – mivel már-már „halandó istenként” tekintenek rá – akár teljes tétlenségben élhetne. Az uralkodó morális felelősségtudatára tett hasonló utalások természetesen egy markáns korkritika részei.

Dolgaink állása ezen állapotunkban, melyben a romlás mérhetetlenül elharapódzott, mindenképp olyannak tűnik számomra, hogy már-már hasznosnak látszik kínai

¹⁸ vö. Cook–Rosemont Jr. (1981: 265).

¹⁹ Leibniz (2008: 396).

²⁰ Kircher (1667: 131).

²¹ lásd: G. W. F. Hegel: Előadások a filozófia történetéről I. Budapest 1977. 107.

²² Leibniz (2008: 396).

²³ *uo.*

²⁴ A kínai szavak átírása a nemzetközileg használatos *pinyin* átírást követi.

misszionáriusokat küldeni hozzánk, akik egy természetes teológia használatát és gyakorlatát megtanítták nekünk, miként mi küldünk olyanokat hozzájuk, akik a kinyilatkoztatott vallást tanítják nekik.²⁵

Leibniz számára a rítus-vita tétje nem egyszerűen az, hogy a jezsuiták folytathatják-e munkájukat Kínában, hanem hogy Európa hajlandó-e kiutat keresni morális hanyatlásából. Egy olyan mű kiadása, mint a *Novissima Sinica*, nyilvánvaló hozzájárulás volt a katolikus egyház befolyásának visszaszorításához, és kísérletet jelentett a XIV. Lajos uralkodása alatt több csapást elszenvedett protestantizmus újbóli megerősítésére.²⁶ Kína ellenpéldát szolgáltatott arra a hitre, mely szerint csakis a katolikus egyház védelme alatt jöhet létre egységes, szilárd társadalmi és állami struktúra, s ugyanakkor példát nyújtott azon uralkodók számára, akiktől Leibniz Európa „felszabadítását” remélt. A mű tehát amellett, hogy tükrözte azt a tényleges érdeklődést, mellyel Leibniz Kína felé fordult, legalább ilyen mértékben a korabeli Európa morális és politikai-társadalmi rendjének visszasságaira adott, merészen nyílt reflexió is volt.

Mint említettem, Leibniz (és a korszak számos gondolkodója) jezsuita-figurista forrásokból szerezte Kínáról szóló ismereteit. Annak a hatásnak a történetében, amelyet a figuristák csoportja a XVII–XVIII. század fordulójának gondolkodóira gyakorolt,²⁷ Leibniz és Bouvet²⁸ levelezése, s annak Leibniz munkásságára gyakorolt hatása a legjelentősebb. ²⁹ Esetünkben a leibnizi bináris aritmetika és a *Yi jing* (Vált[ak]ozások könyve) figurái (a *bagua* lehetséges elrendezései) közti kapcsolat érdemel kiemelt figyelmet. A *bagua* jelentése feltehetőleg „nyolc trigramm”, ezek kombinációi hatvannégy hexagrammot alkotnak. A hexagramm hat megszakított vagy megszakítatlan vonal különböző sorba rendezéséből álló ábra, melyből hatvannégy létezik, ezeket a kínai jósok a cickafarkkóróval végzett jósló-eljárásban kapott ábrák megfejtéséhez használták. Bouvet úgy gondolta, hogy a konfuciánus értelmezés összezavarta az ábrák

²⁵ Leibniz (2008: 401); vö. D. F. Lach: The Sinophilism of Christian Wolff. *Journal of the history of Ideas* 14 (1945) 561–574.

²⁶ Lach (1945: 401).

²⁷ lásd: Rowbotham (1956: 480).

²⁸ Munkásságához lásd: Richard M. Swiderski: Bouvet and Leibniz: A Scholarly Correspondence. *Eighteenth-Century Studies* 14 (1980) 136–137.

²⁹ lásd: Várnai (1997: 71–84; kül. 72skk).

jelentését,³⁰ de ha ettől elvonatkoztatva vizsgálja őket, akkor azt „szám, súly és mérték kvantitatív elemeire”³¹ tudja majd visszavezetni.

Leibniz Bouvet-vel folytatott levelezése idején dolgozta ki a bináris aritmetika rendszerét. Ebben a számokat 0-tól 63-ig (vagyis összesen épp hatvannégyet) a 0 és az 1 kombinációiból kaphatjuk meg.³² Ha a *bagua* megszakítatlan vonalainak az 1-et, a megszakítottaknak a 0-t feleltetjük meg, a leibnizi rendszer párhuzamba állítható a *bagua*-sorral. E kapcsolatra ráeszmélvén mind Bouvet,³³ mind Leibniz igazolva látta elméletét, még hozzá abban a formában, ahogyan ezt mindketten elfogadhatónak találták: matematikailag. Bouvet úgy gondolta, hogy az elfeledett ősi kínai matematika Leibniz zsenije általi újra-felfedezése a *bagua*-ban rejtőző eredendő igazság jelenlétét bizonyítja; Leibniz az évezredes jelekkel való egyezésben igazolva látta, hogy az isteni teremtés elvének egy elemére bukkant.³⁴

Leibniz formális szerkezetét látja meg [a trigrammoknak], ami pedig tagadhatatlanul bennük van, s ez a szerkezet tölti el olyan ezoterikus csodálattal, hogy (Bouvet atyának írott egyik levelében) nem habozik Hermész Triszmegisztoszsal azonosítani megalkotójukat [...].³⁵

³⁰ A jósok végletekig egyszerűsített, rendkívül homályos nyelve miatt az értelmezés roppant nehézkes.

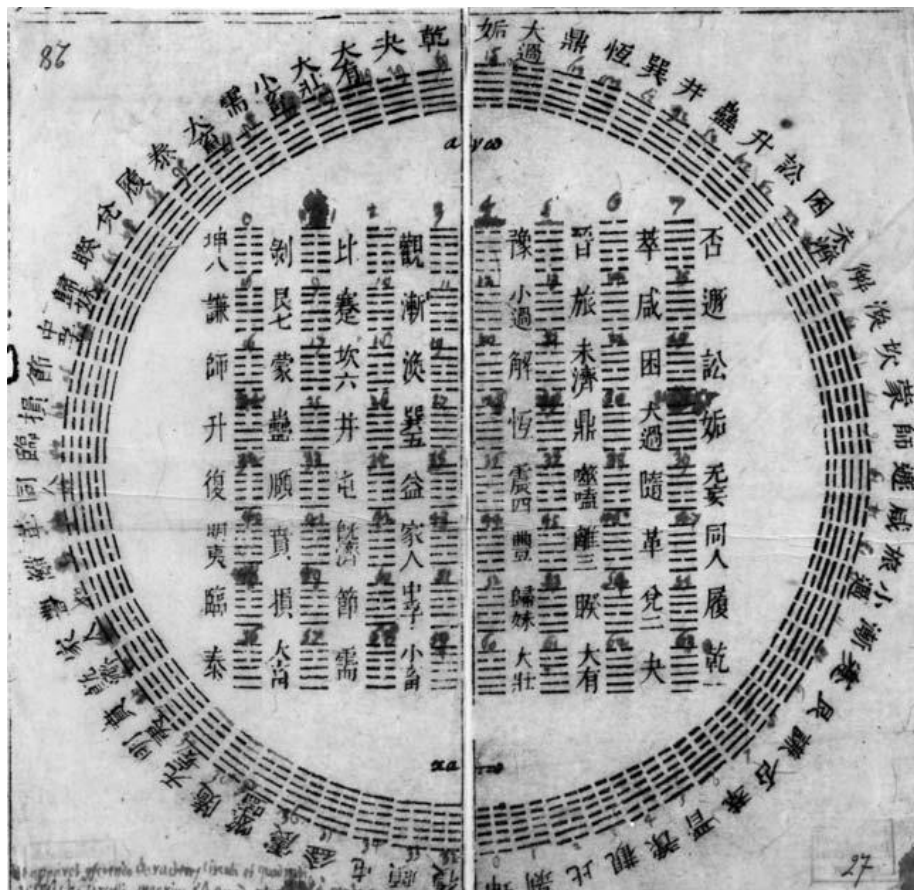
³¹ lásd: D. E. Mungello: *The Great Encounter of China and the West, 1500–1800*. Maryland 2009. 101; Rowbotham (1956: 484–485)

³² $0 = 0$; $1 = 1$; $2 = 10$; $3 = 11$; ... $63 = 111111$, lásd: Mungello (2009: 101).

³³ Először Bouvet látja meg a hasonlóságot, lásd: Swiderski (1980: 141skk).

³⁴ Mungello (2009: 102–104) – Leibniz a *Discours* 69–71. §-ában is kifejti a megfelelést: G. W. Leibniz: *Discourse on the Natural Theology of the Chinese* (*Discours sur la Théologie naturelle des Chinois*) In: D. J. Cook – H. Rosemont Jr. (ed.): *Writings on China*. Chicago – LaSalle 1994. 135–138.

³⁵ U. Eco: *A tökéletes nyelv keresése*. Budapest 1998. 272. – A triszmegisztoszi eredetet Bouvet veti fel: Swiderski (1980: 140–141).

Bouvet levele Leibnizhez a hexagrammokkal³⁶

Mint láttuk, Kirchernél a logikai bizonyítás egy előfeltételezett hitigazságot volt hivatott alátámasztani. Leibniz ezzel szemben a szükségképpen működő logika, a *praestabilita harmonia* elve alapján tartja egyértelműnek a teremtő Isten létezését. A jezsuiták és számos későbbi gondolkodó, így például Herder, Hegel, Marx vagy Max Weber, sőt a *Novissima Sinica*-ban még Leibniz számára is Kína másságának volt kiemelkedő jelentősége (bármilyen előjellel látták is el e másságot). Ebben az esetben viszont, s általában, Leibniz kései éveiben, éppen a megfelelés volt szükséges ahhoz, hogy alátámaszthassa *saját* téziseit a harmóniáról. Ennek példája a kínaiak „természetes teológiájáról” írott munkája is.

³⁶ Mungello (2009: 103) – A hexagrammok fölötti arab számokat Leibniz írta az ábrába.

Leibniz 1716-ban írja meg *Discours sur la Théologie naturelle des Chinois* című művét, melynek befejezését – akárcsak Clarke-kal folytatott vitája lezárását – halála akadályozza meg. A mű egy Remondhoz írott levél formájában születik meg, burkoltan bár, de az 1715-ben elhunyt Malebranche *Entretien d'un Philosophe chrétien et d'un Philosophe chinois sur l'existence et la nature de Dieu*³⁷ című dialógusának, pontosabban a dialógus Kína-képének cáfolataként.³⁸ A *Discours* és a Leibniz-Clarke levelezés feltűnő időbeli egybeesése alapján többen is párhuzamot tételeznek a két mű között,³⁹ azt állítván, hogy Leibniz metafizikájának e kései megfogalmazására *hatással volt* a XI. századi neokonfuciánus fordulat meghatározó alakja, Zhu Xi nevéhez fűződő, *li* és *qi* párjának működésére épülő világmagyarázat.

A monadológia és a Clarke-levelekben védelmezett metafizika azonban nem azért mutat hasonlóságot a Zhu Xi iskola tanításának leibnizi interpretációjával, mert bármilyen mértékben azon alapul, hanem mert Leibniz saját rendszerének alapelvei mentén olvasta a kínai szövegek jezsuita fordításait. Nicholas Longobardi véleményével szemben, mely szerint a kínaiaknak semmiféle, a keresztény Istenéhez hasonló koncepciója nem volt, a világról alkotott képük pedig tisztán materiális jellegű, így érvel:

[...] Istenre vonatkozóan lehetséges, hogy néhány kínai szándéka az volt, hogy Neki testet adjon, így téve őt a világ lelkévé, hozzákapcsolva az anyaghoz, akárcsak az antik görög és ázsiai filozófusok tették. Azt megmutatván azonban, hogy Kína legrégebbi szerzői nem mással ruházták fel a Lit (*li*), az első elvet, mint a Ki (*qi*), vagy anyag⁴⁰ létrehozásá[nak képességével], nem megdorgálni kell őket, hanem egyszerűen felvilágosítani. Könnyebb lesz elfogadtatni tudományukkal, hogy Isten *Intelligentia supramundana*, és fölötte áll az anyagnak. Így ahhoz, hogy eldöntsük, felismerik-e a lelki szubsztanciát, mindenekelőtt a Lit, avagy a rendet [règle] kell

³⁷ A *li* Zhu Xi rendszerében a dolgok struktúráját, *rendjét* meghatározó, ám a világban közvetlenül nem érzékelhető elsődleges törvényadó elem volt. A *li* által kiszabott mintázatot követve a *qi* hozza létre az ég-alattiban létező dolgok felépítését. Leibniz számára a *li* írásjegy eredeti, „mintázat, elrendeződés” jelentése a fő.

³⁸ A. Ribas: Leibniz' „Discourse on the Natural Theology of the Chinese” and the Leibniz-Clarke Controversy. *Philosophy East and West* 53 (2003) 66.

³⁹ lásd főként: J. Needham: *Science and Civilisation in China*, II. CUP. Cambridge 1956; újabban Ribas (2003).

⁴⁰ A *qi* alapvetően nem egyenlő az „anyaggal”, sokkal inkább egyfajta közvetlen összetartó-strukturáló energiát jelent, mely *li* szabályrendjét mintegy közvetíti a dolgok számára.

számításba vennünk, amely minden egyéb dolog első mozgatója és alapja, és amely, úgy gondolom, megfelel a mi Istenségünknek [Divinité].⁴¹

Joggal emlékeztethet valaki e sorok kapcsán a Clarke-kal folytatott levelezés soraira:

[...] ha Isten arra kényszerül, hogy időről időre kiigazítsa a természet menetét, ezt vagy természetfeletti, vagy természeti módon teheti. Ha természetfeletti módon teszi, csodákhoz kell folyamodnunk természeti dolgok megmagyarázása érdekében, ami a hipotézist *ad absurdum* viszi, csodák segítségével ugyanis mindenről nagyon könnyen számot lehet adni. De ha természeti módon teszi, akkor Isten nem *intelligentia supramundana* többé, hanem úgy fog megjelenni, mint a dolgok természete, vagyis világlélek lesz.⁴²

Amit Leibniz a Zhu Xihez kötődő neokonfuciánus „metafizikában” megragad, lényegét tekintve alig különbözik attól, amit a *Yi jing* figuráiban lát meg: az évezredes bölcséleti hagyományon át is rögzülten fennmaradt rendet, melyre működő „morálfilozófiai” rendszer építhető (Zhu Xi egyik legjelentősebb munkája a klasszikus konfuciánus iratokhoz készült kommentárok voltak), hiszen „[...] Isten nem tesz semmit, ami eltérne a rendtől.”⁴³

Miként a *Novissima Sinicában*, itt is kiemeli a kínai *doctrine philosophique* jelentőségét, melyet azonban rögtön „természetes teológiá”-nak is titulál. Ezután furcsa kiegészítést tesz. Mint mondja, e természetes teológia 3000 évvel korábban jött létre, „hosszú idővel a görögök filozófiája előtt, akiké pedig nyilvánvalóan a Föld többi részének legrégebbi [filozófiája], kivéve persze Szent Iratainkat”.⁴⁴ Az tehát, hogy a kínai bölcsélet első iratai időben hol helyezkednek el a kereszténység első irataihoz képest, egy finom fordulat révén homályban marad – az azonban kiderül, hogy a kínai bölcseletnek kora és szilárdsága ad tekintélyt.

Az első fejezet további részében Leibniz számos érvet hoz fel Longobardi ellen, éppen az ő munkájára támaszkodva a kínai bölcsélet – avagy teológia – leírásában (4–23. §). Ilyen érv, hogy a *li* melyet az észnek (*Raison*) is megfeleltet (4. §) – Longobardi nyomán –, akárcsak a keresztény Isten, egy és oszthatatlan, mindennek alapja, de ezzel együtt „a legtökéletesebb sokaság” is (6. §).

⁴¹ Leibniz (1994: 78. 2. §).

⁴² G. W. Leibniz: A Leibniz–Clarke levelezés. Budapest 2005. 31. 2. §.

⁴³ G. W. Leibniz: Metafizikai értekezés. In: Leibniz válogatott filozófiai írásai. Budapest 1986. 12. 6. §

⁴⁴ Leibniz (1994: 79. 3. §).

Hasonlóképp, a kínaiak a *lit* „kör”-nek is mondják,⁴⁵ miként Európában Istent olyan körnek nevezik, melynek központja mindenhol van, kerülete pedig sehol sincs (8. §). A *li* ezáltal nem az elsődleges anyag, de az elsődleges forma (*première forme*) megfelelője lesz, melyből – és itt óvatosan, de explicit módon Spinozára hivatkozik – tőle különböző, de egyaránt belőle származó lelkek jönnek létre (23. §).⁴⁶

A további fejezetekben megvizsgálja a *qi* és a lelkek természetét. Szemléletében a *li*, a *Taiji*⁴⁷ és *Shangdi* ugyanannak az egységnek – vagyis Istennek – lesznek megfelelői (59. §). Ez az egység teremti meg a világ minden létezőjének harmonikus együttműködését úgy, hogy e harmóniába semmiféle utólagos beavatkozás nem lesz szükséges.⁴⁸

*

Kircher Kínája, mint láttuk, egy *lesüllyedt* állapotot szimbolizál, míg Hegelé majd a kezdet struktúráját. Leibniz, mindkettejükkel szemben, Európával egy szintre helyezi Kínát, azt hangsúlyozván, hogy az emberi bölcsesség más-más területein egymás épülésére kellene szolgálnak.

Úgy hiszem, csak a sors egyedülálló tervének tudható be, hogy az emberi nem legmagasabb és legkifinomultabb műveltsége kontinensünk két legkívül eső peremén gyűlt egybe, Európában és Tschinában (mert így ejtik), mely úgy díszíti a Keletet, mint Európa a Föld másik végét.⁴⁹

Leibniz nem arra törekedett, hogy filozófiáját összhangba hozza a kínai bölcsesettel. Azt hangsúlyozta, hogy a harmónia mindent átható tanításának megfelelően a helyes megglátások (a bináris aritmetika rendszere) és az univerzum előre meghatározott rendjét helyesen leképező rendszerek (a monadológia) összhangban *kell* legyenek egymással, hiszen másképp nem volnának az egyetemes harmónia leírásai. Az, hogy a *Yi jing* ismerete nélkül találja meg a bináris aritmetika rendszerét, mely pontról pontra egyeztethető a *baguával*, számára nemcsak „nem

⁴⁵ Itt elsősorban a *yin* és *yang* párából álló, közismert ábrázolásra célszerű gondolnunk.

⁴⁶ vö. Leibniz (1986: 50skk. 34. §), ahol Leibniz megkülönbözteti a testek szubsztanciális formáit az „értelmes lélek”-től, melyek mégis egyaránt elpusztulhatatlan szubsztanciák.

⁴⁷ A *Taiji* a neokonfucianus világmagyarázó rendszer meghatározó eleme. Ebből születik a *dao*, majd ezen keresztül minden (a „tízezer”) dolog.

⁴⁸ vö. G. W. Leibniz: Monadológia. In: Leibniz válogatott filozófiai írásai. Budapest 1986. 315. 45. § és a Leibniz–Clarke levelezés, I. levél, 4. § (Leibniz 2005: 29).

⁴⁹ Leibniz (2008: 395).

véletlen”, de magától értetődő. E mozzanatban ragadható meg az az *önaffirmatív* hozzáállás, mely egyfelől szorosan kapcsolódik a jezsuita Kína-interpretációhoz, ugyanakkor a következő két évszázad német Kína-képeit is áthatja.⁵⁰ Ez a szemlélet azonban Leibniznél elválaszthatatlanul kötődik az európai Kína-értelmezés másik meghatározó mozzanatához: az *önreflexió*hoz, avagy önkritikához.

A *Discours* alapján válik világossá, mit ért Leibniz a kinyilatkoztatott vallás (*Theologia revelata*) terjesztésén Kínában: nem egy új vallásra való áttérítést, pusztán a már évezredek óta gyakorolt rítus újraértelmezését. Nem a szavak meggondolatlan felcserélése készteti arra, hogy *li*, *Taiji* és *Shangdi* nevét mintegy egymás szinonimáiként használja, hanem az a meggyőződés, hogy ezek *valóban* ugyanarra referálnak, a dolgunk pedig csak annyi, hogy megtanítsuk egymásnak a helyes neveket. Hasonlóan tennének mármost a kínaiak Európában: miközben mi azt mutatjuk meg nekik, hogyan kellene érteniük azt, amit évezredek óta tesznek, ők arra tanítanának meg, hogyan kellene aszerint cselekednünk, amit évszázadok óta hiszünk.

Egyértelmű ezek után, hogy Leibniz a jezsuiták pártjára állt a rítus-vitában is: ha *li* nem azt jelentené, amit *Deus*, a fordítók egyeztető eljárása hibás volna.

[A] becsületről, hitről, kegyelemről, vallásról, egyházzal folyó beszédben vagy társalgásban – főként, ha vita van – mindjárt észrevevessük, hogy az emberek ugyanazokat a terminusokat más-más fogalmakkal kapcsolják össze. S ha nehéz a korunkban használatos terminusok értelmét megérteni, jóval nagyobb nehézséggel találkozunk, ha a régi könyveket akarjuk megérteni.

[H]ajlandó vagyok azt hinni, hogy ha alaposabban megvizsgálánk a nyelv tökéletességeit, a viták többsége magától elcsitulna, és a megismerés és talán a béke útja is megnyílna az emberek előtt.⁵¹

Leibniz számára pedig az e békén való munkálkodás *gyakorlati* cél volt: utazásai és levelezése, tudományos munkája és politikai tevékenysége egyaránt azt a harmóniát igyekeztek megteremteni a nemzetek között, melyet metafizikai alapon a *praestabilita harmonia* elméletével fejtett ki. Ugyanezt a harmóniát látta megvalósulni Kínában.⁵² Európa és Kína különbségeinek „kiegyenlítése” nem az egyiknek vagy a másiknak megváltoztatását jelenti, hanem az előre elrendezett

⁵⁰ Itt mondok köszönetet Dr. Csikós Ellának, amiért felhívta a figyelmemet ezen attitűd sajátos, az önreflexiótól gyökeresen különböző jellegére.

⁵¹ G. W. Leibniz: Újabb értekezések az emberi értelemről. Budapest 2005. 315, 318–319. IX. 5. §

⁵² Ide kapcsolódik a *characteristica universalis* kutatása és Leibniznek a kínai ideografikus írásrendszer iránti érdeklődése is.

harmónia bennük való *felismerését*. E harmónia révén teremthető meg az a társadalmi, vallási és a tudományban is uralkodó rend, melyen Leibniz munkálkodott, s amely egyetlen megjelent Kínáról szóló művének, a *Novissima Sinicának* is középpontjában állt. Ebben rejlik a leibnizi Kína-interpretáció önreflexív, kritikai jellege.

IRODALOMJEGYZÉK

Boros G.: Leibniz gyakorlati filozófiája. Máriabesenyő – Gödöllő 2009.

Brancaccio, L.: China accomodata. Chinakonstruktionen in jesuitischen Schriften der Frühen Neuzeit. Berlin 2007.

Cook, D. J. – Rosemont, H. Jr.: The Pre-Established Harmony between Leibniz and Chinese Thought: Journal of the History of Ideas 42 (1981) 253–267.

Eco, U.: A tökéletes nyelv keresése. Budapest 1998.

Grafton, A.: A lábjegyzet: Egy különös történet. Budapest 2011.

Hegel, G. W. F.: Előadások a filozófia történetéről I. Budapest 1977.

Kircher, A.: China monumentis, qua sacris qua profanis, nec non variis naturae and artis spectaculis, aliarumque rerum memorabilium argumentis illustrata. h.n. 1667.

Lach, D. F.: The Sinophilism of Christian Wolff. Journal of the history of Ideas 14 (1945) 561–574.

Leibniz, G. W.: Metafizikai értekezés. In: Leibniz válogatott filozófiai írásai. Budapest 1986. 5–56.

Leibniz, G. W.: Monadológia. In: Leibniz válogatott filozófiai írásai. Budapest 1986. 305–326.

Leibniz, G. W.: Discourse on the Natural Theology of the Chinese (Discours sur la Théologie naturelle des Chinois). In: D. J. Cook–H. Rosemont Jr. (ed.): Writings on China. Chicago – LaSalle 1994. 75–138.

Leibniz, G. W.: A Leibniz–Clarke levelezés. Budapest 2005.

Leibniz, G. W.: Újabb értekezések az emberi értelemről. Budapest 2005.

Leibniz, G. W.: Novissima Sinica: Historiam nostri temporis illustrata. In: Sämtliche Schriften und Briefe, IV. Reihe (Politische Schriften), 6. Band. Berlin 2008. 393–480.

Löwith, K.: Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei. Budapest 1996.

Mungello, D. E.: The Great Encounter of China and the West, 1500–1800. Maryland 2009.

Needham, J.: Science and Civilisation in China, II. CUP. Cambridge 1956.

Ribas, A.: Leibniz' „Discourse on the Natural Theology of the Chinese” and the Leibniz-Clarke Controversy. *Philosophy East and West* 53 (2003) 64–86.

Rowbotham, A. H.: The Jesuit Figurists and Eighteenth-Century Religious Thought. *Journal of the History of Ideas* 17 (1956) 471–485.

Swiderski, R. M.: Bouvet and Leibniz: A Scholarly Correspondence: *Eighteenth-Century Studies* 14 (1980) 135–150.

Takó F.: Selyem út: A német gondolkodástörténet Kína-koncepciói a kora újkortól a XX. századig. Kézirat. Szakdolgozat. ELTE BTK 2013.

Várnai A.: Az európai Kína-kép alakulása és hatása a felvilágosodás korában. In: Klaniczay G. – Pajkossy G. – Ring É. (szerk.): *Dolgozatok a feudáliskori művelődéstörténet köréből*. Budapest 1974. 125–154.

Várnai A.: A kínai tudományosság tanulmányozásának fontosságáról: A kínai tudományosság és az európai tudomány kapcsolódásának sajátosságai. In: Hronszky I. et al. (szerk.): *Tudományfilozófiai és technikapolitikai tanulmányok*. Budapest 1997. 71–84.

ABSTRACT

The European reception of Chinese thought can be studied from several aspects. In this essay through the examination of the Leibnizian approach to Chinese “philosophy” the different *motives* defining different European China-concepts are presented.

In the first part I review the beginning of the European reception of Chinese thought, focusing on the most important Jesuit scholars who influenced Leibniz's views of China. In the second part I analyse the constitutive factors of the Leibnizian China-concept in three points, namely (1) his attitude towards the Chinese moral philosophy (or “*philosophia practica*”) in his *Novissima Sinica* (1697/99), (2) his reaction to Bouvet's “discovery” of the Chinese *gua* system (that shows mysterious similarities with Leibniz's *binary arithmetic*) (1701), and (3) his interpretation of the “natural theology” of the Chinese as a(nother) proof of the Pre-Established Harmony (1716). In (1) my aim is to call attention on the Leibnizian

understanding of Chinese “practical thought” and his idea of using this system as a way out of the moral decadence of Europe. At (2) I show how Leibniz used the *Yi jing* as a proof of the universal harmony which is embodied in both the *gua* system and his binary arithmetic. Finally, under point (3), the connection of these two motives are shown through Leibniz’s writing on Chinese “natural theology”. Here he again formulates a strong critique of his contemporaries (like in *Novissima Sinica*), while he uses Zhu Xi’s system of *li* to show from another standpoint how different thinkers of different ages discovered the very same truth of Harmony.

In the conclusion I define these attitudes of Leibniz towards China as “self-reflection” and “self-affirmation”.

„Itt még csak vendég sem vagyok” – Terék Anna *külFÖLD* című versének antropológiai-biografikus olvasata

Az etnológiai irányultságú irodalomtudományi vizsgálódások hazánkban és egyáltalán Európában nehezen találják meg a talajt, jóllehet negyven évvel ezelőtt keletkezett Clifford Geertz *Mély játék: Jegyzetek a bali kakasvidalról* című munkája, amelyet a kulturális antropológia és az irodalom első egymásra találásának lehet tekinteni.¹ A két tudományterületet *közös mezőjének*² megtalálása nem könnyű. Olyan lényegi kérdések merülnek fel az összekapcsolás során, minthogy „mennyiben képes a kortárs kulturális antropológia, amikor [...] irodalomelméleti problémákban tájékozódik, elvonatkoztatni a terepgyakorlattól [...]? És megfordítva: mennyiben érthet a (cseppet sem ártatlan, hanem nagyon is szubverzív) irodalomtudomány többet egy metaforánál, amikor terepgyakorlatra gondol [...]?”³

Takáts József szerint „vannak olyan területei az irodalomtörténet-írásnak, ahol kézenfekvő, hogy szükség van valamiféle antropológiai perspektívára.”⁴ Példaként említi a népiességkutatáskor vizsgálandó akkulturációs folyamatokat, a kultusz kutatáshoz hozzátartozó közösségi szimbólumhasználat vizsgálatát.⁵ Takáts ezeket a területeket négy csoportra osztva az elsőt úgy jelöli meg, mint „az elidegenítés módszertani eljárását. Annak előfeltételezését, hogy amit olvasunk, egy másik kultúrából származik, amely idegen számunkra, s jelentős és nem problémamentes erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy megértsük.”⁶ A dolgozatíró a „vajdasági irodalom” terepére vonatkozólag is érvényesnek véli a fenti kijelentést.

¹ Hárs E.: Antropológia és irodalom – mi van a között? In: Biczó G. (szerk.): Antropológia és irodalom – Egy új paradigma útkeresése. Debrecen 2003. 11.

² Hárs (2003: 11).

³ Hárs (2003: 14).

⁴ Takáts J.: Antropológiai látásmód és irodalomtörténet-írás, In: Módszertani berek: Írások az irodalomtörténet-írásról. Jyväskylä 2006. 23.

⁵ Takáts (2006: 23).

⁶ Takáts (2006: 24).

„Itt még csak vendég sem vagyok”

Terék Anna *külFÖLD* című versének antropológiai-biografikus olvasata

„Másodszor – írja Takáts – az antropológiai látásmód elsősorban nem egyéni, hanem közösségi teljesítményeknek látja az irodalmi szövegeket, s mindazokat a cselekvéseket, amelyek a szövegek elkészítéséhez vagy használatához kapcsolódnak.”⁷ Jelen tanulmány Terék Anna költőnő egy versének közösségi hatásaival foglalkozik. Ennek ellenére semmiképp nem tekinti kizárólagosan közösségi aktusnak az alkotást sem Terék Anna, sem más alkotók esetében, de feltételez bizonyos közösségi összefüggésrendszert.

„Az antropológiai látásmód (harmadszor) ragaszkodik ahhoz, hogy a különböző megnyilvánulásokat, legyenek azok cselekvések vagy szövegek, a bennszülöttek szemszögéből kell értelmezni”⁸ – írja Takáts Geertz *Sűrű leírására* hivatkozva. Ez az antropológiai módszernek kötelező, de az elemzésnek, irodalmi értelmezésnek egy viszonylag nehéz pontja. Az elv kizárólagossá tételével elképzelhető, hogy *elkallódna* az irodalomtudomány, így a saját értelmezést és a „bennszülött” nézőpontot is igyekszem megszólaltatni. És itt érünk a Takáts által leírt elvek közül a negyedik, egyben utolsóhoz, miszerint „az antropológia két nyelv találkozásának a közege.”⁹ Ezt a megközelítést még egy, klasszikus irodalomtudományi szempontból problematikusnak is tekinthető módon, az értelmezéshez a költőnő megszólaltatásával, idézésével fogom alkalmazni, ezzel létrehozva egy biografikus olvasással is érintkező értelmezést.

Az idegenségkutatás a kulturális antropológia egyik nagy témaköre, beszélhetünk kulturális, nyelvi, vallási idegenségről; egyként érdekes vizsgálni a vendégmunkások, turisták, menekültek létmódját antropológiai szempontból. A kutatások közben felmerülnek közös kérdések, mint például az én és a másik elhatárolásának problematikája, az idegen egzotikumként, vagy ismeretlenségéből adódóan félelmetesként való kezelése.¹⁰ A fő kérdés pedig, hogy hogyan tudjuk közelebb hozni az idegent, beemelni a diskurzusba – bizonyosan nem úgy, hogy csupán a sajátból kiindulva tárgyyszerű leírását adjuk neki.¹¹

Jacques Derrida *Az idegen* című munkájában megidézi Oidipusz mondatait Kolonosba érkezésekor, ahol a vak aggastyán szintén idegenként nevezi meg magát:

⁷ Takáts (2006: 28).

⁸ Takáts (2006: 29).

⁹ Takáts (2006: 31).

¹⁰ Czirkos E.: Szembesülni azzal, ami idegen. Fordulat 14 (2011, 4) 131–132.

¹¹ *uo.*

Oidipus: Vak aggastyánnak lánya, mondd, Antigoné, / mely tájra értünk, milyen nép városa ez? / Ki fogja ma fogadni szegény bujdosó / Oedipust fukar adomány morzsáival? [...] De nézz szét, lányom, s pihenőhelyet, ha látsz / itt a nyílt úton vagy egy szent liget hűsén, / állíts meg és ültess le. Meg kell tudni már, / hol vagyunk. Mert idegenek vagyunk mi itt, / s csak a bennlakók mondhatják meg, mit tegyünk.¹²

Az *Ex Symposion* 2005. 53. száma a *Gyűttmentek* címet viseli. Ha elfogadjuk Kácsor Zsolt különbségtételét idegen és gyűttment között, akkor például a Kolonosban végső nyugalomra lelő Oidipusz is csak megérkezése pillanatában idegen, és később jöttmentté válik. „Egy városban idegennek lenni nem azt jelenti, amit jöttmentnek lenni. Az idegen egyszer csak megjön, akkor a bellakók megbámulják, kicsit megutálják, majd az idegen elmegy. A jöttment azonban nem megy el [...], pofátlan módon a városban marad.”¹³ Ellentétben a turistával (aki idegen), nem vonhatja ki magát a bennlakók folyamatos ítélkezése alól. A pöffeszkedő turistán kívül idegen még például a görnyedt hátú menekült is, a jöttment pedig „álbellakónak”, „betelepült letelepültnek” tekinthető.¹⁴ Ez a megfogalmazás összefüggésbe hozható Georg Simmel idegen-értelmezésével: „ehelyütt tehát az idegent [...] nem mint vándort, aki ma jön s holnap megy, hanem mint olyan személyt, aki ma jön és holnap is marad [...] helyzetét lényegileg az határozza meg, hogy nem tartozik ide már eleve, és olyan minőségeket emel be ebbe a térbe, amelyek nem innen származnak és nem is származhatnak innen.”¹⁵

Az idegenség kérdésköre témánk szempontjából több ponton megragadható: az anyaország alkotta kánon és a kívülről létező magyar irodalmak, kívülről alkotó írók, kívülről olvasó közönség, az itt meghatározott kétféle irodalmi hagyomány egymáshoz való viszonya mellett költőnőnk idegensége, „gyűttmentsége” a nyolc éven át Pesten tartózkodása alatt, és ennek hatása költészetére, főként a *Duna utca* című kötetére és a vizsgált *külföld* című versre vonatkozólag egyaránt izgalmakat rejt, melyeket szándékomban áll sorra venni.

„A nem-kanonikus irodalmak iránt újonnan felélénkülő érdeklődés idejében – egyben a multikulturális közeledés szükségességének felismerésekor – égbekiáltóan fontos felülvizsgálni a tradicionális definíciós kategóriákat a terepre

¹² *uo.*

¹³ Kácsor Zs.: Bellakók és oroszánok. *Ex Symposion* 53 (2005, 3) 73.

¹⁴ *uo.* 74.

¹⁵ Simmel G.: Exkurzus az idegenről. In: Biczó G. (szerk.): *Az idegen: Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen 2004. 56.

„Itt még csak vendég sem vagyok”

Terék Anna *külföld* című versének antropológiai-biografikus olvasata

vonatkozólag.”¹⁶ Óvatosan kell tehát bánnunk az elhatároló, olykor politikai tartalmaktól sem mentes területi irodalmi kategóriákkal.

A megszólaló értelmező a területi kategóriák problémás voltának felismerése ellenére úgy véli, vannak fontos különlegességei, az „anyaországitól” eltérő sajátosságai a „vajdaságinak” nevezhető irodalomnak, mind irodalmi hagyományában, mind írói, olvasói attitűdjeiben. Minthogy „az irodalom összefolyt az új élet problémáival”,¹⁷ más talajból más hagyományok sarjadtak, a más típusú „modernség-jelenségek”¹⁸ az anyaországitól eltérő irodalmi formákat hoznak létre ma is.

A délszláv háborúk okozta trauma külön érdekes hatással volt a vajdasági magyar irodalomra, ugyanis megfigyelhető, hogy „a rövidprózai forma a fiatal alkotók leggyakoribb közlési módja, még a regényszerű szerveződések is töredékekből, narratív fragmentumokból, rövidtörténetekből építkeznek. Mindennek nemcsak poétikai, szociológiai, hanem pragmatikus okai is vannak...”¹⁹

Mindennek az eredője tehát, hogy a területi kategóriák posztmodern újradefiniálása ellenére is úgy tűnik, létezik egy másfajta hagyományokkal és megszólalási módokkal bíró magyar irodalom a Vajdaság területén, aminek az értelmezésébe is bele kell kerülnie a másság kategóriájában való gondolkodásnak. És ezen a ponton elővehetjük az antropológusi „bennszülöttek nézőpontjából” történő megközelítést is.

Kisebbség és identitás témaköre a huszadik századi tragikus történelmi tapasztalatok után a globalizálódó világban felerősödő nacionalizmussal²⁰ együtt kiemelt fontosságú kutatási tereppé vált. A Vajdaság területén is számos kutatás

¹⁶ Dainotto R. M.: „All the regions do smilingly revolt”: The literature of place and region. *Critical Inquiry* 22 (1996) 486–505.

¹⁷ Szenteleky K.: A vajdasági irodalom. *Huszadik Század* (1931) Elérhető: [http://www.huszadikszazad.hu/1931-februar/kultura/a-vajdasagi-irodalom – 2013. máj. 31.]

¹⁸ Gerold L.: Modernség-jelenségek a vajdasági magyar irodalomban. *Tiszatáj* 49, 1 (1995, 1) 44–48.

¹⁹ Mikola Gy.: A redukált létélmény új formái, (A Rituális labdajátékok című antológia szerzőiről. Sirbik Attila, Danyi Zoltán, Bencsik Orsolya és Aaron Blumm prózája). 2012. Elérhető:

[http://zetna.org/zek/folyoiratok/124/mikola.htm – 2013. máj. 28.]

²⁰ Badis R.: A vajdasági magyarság identitásstratégiái. In: Papp R. – Szarka L. (szerk.): *Bennünk élő múltjaink*. Zenta 2008. 319–327.

keretében vizsgálják az ott élő magyarok identitástudatát. Lázár Zsolt és Dušan Marinković a vajdaságiak globális, helyi, regionális identitását vizsgálta 2002-ben.²¹ Kutatásuk kimutatta, hogy az ott élő magyarok leginkább a Vajdasággal tudnak azonosulni, az odakötődés határozza meg identitásuk alapját, érzelmi azonosulásuk a térségre, valamint szűkebb településükre koncentrálódik. Ezután a szubregióval, negyedik helyen Európával azonosulnak a felmérés szerint, Szerbiával pedig elenyésző százalékban, a Balkánnal még kevesebben.²²

Ez a tény témánk szempontjából abban a tekintetben igazán érdekes, hogy ez a Vajdaság régióhoz való identitásképző érzelmi viszonyulás más formáit hozhatja létre az irodalom megélésének. Ahogy Kollár Árpád nyilatkozta,²³ jobban identifikáló erejű az itteni irodalom, ami véleményem szerint nem pusztán magánirodalmat, hanem közösségi erejű, pragmatikus irodalmat teremt, aminek antik hagyományairól többet tudunk, mint a kortársiról. Mindez teret biztosíthat például az irodalom kultikus megélési formáinak is, ami szintén érdekes kutatási teret kínál fel.

Röviden megindokolnám, miért esett a választásom Terék Anna költészetére. Nagy Lászlót idézve: „Nem hiszem, hogy fiatal költészetünk csüggesztő jelenség, mint ahogy némelyek híresztelik...”²⁴ Ugyanígy assmanni megközelítésből szemlélve nem szabad elfelejtenünk, hogy „a kánonmetafora egyrészt feltételezi a világ megkonstruálhatóságát... másrészt végérvényességet és nagyfokú kötelező erőt tulajdonítanak azoknak az alapelveknek, amikhez az így született konstrukciónak igazodnia kell, hogy a „ház” szilárdan álljon.”²⁵

Ezenkívül Terék Anna *Duna utca* című kötetében éppen azokkal az identitáskérdésekkel foglalkozik, amelyekre több tudományterület is keresi a választ; költészetében boncolgatja az idegenség – gyűttmentség, a határhelyzet, a

²¹ *uo.*

²² *uo.*

²³ Varga M.: „Torkig vagyunk a megosztottsággal” - Beszélgetés Kollár Árpád költővel, a Fiatal Írók Szövetségének elnökével. *Helikon* 22, 7 (2011) Elérhető: [http://www.helikon.ro/index.php?m_r=2496 – 2013. máj. 30.]

²⁴ Bányai G.: Korszerű költészet, hagyomány és közönség, Interjú. *Népszabadság*, 1974. máj. 1. Elérhető: [http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/NAGY/nagy00471/nagy00481_o/nagy00481_o.html – 2013. máj. 30.]

²⁵ Assmann, J.: A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest 1999. 126.

„Itt még csak vendég sem vagyok”

Terék Anna *külFÖLD* című versének antropológiai-biografikus olvasata

magával „hozott többszólamú örökség”,²⁶ a hordozható identitás, kulturális identitás kérdéskörét, költészetének hatása pedig identifikáló erejű. Jelen tanulmányban az identitáskeresést a jelenleg legnépszerűbb vajdasági versen elemzem, természetesen beágyazva a ciklusba és a kötetbe, melyben helyet kap.

Terék Anna 2011-es megjelenésű, *Duna utca* című kötetének második ciklusát fogom a továbbiakban megvizsgálni, bár a könyv mindegyik verse alkalmas antropológiai szempontú megközelítésre. Ezek azonban a legnagyobb identifikációs erejű versek, amelyek közül is kiemelkedik közösségi erejét tekintve a Vajdaságban legtöbbször szavalt *külFÖLD* című.

Felmutatva a biografikus olvasás lehetőségét, Anna 2006-tól finanszírozott képzésben el tudta kezdeni a pszichológus szakot az ELTE-n, ahol „már kezdődtek a határon túli problémák [...] nem tudtam lekezelni a dékánnal, egyetemi polgárrá nem avattak hivatalosan, merthogy nekem nem érkeztek meg a papírjaim időben, határon túli voltam, nem tudtak hova tenni...”²⁷ Az első interjúban, amikor arról kérdeztem, ki tudná-e bővebben fejteni a vers egyik kiáltó mondatát: „itt még / vendég sem vagyok, / hanem csak / társadalmi probléma / vagy egy / nemzeti zűrzavar tartozéka”, ekképp felelt:

Úgy éreztem ott, hogy ez a határon túliság tényleg egy probléma. Igazából velünk teljesen úgy bánnak, mint a bevándorló afrikaiakkal, vagy a bevándorló kínaiakkal, annak ellenére, hogy magyar nyelvűek vagyunk, magyar a kultúránk, magyar a nemzetiségünk, a kínaiakkal kell mondjuk sorba állni a bevándorlási hivatalban. Sőt velük sokszor kedvesebbek, mint velünk... És akkor ebből azt szoktam leszűrni, hogy végülis ők se nagyon tudnak velünk mit kezdeni, és azzal, hogy Magyarország önmagával határos, körülveszik az elszakított területe... Valahogy nem találjuk egymással a párbeszédet. Miközben csak meg kéne nyugodni és el kellene kezdeni beszélgetni. Mert úgy fél mindenki a másiktól meg mi is nagyon sokat várunk el – én is úgy mentem oda Budapestre, hogy most végre valahova tartozni fogok és majd tárt karokkal várnak – ehhez képest nem vártak tárt karokkal....²⁸

A vers felkérésre készült, keletkezési körülményei Anna elbeszélésben a következőképp hangzanak:

Az Újvidéki Színi Akadémistáknak, a diákoknak volt egy ilyen beszédgyakorlati órájuk, ami vizsgára Kovács Frigyes színművész kitalálta, hogy szerezzenek minél több kortárs szöveget, ami a hontalanságról szól – hogy se itthon nem jó, se máshol

²⁶ Thomka B.: A határörvidék spiritualizálása. 2010. Elérhető:

[<http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/118/thomka.htm> – 2013. máj. 30.]

²⁷ *uo.*

²⁸ Saródi Sz.: Gyüttment-történetek. Kézirat. Szakdolgozat. SZTE BTK 2013.

nem jó... És akkor az egyik lány, Raffai Ágnes, aki akkor színi növendék volt, kért meg, hogy írjak erről a témáról valamit. Írtam neki ilyen kis rövidkéket, meg próbáltam lerázni, és akkor mindig írta, hogy nem, ez nem jó, hogy rendesen szedjem össze magam... Az első része, „a Puskinban sírtam először”, ment a fejemben egy jó ideig, ezzel akartam valamit kezdeni. És akkor végülis leírtam, és elég indulatból írtam, tehát én azért nem vagyok ezzel a verssel kibékülve, utána szerkesztgettem, meg átírtam, meg húztam ki belőle elég sokat, de nem voltam vele nagyon megelégedve. Viszont a Kovács Frigyes is nagyon meg volt vele elégedve, elkezdte imádni, ki is dobálta valami elismertebb íróknak a szövegeit, ami nekem nagyon nagy büszkeséget okozott akkoriban. És tudom, hogy ő volt annyira elragadtatva először, hogy ez olyan szöveg, ez üt ... Úgyhogy így íródott a *külföld*. De aztán utána végülis úgy éreztem, hogy nagyon beleillik ebbe a koncepcióba, ami kialakult az én fejembe.²⁹

Raffai Ágnes színi akadémista, a *Beépített holmik* című előadás egyik színésznője kérésére így emlékszik vissza a vers keletkezési körülményeire:

Másodéves voltam Újvidéken, a Színművészeti Egyetemen. Beszédtanárukkal, Kovács Friggyessel arról beszélgettünk, mit készítsünk a félévi beszédvizsgánkra. Rájöttünk, hogy alig ismerjük a vajdasági irodalmat, ezért elkezdtünk olvasni, kutakodni. A "nagy régiek" kötetét bújtuk, de - szentséggyalázás vagy sem - nem találtunk olyan verseket, amik igazán megfogtak volna bennünket. Jött a mentőötlet: körlevél a fiatal, irodalommal foglalkozó barátoknak. Szűkíteni kell a lehetőségeket, ezért megállapodtunk a "menni vagy maradni", "ittthon vagy otthon" kérdéskörben. Szép számban érkeztek írások. Könnyen összeállítottuk belőlük - és néhány "talált" szövegből - a vizsgánkat, ami szerintem egész jól sikerült.

Anna is ekkor küldte a *külföld*-et. Emlékszem, nógatni kellett, és ő nagyon nem volt megelégedve a szöveggel. Mikor viszont mi, az osztály, elolvastuk, lenyűgözött bennünket. Nagy vita indult: ki mondja el ezt a verset?! Kompromisszumot kötöttünk: felváltva mondják a lányok. Nagyon szerettük.

Olyan, mintha én írtam volna. Mintha rólam szólna. És még sokakról. Szeretem az olyan műveket, amik emberszagúak, tiszták, őszinték. Nem az erőltetett rímekkel, nem a kitalált, kényszeredetten odaszült hasonlatokkal vagy megszemélyesítésekkel akar hatni, hanem az őszinteségével.

Én később megtanultam az egész verset, és több helyen felléptem vele. Hihetetlen volt, hogy az első fellépésem után a fél terem zokogott, és könnyes szemekkel hálálkodtak. Tudtam, hogy remek szöveg született, amit hálás előadni. De a visszajelzés mindig kell. Ekkor nagyon megerősítettek benne: jó volt Annát felkérni! Aztán jött az ötlet: Anna többi versét összekombinálva készítsünk előadást! Több variáció és próbálkozás után Hajvert Ákos vette a kezébe a gyeplőt, s dolgozott

²⁹ *uo.*

„Itt még csak vendég sem vagyok”

Terék Anna *külföld* című versének antropológiai-biografikus olvasata

velem és Pál Ágnessel. A Beépített holmik bemutatója 2011.április 9-én volt. Értékes előadás, mi nagyon szeretjük. Sajnos (?) Ágnes Külföldre költözött, így nem valószínű, hogy a közeljövőben játszani fogjuk.

A *külföld* című vers tehát felkérésre készült, „dühből” íródott,³⁰ ebből következően a szerző nem is tartja kellően jó versnek, mégis a Vajdaságban ez a legnépszerűbb. Mielőtt rátérnénk a vers helyi identitásképző erejére, nézzük meg közelebbről a verset. Címében is érdekes, ugyanis bár a kötet egészére jellemző a kisbetűk-nagybetűk sajátos, tudatos használata, a csupa nagybetűs szó (FÖLD) egyedi a kötetben. Anna az interjúban megerősíti az adekvát olvasói értelmezést, miszerint szimbólumról van szó, az „anyaföld, a föld, a földhöz tartozás, a hon”-ra utal a kiemelés, ezzel a szimbolikus formával kicsit visszakapcsol a *Mosolyszakadás* kötethez, ahol közvetlenebbül szimbolikus formákkal találkozik, ezzel együtt kicsit eltér ennek a kötetnek a poétikai eljárásaitól. Az efféle, Ady szimbolizációs technikájától sem teljesen elütő szimbólumhasználat egyszerűsít, egyben megfogalmazhatatlanságra utal.

„a Puskinban sírtam először / pesten” sorral indít a vers, ez a rész keletkezett először, ebből épült fel a vers. Az „először” sírás prózai keménysége feltételezi a pesti sírás ismétlődéseit, ahol már maga Pest is konnotálja, hogy Magyarország, az anyaország fővárosáról van szó, tehát ami a (kisbetűs) pesten történik a versben, az színekdochikusan az anyaországban történik. A verskezdes („a Puskinban sírtam először / pesten, / valami buta filmre ültem be, / nevetséges vígjátékra, / másra nem volt már jegy, / másra nem volt már pénzem, / és nevetett a moziban ülő / másik hat ember. / hosszú könnyeim / lecsúsztak arcomon, / a nyakamon végig / egészen a dekoltázsomba.”) visszautal a *körhinta* című vers egyik részére: „a körhintán sírtam először / a vásárban, / valami lovackára ültem rá, / nevetséges műanyag lóra, / máson nem volt már hely, / másra nem volt már idő, / és nevetett a körhintán / ülő másik hat gyerek. / rövid könnyeim / lecsúsztak az arcomon, / a nyakamon végig, / egészen a nadrágomba.” Az alaphelyzet hasonló, banális szórakozási formák közepette hullat könnyeket a lírai alany, a *körhinta* rövid könnyei talán a kisebb fájdalomra, a „biztonságban” sírásra, a *külföld* hosszú könnyei pedig talán a talajvesztettség első megtapasztalásában való sírásra utal. Amint akkultúráldódik a lírai én a domináns kultúrába, ezek a könnyek ismét rövidde válnak: „aztán lassan a hosszú könnyek / egészen röviddek lettek, / ma már úgy nézek szemekbe, hogy / nem keresek válaszul tekinteteket...”

³⁰ uo.

A kényszeres akkulturációs folyamat fájdalmas, traumatikus felismerésbe torkollik: „nekem évek kellettek, hogy / rájöjjenek: / itt még / vendég sem vagyok, / hanem csak / társadalmi probléma / vagy egy / nemzeti zűrzavar tartozéka. / s egy problémának jobb, ha / nincsenek könnyei, szemei. túrni kell. (?/!)”

Ismét létjogosultsága van a biografikus olvasatnak, ugyanis több életrajzi esemény megjelenik a versben:

Annai hülyeséget kérdeztek tőlem az elmúlt nyolc év alatt, amióta Magyarországon éltem, hogy ezeken már tényleg csak nevetni tudok. Az ember jön valahonnan, és akkor azt hiszi, hogy az ő környezetét mindenki ismeri, miközben honnan ismerhetné... Nem magától értetődő, hogy amit én átéltem, az mindenki számára nyilvánvaló... Persze voltak olyan kérdések, amik meg tényleg az ostobaságról szóltak, mondjuk le is írtam a versbe, hogy öltél-e bosnyákokat. Tehát ami azért már tényleg az irrealitás határát nemhogy súrolja, át is lépi.³¹

Ennek az élménynek a versbéli kifejtése olvasható a következő sorokban:

egyszer egy pesti fiúval beszélgettem, / ő is, mint minden pesti fiú, / színlelt intelligenciával / próbálta menteni menthetetlen sármját: / okossággal próbálta takarni / szorongós tekintetéből a dühöt. / megkérdezte, milyen volt élni a / háborúban, / s én meséltem neki / a számomra természetes / üres polcokról, / fátlan karácsonyokról, / játékos áramszünetekről, / detonációtól remegő ablakokról. / nézett rám, hosszan, mint aki, / érteni akarja az érzéseket, / s megkérdezte: / te is öltél bosnyákokat?

A versben hangot kap a gyűttmentség problematikája is: miután megtörtént az új közegbe való, soha sem teljes beilleszkedés („de rólam üvölt, ha / testem keresztbe feszül is, / hogy máshonnan jöttem”), a régi otthon már nem fogad vissza, idegenné, talajvesztetté válik a gyűttment mindkét közegben: „már nem tudok belesimulni / a szabadkai tájba. a lábnymaimat a sár is visszadobja...” - olvasható a versben, ami beletörődő, lemondó, keserű hangon zárul. Az utolsó két sor („pedig jó lenne végre valahol / valóban külföldinek lenni”) többféleképpen értelmezhető, megengedi azt az olvasatot is, ami ugyan nem következik a vers egészéből, hogy mégis otthonának érzi ezt a *külföld* címmel megbélyegzett pesti magyar közeget, vagy a gyűttment-konceptióból kiindulva jelentheti a se ide, se oda tartozást, a teljes talajvesztettséget, amikor még idegen sem tud lenni az ember (vö. „Egy városban idegenné lenni nem azt jelenti, amit jöttmentnek lenni. Az idegen egyszer csak megjön, akkor a bellakók megbámulják, kicsit megutálják, majd az idegen elmegy”).

³¹ *uo.*

„Itt még csak vendég sem vagyok”

Terék Anna *külFÖLD* című versének antropológiai-biografikus olvasata

Utóbbi értelmezéshez húz közelebb Anna asszociációja arra a kérdésre, hogy mit jelent neki ez a zárás:

...amikor elmegyek Horvátországba, mindig van egy olyan érzésem, hogy hazajöttem, miközben soha nem laktam Horvátországban. De valahogy nekem ez mindig összetartozott, ugye én Jugoszláviában laktam, és a mai napig, hogyha oda elmegyek, akkor valami otthon-érzésem van. Ami ilyen furcsa dolog, mert ott egy idegen vagyok, nem vagyok otthon. És életemben először tavaly nyáron volt, amikor Rijekában sétáltam, akkor éreztem azt, hogy itt tudnék úgy funkcionálni, mintha idegen lennék... Életemben először akkor éreztem azt, hogy valahová mégiscsak tudnék úgy tartozni, hogy idegen vagyok... Úgy tudnék ott otthon lenni, hogy horvátok közt magyar. Akkor végre le tudna válni rólam az a jelző, hogy határon túli...³²

Az értelmezés után a *külFÖLD* közösségi költészeti erejét bizonyítandó, tizenkilenc éves diákok számára összeállítottam egy rövid kérdéssort az általuk már előzetesen is ismert versről, ami az alábbi kérdéseket tartalmazta: 1. Milyen érzések fognak el a vers olvasásakor? 2. Ismerted-e korábban, vagy most olvasod először? 3. Tetszik-e Neked ez a vers? Ha igen, miért, ha nem, miért nem? 4. Szerinted miért van nagybetűvel írva a FÖLD szó a címben? 5. Mi a véleményed erről a versorról, versbéli gondolatról: "Túrni kell. (?)"? 6. A vers olvasatában hogy értelmezted a címet? Mivel tizenkilenc évesek voltak megkérdezettjeim, a középiskolai verselemzési szokásokhoz igazítottam kérdéseimet. A kérdezés semmilyen szinten nem volt reprezentatív, de a beérkezett válaszok mégis érdekesek lehetnek, és esetleg kiindulópontjai lehetnek további, szélesebb körű, középiskolai elemzésnek. Sz. Ákos válaszait közlöm itt:

Milyen érzések fognak el a vers olvasásakor?

Keserűség, émelygés... Szinte már rosszul vagyok, annyira feldühít, hogy az emberek rossz modora (és most szépen fejeztem ki magam) mennyire le tudja törni mások szárnyait. Fáj, hogy embernek kell lennem, mert én is (csakúgy, mint bárki más) tele vagyok szörnyűbbnél szörnyűbb hibákkal, persze ez természetes és törekszem ezek lecsiszolására, de nagyon sok ember magasról tesz az efféle dolgokra. Hamar ítélünk, sztereotipizálunk és tapossuk a másikat.

Ismerted-e korábban, vagy most olvasod először?

Igen, több helyen is találkoztam már a verssel: versösszeállításokban, versenyeken. Sőt, több ismerősöm szájából is hallottam.

³² uo.

Tetszik-e Neked ez a vers? Ha igen, miért, ha nem, miért nem?

Versmondó szemmel nézve: ha lány lennék, biztosan megpróbálkoznék az elmondásával. Van benne néhány érzés, ami igencsak megfogott, mégis úgy gondolom, hogy EZ a vers hitelesen csak egy olyan ember szájából hangozhat el, aki valami nagyon hasonló élményben részesült, mint Terék Anna, vagy pontosan tudja és átérzi, mivel az egyik nagyon közeli ismerőse/barátja élte át ezeket... Mindenesetre nagyon őszinte mondatok/gondolatok hangoznak el a versben, amiket manapság úgy gondolom, meg kell becsülni.

Szerinted miért van nagybetűvel írva a FÖLD szó a címben?

Nyilván a hontalanságra szeretett volna utalni vele. Arra, hogy jó lenne végre valahol megtalálni azt a nyugalmas helyet a világban, amit otthonának nevezhet és a körülötte lévők normális emberként viselkednek egymással.

Mi a véleményed erről a verssorról, versbéli gondolatról: "Túrní kell. (?)"

Az, hogy ez az igazság. Az ember vagy tűr, vagy lázad. Ám ha lázadunk, akkor legnagyobb valószínűséggel előbb vagy utóbb „kicsinálnak” bennünket (vagy erővel beolvasztanak).

A vers olvasatában hogy értelmezed a címet?

A mi helyzetünk eléggé bonyolult, sehova sem tartozhatunk igazán: „ittthon” utálnak, mielőbb be akarnak olvasztani bennünket. „Ott” pedig végképp nem kellünk senkinek (persze kivételek mindkét oldalon vannak). Ez a tragédia a mi sorsunkban, hogy két kő között morzsolódva nem lehet megmaradni: előbb-utóbb elfogyunk, de nem is ez a lényeg... Ezt mi nem akartuk, nem tehetünk róla, hogy megtörtént és mi csak nyugalmat szeretnénk valahol, békében élni!

A dolgozatban kulturális antropológia és irodalom kapcsolatában szerettem volna szemlélni egy fiatal kortárs vajdasági költőnő, Terék Anna költészetét legnépszerűbb versén keresztül. Szerettem volna kihangsúlyozni, hogy a vajdasági irodalom, a kortárs jelenségek vizsgálata, az idegenség és gyűttmentség kérdésköre olyan társadalomtudományi, antropológiai szempontból érdekes kérdések, melyek Terék Anna költészetében, a vizsgált *külFÖLD* című versben mind hangsúlyt kapnak.

Amellett, hogy a *Duna utca* itt nem vizsgált többi versében megjelenő gondolatok is (főként a második ciklus versei a példái ennek) társadalomtudományi fogalomrendszerbe helyezhetők, annak használatával olvashatók, legalább ilyen fontosnak tartom Terék Anna költészetének pragmatikus, identifikációs, közösségi szegmenseit, melyekre számtalan példát felsorakoztathatunk. Terék Anna ehelyütt nem elemzett *Mosolyszakadás* című kötetének 2007-es megjelenését követő évben már érettségi táblóra került Anna

„Itt még csak vendég sem vagyok”

Terék Anna *külfÖLD* című versének antropológiai-biografikus olvasata

egyik verse; a *Duna utca* pedig még meg sem jelent, amikor a Vajdasági Magyar Versmondók Egyesülete egy előadást állított színpadra a *Duna utca* kötet nyomán Raffai Ágnes és Pál Ágnes szereplésével. Hajvert Ákos Radnóti-díjas versmondó és a Szép Szó Tábor szervezője szerint a Vajdaságban leggyakrabban elmondott vers Terék Anna *külfÖLD* című verse, aminek identifikációs hatását érdemes lenne külön megfigyelések keretében vizsgálni.

IRODALOMJEGYZÉK

Assmann, J.: A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest 1999. 126.

Badis R.: A vajdasági magyarság identitásstratégiái. In: Papp R. – Szarka L. (szerk.): Bennünk élő múltjaink. Zenta 2008. 319–327.

Bányai G.: Korszerű költészet, hagyomány és közönség, Interjú. Népszabadság, 1974. máj. 1. Elérhető:

[http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/NAGY/nagy00471/nagy00481_o/nagy00481_o.html – 2013. máj. 30.]

Czirkos E.: Szembesülni azzal, ami idegen. Fordulat 14 (2011, 4) 131–132.

Dainotto, R. M.: „All the regions do smilingly revolt”: The literature of place and region. Critical Inquiry 22 (1996) 486–505.

Gerold L.: Modernség-jelenségek a vajdasági magyar irodalomban. Tiszatáj 49, 1 (1995, 1) 44–48.

Hárs E.: Antropológia és irodalom – mi van a között? In: Biczó G. (szerk.): Antropológia és irodalom – Egy új paradigma útkeresése. Debrecen 2003. 11.

Kácsor Zs.: Bellakók és oroszlanok. Ex Symposion 53 (2005, 3) 73–74.

Mikola Gy.: A redukált létélmény új formái, (A Rituális labdajátékok című antológia szerzőiről. Sirbik Attila, Danyi Zoltán, Bencsik Orsolya és Aaron Blumm prózája). 2012. Elérhető:

[<http://zetna.org/zek/folyoiratok/124/mikola.htm> – 2013. máj. 28.]

Saródi Sz.: Gyüttment-történetek. Kézirat. Szakdolgozat. SZTE BTK 2013.

Simmel G.: Exkurzus az idegenről. In: Biczó G. (szerk.): Az idegen: Variációk Simmeltől Derridáig. Debrecen 2004. 56.

Szenteleky K.: A vajdasági irodalom. Huszadik Század (1931) Elérhető: [http://www.huszadikszazad.hu/1931-februar/kultura/a-vajdasagi-irodalom – 2013. máj. 31.]

Takáts J.: Antropológiai látásmód és irodalomtörténet-írás, In: Módszertani berek: Írások az irodalomtörténet-írásról. Jyväskylä 2006. 23.

Thomka B.: A határörvidék spiritualizálása. 2010. Elérhető: [http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/118/thomka.htm – 2013. máj. 30.]

Varga M.: „Torkig vagyunk a megosztottsággal” - Beszélgetés Kollár Árpád költővel, a Fiatal Írók Szövetségének elnökével. Helikon 22, 7 (2011) Elérhető: [http://www.helikon.ro/index.php?m_r=2496 – 2013. máj. 30.]

ABSTRACT

Experience of strangeness seems to be one of the most favourite common themes of cultural anthropology and literary studies. The aim of this study is to determine the best way to use anthropological methods in literature. The main method of the essay is using life history elements in the interpretation of the poem of Anna Terék. Anna Terék and her poetry comes from a Serbian-Hungarian area (called Vajdaság), the poet is a Hungarian descent living in Serbia, and as is it is well-known in Europe, living as a minority is never without real problems. And 'the homecoming' to the mother-country can be traumatic as well. The poetry of Anna involves nationality and cultural identity problems. These sentiments of the lyricist come from real experiences of strangeness from those student years the poet spent in Hungary. As she recalls her memories from those years in the life history interview of this research, she helps us to interpret the symbols of the identity problems in her poems. In this study there is no possibility to interpret all the artworks of the second collection of poems, called Danube Street, that is why the essayist has chosen the most self-explanatory example of the collection. The title of this poem is *outLANDer*, and as we can believe in the indexes of reciting poetry in Vajdaság, this is the most popular poem amongst Hungarians living in Serbia. For this very reason, dealing with the national roots and force of this poetry can be a feasible solution to the problems of literary anthropology.

Mottó: *И жизнь ничем нельзя продлить, как май нельзя продлить*¹

ANTAL GABRIELLA KARLIVNA

A szerelem problematikája Zinaida Gippiusz filozófiájában

Azok a szimbolista tendenciák, amelyek Európában a XIX. század végén jelentkeztek, országonként és művészeteként is más és más módon nyilvánultak meg, ugyanakkor közös volt bennük az, hogy a vizuális jelek egyúttal szimbolikus és emocionális jelentést is hordoztak.² A szimbolizmus mint irodalmi és képzőművészeti stílusirányzat (utóbbinál főként a festészetben domináns) Franciaországban virágzott a XIX. század végén.³

A szimbolizmust általában egy olyan eszmei irányzatnak kell tekintenünk, amelyre a miszticizmus (hit abban, hogy az ember közvetlenül érintkezhet a természetfeletti erővel), az álomszerűség, továbbá a szubjektivitás és a szinesztézia („összeérzés” – a különböző érzetek egymásba fonódása) jellemző a leginkább, és amely az írók, költők és képzőművészek alkotómunkájának együttműködéséből formálódott. A szimbólum (jelkép) hagyományos értelmezése: valamilyen elvont fogalom, érzés, gondolat kifejezése konkrét tárgy vagy személy által (a köztük lévő kapcsolat általában közismert, pl.: a gyűrű = végtelenség, a lánc = rabság stb).⁴

A szimbolizmus megjelent egész Európában, Oroszországot is beleértve. Elsősorban irodalmi irányzat volt, így az irodalomban alakultak ki egyéni esztétikai jegyei is. A szimbolizmus impresszionista-ellenes irányzat volt, elméletírói ezt számtalanszor hangsúlyozták. Szerintük az impresszionizmus a *szenzualitás*, az érzéki észlelés művészete, míg a szimbolizmus az ideára, a dolgok mélyén és a látszat mögött rejtőző titkos értelem megtalálására vállalkozott. A

¹ „Az életet semmivel sem lehet meghosszabbítani, mint ahogyan a májust sem.” (saját fordítás); 3. *Гиппиус: Собрание сочинений. Новые люди.* Москва 2001.

² В. Шестаков: Эрос и культура. Философия любви и европейское искусство. Москва 1999. 128–177.

³ *ио.* 166–178.

⁴ *Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы* Москва 2005. 231–233.

szimbolizmus Oroszországban a XIX. század végén és a XX. század elején a legjelentősebb irányzattá vált, amelynek két generációja ismert: az idősebb és a fiatalabb. Az idősebb generációhoz (1890-es évek) olyan írók tartoznak, mint: V. Brjusov, K. Balmont, D. Merezszkovszkij, F. Szologub, valamint Z. Gippiusz. Az irányzat fiatalabb képviselői: A. Blok, A. Belij és V. Ivánov.⁵

Az idősebb generáció kiemelkedő alkotójának Miss Máj c. műve kapcsán felmerülő impressziók nyomán a következőkre jutottam a nem titkolt szándékkal, hogy e tanulmány olvasóiban további gondolatokat ébreszt.

Előjáróban néhány szó az alkotóról: Zinaida Nyikolajevna Gippiusz 1869-ben született. Írt verseket, regényeket, kritikákat. Német arisztokrata származású (eredeti neve Gingszt). Édesapja Nyikolaj Romanovics korán meghalt tuberkulózisban. Az édesapa halála után Gippiusz anyja úgy döntött, hogy véglegesen Moszkvába költöznek, de Zinaida gyakori betegeskedése miatt sokat kellett költözni (Jalta, Tiflisz, Borzsomi). Borzsomiban ismerkedett meg Merezszkovszkijjal, akihez később férjhez is ment. Merezszkovszkij akkor már ismert költő volt. Ekkor irodalmi téren nagyon különböztek a nézeteik, irodalmi témákat érintő beszélgetésük sokszor vitába torkollott. 1889-ben összeházasodtak.

Merezszkovszkij édesapja meglehetősen jómódú volt, ennek ellenére anyagiakban nem támogatta a fiatal házасokat, így Gippiuszek kizárólag abból éltek, amit irodalmi műveikkel megkerestek.

Írásait tekintve három fő témája volt: ember, szerelem és a halál.

A műveiben leírtak alapján az ember nem létezik Isten nélkül. Nélküle az ember elgépiesedett lényvé válik. A szerelmet szintén csak Istennel együtt képzelel. Véleménye szerint úgy kell szeretni, ahogy a vallás megköveteli. A szerelem tudja csak szentté emelni a testet, egyesíteni a földet az éggel, a materiálist a transzcendentálissal. Létezhet-e olyan szerelem, amely képes az istenit a földivel vegyíteni? – ez Gippiusz dilemmája. A halál – mint harmadik fő témája – szintén sok versében jelenik meg. A halál Gippiusz általi felfogásában ötvöződik Isten és a szerelem, mint az emberi lét transzcendens értelmében vett két vonatkoztatási pont.

Zinaida Gippiusz műveiben a szerelem, mint téma a következő kontextusokban jelentkezik:

Szerelem: Isten és Szabadság;

⁵ А. Пайман: История русского символизма. Москва 2002. 56–88.

Halál: Szabadság és Szerelem.

Gippiusz szerint a valódi szerelemben a Szabadság és Isten ötvöződik. A szerelem ad lehetőséget arra, hogy az ember megtalálja az utat az Istenhez, így megérezheti a magasabb erőket, és képes azokkal összeolvadni is. Gippiusznál fellelhető olyan eszmefuttatás is, miszerint az ember beleszeretve a másikba, valójában nem a konkrét személyt szereti, hanem a benne lévő Istent. Véleménye szerint a szerelmes ember mintegy médiummá válik önmagunk szeretetének, és annak tekintetében, hogy mások képesek szeretni minket: a minket szerető személy szerelme révén megszerethetjük önmagunkat és szerethetővé válhatunk mások számára is. Zinaida két hiposztázis között vívódott: plátói szerelem és testi szerelem között.

E két szerelem közötti dilemma a kor vallásos filozófusai számára természetes és elfogadott volt. Úgy vélték, hogy a plátói szerelem tiszta és ártatlan, ellentétben a testi szerelemmel, mely magában hordoz aljas és istentelen dolgokat.

Az író élete során mindig azt a szerelmet kereste, amely tiszta, megfoghatatlan és misztikus. Joggal merül fel a kérdés, hogy vajon megtalálta-e, és ha a válasz erre a „nem”, akkor nem épp ez inspirálta-e a szerzőt arra, hogy azt az állandó keresésből fakadó nyugtalanságot tegye meg művei központi témájává és főszereplőinek mintegy speciális karakterjegyévé, ami őt magát is a leginkább foglalkoztatta. Mindenesetre Dmitrij Mereskovszkijjal való kapcsolatát Zsugulina a *Тема любви в философии 3. Гиппиус* című cikkében nem e földinek, hanem misztikummal átitatott szerelemnek és metafizikai kapcsolatként értelmezi.

Zinaida sokat írt az úgymond „nem szokványos” szerelemről, és arra a következtetésre jutott, hogy a Szerelem valójában „kétnemű”, melyben mindenki megtalálhatja benne azt, ami az ő testének, lelkének, az ő világszemléletéhez, életfilozófiához kell. Valójában Gippiusz a nemek közt nem húz egyértelmű határokat, nincsenek egyértelmű, ellentmondást nem tűrő utasításai arra vonatkozólag, hogy kit kell szeretni: férfit vagy nőt. Szerinte a természet biszexuális. Talán a biszexualitás mögött egy elrejtett, tudatalatti törekvés van az androgün felé: felfedezni magában mindkét nemet, megtapasztalni azt az érzést, mely a természet révén nincs rendeltetve, azaz megérezni és felfedezni magában az istenséget. Fontos megjegyezni, hogy Oroszországban, amikor az irodalom ezüstkorát élte, a művészek, értelmiségek körében az egynemű szerelem egyfajta divattá vált.

A XX. század végén két fő kötete jelent meg: a *Novije Ljugyi* és a *Zerkála*. A *Miss Máj* című elbeszélését a *Novije Ljugyi* kötetből választottam, ezzel szeretném röviden felvázolni Z. Gippiusz műveiben megjelenő nőiség problematikát.

Gippiusz nőalakjai nem csupán szimbolikus szinten, elvont eszméket megtestesítve jelennek meg, hanem megfoghatóak, láthatóak és plasztikusak.

Az elbeszélés egy vidéki földbirtokon játszódik, és a hétköznapiak tűnő élet leírásával kezdődik. Inasok, szolgák, mosónők... Virágok, gyümölcsöskert, erdő és erkélyekkel, ablakokkal díszített urasági ház tárul elénk. E kép eszünkbe juttatja Turgenyev nemesi udvarház-ábrázolásának tradícióját. Az idilli hangulatot sugalló kertben – maga sem értve nyomasztó lelkiállapotát – melankolikus, mélabús hangulatban bolyong Andrej, a főhős. A múlt évből itt maradt, megsárgult levelek alól törekeny, félénk fehér virágok bújnak elő; fehérlik a színvesztett hold, élesen és titokzatosan magasodnak a nyárfák... Ám hirtelen fiatal, vidám hangok törnek meg e táj érintetlen csendjét. Távolból gyászruhában menetelő rokonság közelített. A feketébe öltözött nők annyira hasonlítottak egymásra, hogy Andrej hirtelen nem ismerte fel közöttük Kátyát, a menyasszonyát. Majd megpillantott egy számára ismeretlen, magas fehér ruhás lányt. A lány oly sudáran és titokzatosan, mint egy nyárfa emelkedett ki a fekete ruhás nők sötét tömegéből, olyan volt, mint egy színevesztett hold.

Az elbeszélő a festészetre jellemző eljárásmodot használ, vagyis színkálával emeli ki a történetből a főhőst, mégpedig a két alapszínnel, melyek egyúttal ellentétei is egymásnak – a fehér és a fekete. Ezzel kontrasztot alkot, ily módon kétfelé bontva a női társaságot. A színek által mintegy két különböző világ tárul elénk, egy materiális és egy transzcendentális, a megfoghatatlan, kevésbé ismert világ.

Az elbeszélő a főszereplő „megtestesületlen”, „illuzórikus jellegét” a természet megfoghatatlan jelenségeivel, a hold fakó fényével és a magasba emelkedő nyárfa árnyékával adja át, a lány egész teste fakó, szinte áttetsző volt. A leírás alapján vékony, hosszú nyakú, fakó aranyszínű hajú. A szín nélküli arc nyugalmat árasztott magából, a távolülő szürke szemek valamilyen érthetetlen megvilágosodást tükröztek. A lány egész lényét tehát valamilyen magasabb rendű harmónia és összhang hatotta át. A külső hatása, mintegy az első impresszió, amit egy ember a pusztá megjelenésével képes kiváltani, magának a szerzőnek is különösen fontos. Ezt támasztja alá az a tény, hogy Zinaida mindig is tetszett magának és ezt soha nem is titkolta. A környezete különlegesnek, úgymond kiválasztottnak tekintette, és ezt furcsa öltözködési stílusával képes volt még tovább fokozni.

Andrej jóval egyszerűbb, hétköznapiabb jellem és alak, mint Miss Máj. Az elbeszélésben több szinten jelenlevő kontrasztosság a férfi és nőalak szembeállításában tovább folytatódik. A két különböző mentalitású embert – ezzel

kapcsolatosan a legszembetűnőbb különbség az kettejük között, hogy más és más módon jelenik meg életükben a tradicionális életmóddal való kapcsolat, és az azzal való azonosulás képessége – ugyanazon érzés fűz össze, amit a legegyszerűbben szerelemnek lehetne nevezni. Úgy tűnik, hogy itt nem pusztán egy szerelmi történetről van szó, hanem inkább egy olyan érzésről, vagy a transzcendenshez fűződő élményről, amelyre az embernek egész életén át szüksége lehet, melyben komplex módon kiteljesedhet léte értelme.

Platón szerint az emberi élet csak az Erósz által teljesezhető ki. Szerinte ő a legőszibb isten, aki egyben a legnagyobb jótevőnk is. Csak általa tudja az ember megvalósítani az élet értelmét:

Erósz a legőszibb istenek egyike. S ez a legőszibb isten egyben legnagyobb jótevőnk is. Mert amire az embernek egész életükön át szükségük van, ha szépen akarnak élni, azt sem a rokonság, sem a tisztaság, sem a gazdagság, sem bármi más nem tudja úgy kifejleszteni bennük, mint Erósz.⁶

Andrej a közönség, míg Miss Máj az égi Erósz megtestesítője. Andrej az érzéseit a tanult társadalmi elvárások szerint értelmezi és úgy is mutatja ki. Az elvárások, a szokások és a nevelés az igazi személyiség mély elrejtéséhez vezetnek. Számára Miss Máj az az ember, akit képtelenség érteni, megérteni, így megfoghatatlannak is tűnik számára. Legyen erre példa egy markánsan kifejező részlet:

Какая ты необыкновенная, я тебя не понимаю. Ты любишь меня? Да это не то слово. Я и прежде любил. А для тебя у меня нет слова. Май, ты как жизнь. Всё. И начало, и конец. Ты видишь, что я так чувствую? Скажи мне, зачем ты, откуда ты такая?

Я хочу быть всегда с тобой. Я женюсь на тебе.⁷

Andrejjel ellentétben Miss Máj az érzéseit, az életét nem a tanult társadalmi elvárások szerint értelmezi és éli meg. Szerinte az emberek jóval többet élnek, mint amennyi járna nekik. Az igazi élet gyorsan elrepül, mint a tavasz és a nyár. Utána az ember már csak túlél, vegetál, kúszik és nem él. Most van szerelem, van boldogság, mert van élet, ahogyan azt a műben olvasni lehet:

Я думаю, что люди гораздо дольше живут, чем им следует, чем они действительно могут. Это как если бы зрелые апельсины не падали с веток, а сохли и портились на

⁶ Platón: A lakoma. Budapest 1983. 159–167

⁷ Гуннуyc (2001: 511–512): „Milyen különleges vagy, én nem értelek téged. Te szeretsz engem? Ez nem a megfelelő szó. Én korábban is szerettelek. És neked nincsenek szavaid hozzám? Máj, te olyan vagy, mint az élet. Te vagy a minden. A kezdet és a vég. Látod, hogy én mit érzek? Mondd, miért vagy ilyen?"; „Én mindig veled akarok lenni. Feleségül veszlek.” (saját fordítás)

дереве. Истинная жизнь человека проходит быстро, как весна и лето, так же быстро. А потом люди остаются доживать, - это ошибка, им пресно и скучно, потому что жизни нет. Большое счастье, если можно пройти жизнь, прожить весну и лето - и кончить, не ползти дальше. И жизнь ничем нельзя продлить, как май нельзя продлить. Ты хочешь всегда со мной - как теперь. Теперь есть счастье, потому что есть жизнь, а потом все равно ничего не будет, потому что придет смерть. Живи со мной - а доживай... с кем хочешь... Я бы не хотела доживать совсем.⁸

A fent leírtak alapján Miss Máj alakja a hanyatlás, a dekadencia megtestesítőjeként is felfogható. Színtelen, arctalan, test nélküli lány. Másrészt viszont nemcsak a hanyatlásról, hanem egyfajta „ébredésről” is szó van. Az élet, a lét értelmének meglátásáról. Ezt az „ébredést” jelképezi maga a mű címe is: *Miss Máj*, vagyis Miss Május, a tavasz, az ébredés, az újjászületés szimbolikus jelentése. Miss Máj alakja mintha beleolvadna a májusi hónap hozta tavaszi tájba. Eggyé vált a természettel, mintegy harmonikus egészt alkotva vele.

Zinaida Gippiusz szerint az igazi szerelem csak az Isten és a szabadság összeolvadásával érhető el, a szabadság feltétlen vágya és a szerelem megtapasztalásának együttese viszont csak a halálhoz vezethet. Műveiben megtalálhatók azok a gondolatok, miszerint ha az ember életében megjelenik a szerelem, akkor ez az érzés nem egy konkrét ember iránt alakul ki, hanem az után az isten után, amit maga az ember testesít meg. A szerelem, mint érzés, állandó dilemmává vált Gippiusz számára.

IRODALOMJEGYZÉK

Гиппиус, З.: Собрание сочинений. Дневники 1919–1941. Москва 2005.

Гиппиус, З.: Собрание сочинений. Новые люди. Москва 2001.

Энциклопедия: Символы, знаки, эмблемы. Москва 2005.

Пайман, А.: История русского символизма. Москва 2002.

⁸ *uo.* 512. „Azt gondolom, hogy az emberek sokkal hosszabb ideig élnek, mint kellene, mint valójában bírnak. Ez olyan mintha az érett narancsok nem esnének le az ágakról, kiszáradnának és romlanának a fán. Az igazi, valós emberi élet gyorsan halad, mint a tavasz és a nyár, olyan gyorsan. És utána az emberek már csak túlélnek az életet – ez hiba, hiszen ők már csak unatkoznak, mivel nincs élet. Nagy boldogság lenne megélni az életet, átélni a tavaszt és a nyarat – és utána befejezni, nem kúszni tovább. Az élet semmivel sem hosszabbítható meg, ahogy a május sem. Mindig velem akarsz maradni – mint most. Nos, most van boldogság, mert van élet, később már úgysem lesz semmi, mert eljön a halál. Éljél velem – viszont az életet éld túl... akivel akarod... Én egyáltalán nem szeretnék túlélni.” (saját fordítás)

Platón: A lakoma. Budapest 1983.

Соловьев, В.: Русский Эрос или философия любви в России. Москва 1991.

Соловьев, В.: Спор о справедливости. Харьков 1999.

Шестаков, В.: Эрос и культура. Философия любви и европейское искусство. Москва 1999.

РЕЗЮМЕ

Многие утверждают, что русская философия Эроса в XIX веке чрезвычайно бедна. На самом деле тема любви врывается в русскую литературу конца XIX-начало XX веков. О любви пишется везде: в философии и публицистике, в художественной критике и теологии. Любовь для многих – тема первая, главная. Женская природа по своей сути эмоциональна.

Зинаида Гиппиус не только любила, но и размышляла над тем, что есть любовь. Она так думала, что любовь настоящая появляется в слиянии свободы и Бога. Любовь – путь к Богу, как возможность Его почувствовать или с ним слиться. З.Н.Гиппиус разрывалась между двумя ипостасями Любви: любовь платоническая и любовь плотская. Она пытается воссоединить эти два представления.

Писательница всегда любила Любовь вообще. Она пытается выделить Её в человеческих отношениях, в отношениях человека и Бога. Из дневника Зинаиды: „Зачем же я вечно иду к Любви? Я не знаю, может быть, это потому, что никто из них меня в сущности не любил? У Дмитрия Сергеевича тоже не такая, не «моя» любовь. Господи, как я люблю какую-то Любовь.” Зинаида Гиппиус ищет Любовь единую, целую. Но есть такая любовь?

